

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
“ВІЦЕБСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЎНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ П.М. МАШЭРАВА”

Факультэт гуманітарыстыкі і моўных камунікацый

Кафедра беларускага мовазнаўства

УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры

Г.А. Арцымянак

13.11.2020

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта

С.У. Нікалаенка

13.11.2020

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

**БЕЛАРУСКАЯ
ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ**

для спецыяльнасці I ступені вышэйшай адукацыі

1-21 05 01 Беларуская філалогія

Складальнік: В.Э. Зіманскі

Разгледжаны і зацверджаны

на пасяджэнні навукова-метадычнага савета 23.12.2020, пратакол № 3

УДК 811.161.3'28(075.8)

ББК 81.411.3-025.7я73

Б43

Друкуецца па рашэнні навукова-метадычнага савета ўстановы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”. Праатакол № 7 ад 29.06.2021.

Складальнік: дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук, дацэнт **В.Э. Зіманскі**

Рэцэнзенты:

дацэнт кафедры замежных моў УА “ВДУВМ”,

кандыдат філалагічных навук *К.С. Півавар*;

дацэнт кафедры агульнага і рускага мовазнаўства

ВДУ імя П.М. Машэрава, кандыдат філалагічных навук *У.М. Генкін*

**Беларуская дыялекталогія для спецыяльнасці I ступені
Б43 вышэйшай адукацыі 1-21 05 01 Беларуская філалогія : вучэбна-
метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне / склад. В.Э. Зіманскі. –
Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2021. – 148 с.**

ISBN 978-985-517-808-9.

Вучэбна-метадычны комплекс змяшчае тэарэтычны, практычны, кантрольны і даведачны матэрыял па дысцыпліне.

Адрасаваны студэнтам спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія дзённай і завочнай форм атрымання адукацыі. Можа быць выкарыстаны студэнтамі іншых філалагічных спецыяльнасцей універсітэта, каледжаў, гімназій і сярэдніх школ, а таксама ўсімі, хто цікавіцца нацыянальнай мовай.

УДК 811.161.3'28(075.8)

ББК 81.411.3-025.7я73

ISBN 978-985-517-808-9

© ВДУ імя П.М. Машэрава, 2021

УСТУП

Беларуская дыялекталогія – дысцыпліна, якая займае важнае месца ў падрыхтоўцы спецыяліста-філолага. Дыялекталогія, па-першае, дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю ў гэтым працэсе канкрэтных дыялектаў, што асабліва актуальна для беларускай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Па-другое, вывучэнне рэліктавых моўных з’яў, якія да нашых дзён захаваліся ў гаворках, дазваляе лепш разабрацца ў гістарычных моўных асаблівасцях і працэсах. Гэта спрыяе больш глыбокаму засваенню студэнтамі курсаў сучаснай літаратурнай мовы, гісторыі літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі. Акрамя таго, веданне дыялекталогіі неабходна студэнту - будучаму настаўніку, які будзе працаваць ва ўмовах дыялектнага асяроддзя. Каб дапамагчы дзецям у сельскіх школах авалодаць літаратурнай мовай, навучыць іх дакладна размяжоўваць сферы функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўных разнавіднасцяў, настаўнік павінен добра арыентавацца на дыялектным полі, умець дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы.

Вучэбная дысцыпліна “Беларуская дыялекталогія” ахоплівае ўвесь спектр пытанняў, на якіх павінен засяроджваць увагу той, хто вывучае дыялекталогію: уводныя тэмы (у якіх раскрываецца прадмет і задачы дыялекталагічнай навукі, асноўныя крыніцы вывучэння мясцовых моўных разнавіднасцяў, тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі, яе сувязі з іншымі лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі, звесткі з гісторыі дыялекталогіі як навукі, пералічваюцца і тлумачацца асноўныя навуковыя дыялекталагічныя паняцці і тэрміны), дыялектную фанетыку, марфалогію, дыялектныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі, групоўку гаворак на тэрыторыі Беларусі.

Мэта выкладання дысцыпліны – засваенне студэнтамі асноў дыялекталагічнай навукі, а таксама вывучэнне сучаснага стану і тэрытарыяльнага пашырэння беларускіх дыялектаў. У выніку вывучэння дысцыпліны “Беларуская дыялекталогія” студэнт павінен: **ведаць**: групоўку тэрытарыяльных дыялектаў; асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал); асаблівасці развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах; асноўныя слоўнікі дыялектнай лексікі, матэрыялы дыялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы; **умець**: вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак; дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы; вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дыялектных з’яў; валодаць: практычнымі навыкамі выяўлення дыялектных асаблівасцей мовы жыхароў пэўнай мясцовасці; уменнямі пераадольваць арфаграфічныя і арфаэпічныя памылкі вучняў, звязаныя з уплывам дыялектнай мовы.

Матэрыялаў для тэатэрычнай часткі і заданні для практычнай часткі падабраны з улікам патрабаванняў праграмы па дысцыпліне “Беларуская дыялекталогія”. Асноўнымі крыніцамі матэрыялу паслужылі распрацоўкі беларускіх навукоўцаў У.А. Бобрык [7], У.А. Бобрык, Л.П. Дземідзенка [8], І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўскай [12], [13], [14], [15], Л.В. Леванцэвіч [34], Е.С. Мяцельскай, Э.Д. Блінавай [45].

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

УВОДЗІНЫ

Агульныя звесткі пра дыялекталогію

Беларуская нацыянальная мова – гэта сістэма некалькіх форм існавання мовы: літаратурная мова, гутарковыя разнавіднасці мовы і дыялектная мова, якія аб'ядноўваюцца агульнасцю асноўнага слоўніка, граматычных і фанетычных асаблівасцей. Найбольш палярныя з гэтых форм – літаратурная мова з яе разнастайнымі асаблівасцямі на розных тэрыторыях.

Літаратурная мова і дыялектная мова як разнавіднасці адзінай мовы нацыі знаходзяцца у цеснай сувязі і ўзаемадзейні. Аднак паміж імі ёсць адрозненні:

1. Дыялектная мова тэрытарыяльна абмежаваная. Яна не аднолькавая на розных тэрыторыях. Так, жыхары, якія карыстаюцца дыялектнай мовай, у паўночна-ўсходняй частцы Беларусі вымаўляюць *в'існа, с'істра, з' в'ідра*, у цэнтральнай частцы Беларусі – *в'асна, с'астра, з в'адра*, на поўдні Беларусі – *в'есна, с'естра, з' в'едра*. Адны і тыя прадметы, з'явы, прцэсы на поўдні і поўначы Беларусі маюць розныя назвы: *збанок – вус'в'іца, гарлач; дз'яракач – гал'ён'; ц'амн'ейе – сутан'айеца; маланка – бл'іскав'іца*. Літаратурная мова адзіная на ўсёй тэрыторыі пашырэння мовы нацыі, нормы яе (лексічныя, граматычныя, арфаэпічныя, арфаграфічныя, стылістычныя) абавязковыя для кожнага, хто піша і гаворыць па-беларуску.

2. Дыялектная мова беспісьмовая, г.зн. мае толькі вусную форму; літаратурная форма выступае у дзвюх формах – пісьмовай і вуснай.

3. Дыялектная мова – гэта бытавая мова, ёю карыстаюцца ў сям'і, у асяроддзі аднавяскоўцаў. Літаратурная мова абслугоўвае разнастайныя патрэбы культурнага жыцця і грамадскай дзейнасці народа, гэта мова культуры, навукі, дзелавой дакументцыі.

4. Дыялектная мова, якая не мае пісьмовай фіксацыі, больш рухомая і зменлівая, чым літаратурная мова. Літаратурная ж мова строга ўнармаваная.

Вывучэннем дыялектнай мовы і дыялектаў займаецца дыялекталогія (ад грэч. *dialektos* – размова, гаворка і *logos* – слова, вучэнне). У дыялекталогіі ўжываюцца і спецыяльныя тэрміны: гаворка, дыялект, дыялектная мова.

Гаворка – гэта самая дробная дыялектная адзінка, мова аднаго ці некалькіх населеных пунктаў, аднатыповых у моўных адносінах; напр., гаворка вёскі, сяла.

Дыялект – група аднатыповых гаворак, пашыраных на пэўнай тэрыторыі; інакш кажучы, гэта разнавіднасць мовы, якая характарызуецца адносным адзінствам сістэмы (фанетычнай, граматычнай і лексічнай) і выкарыстоўваецца як сродак непасрэдных зносін паміж людзьмі пэўнага рэгіёна.

Дыялектная мова – гэта вусная тэрытарыяльна афарбаваная разнавіднасць мовы нацыі.

Дыялекты – катэгорыя гістарычная. У эпоху першабытнаабшчыннага ладу існавалі плямёны і племянныя дыялекты. У эпоху феадалізму дыялекты замацоўваюцца за пэўнай тэрыторыяй (у межах феадальнага княства карысталіся

адным дыялектам) і становяцца тэрытарыяльнымі. Сучасныя дыялекты – спадчына эпохі феадалізму.

На пачатку развіцця нацыі дыялекты становяцца базай, на якой узнікае нацыянальная літаратурная мова. Так, на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы аказалі ўплыў спачатку гаворкі паўночна-ўсходняга дыялекту, а пасля – цэнтральнай часткі Беларусі.

У наш час новыя тэрытарыяльныя дыялекты не ўтвараюцца. Пад уплывам літаратурнай мовы дыялектныя асаблівасці сціраюцца, але як сродак зносін дыялекты захоўваюцца. Дыялекты – жывая з’ява і ў наш час, яны самая вялікая і складаная тэрытарыяльная разнавіднасць дыялектнай мовы.

На тэрыторыі Беларусі вылучаюцца паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты. Кожны дыялект мае, з аднаго боку, рысы, агульныя з усімі дыялектамі і літаратурнай мовай, з другога – спецыфічныя рысы, якія адрозніваюць яго ад іншага дыялекту. Так, літаратурнай мове і гаворкам абодвух дыялектаў уласціва аканне і яканне, зацвярдзенне шыпячых і этымалагічнага [ц], дзеканне і цеканне. Зменныя часціны мовы маюць тры граматычныя роды (мужчынскі, жаночы і ніякі), два лікі (адзіночны і множны), а дзеясловы – і два тыпы спражэння. Большасць слоў, якія абазначаюць неабходныя ў жыцці людзей прадметы, паняцці, з’явы, таксама агульныя для ўсіх гаворак і літаратурнай мовы. Інакш кажучы, асноўныя элементы фанетычнай сістэмы, граматычнага ладу і слоўнікавага складу ўласцівы ўсім гаворкам і літаратурнай мове. У гэтым агульным – адзінства беларускай мовы як мовы нацыі.

Спецыфічныя рысы, якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога, ёсць на ўсіх узроўнях мовы; у фанетыцы: *дал’эко – дал’ока, йерш – йорш; буў – быў, мушы – мышы; наст’оўн’ік – наст’аўн’ік; вада – в’ода – выда – вода; дз’ар’эўн’а – дз’ар’эўн’а, п’экар’ – п’экар; кан’опл’і – кал’опн’і (калапн’э);* у марфалогіі: *с’о́лы, в’о́дры – с’о́ла, в’о́дра, ц’ал’а́ (ц’ал’о́) – танц’у́йці, пр’о́с’ац’ – пр’о́с’у́ц’;* у сінтаксісе: *дз’в’е х’ац’е – дз’в’е х’аты; пагадава́ў дз’эц’і – пагадава́ў дз’ац’эй; й’ан’а прышо́ўшы – й’ан’а прышла́;* у лексіцы: *на́да – трэ́ба; хл’еў – п’у́н’а; кал’одз’ез’ (кало́дз’еш) – студн’а; збан’ок – гарла́ч; бу́л’ба – карт’о́фл’а (карт’о́пл’і).* Тэрытарыяльныя дыялекты – гэта складанае спалучэнне агульнага і адметнага, гэта адзіная сістэма, у якой агульнае і адметнае знаходзяцца ў цеснай арганічнай сувязі. Агульных рыс у беларускіх дыялектах значана больш, чым адметных.

Паміж паўночна-ўсходнім і паўднёва-заходнім дыялектамі знаходзяцца гаворкі, якія маюць рысы абодвух дыялектаў. Гэта пераходныя, ці сярэднебеларускія, гаворкі.

Дыялектная зона – тэрытарыяльна-моўнае адзінства, якое вылучаецца на падставе пэўнага комплексу дыялектных рыс, аб’яднаных геаграфічнай аднесенасцю. Дыялектныя зоны ў адрозненне ад дыялектаў утварыліся пазней у выніку збліжэння і аб’яднання мясцовых асаблівасцей гаворак, абумоўленых пэўнымі культурна-гістарычнымі прычынамі. Межы дыялектаў і груп гаворак і межы дыялектных зон не супадаюць: у тую ці іншую зону ўваходзяць гаворкі розных дыялектаў. У адрозненне ад асноўных груп гаворак, межы якіх не сумяшчаюцца, зоны напластоўваюцца адна на другую. Вылучаюцца зоны на падставе комплексу дыялектных рыс. Падзел на зоны мае дапаможнае значэнне.

На лінгвістычнай прасторы беларускай мовы вылучаецца пяць дыялектных зон: *сярэдняя (цэнтральная), усходняя, заходняя, паўднёва-ўсходняя і паўночна-заходняя*.

Тэрытарыяльныя межы зон акрэсліваюцца на карце пучкамі ізаглас, што паказваюць на тыповыя рысы дыялектнай зоны. Так, тыповыя рысы сярэдняй (цэнтральнай) дыялектнай зоны – недысімілятыўнае аканне і яканне, наяўнасць толькі адной цвёрдай фанемы [p], прыметнікі назоўнага склону мужчынскага роду з канчаткам *-ы(-і)* і інш. Гаворкі гэтай зоны з’яўляюцца асновай сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Дыялектныя зоны ў розных напрамках перакрываюцца паўночна-ўсходні дыялект, паўднёва-заходні дыялект і сярэднебеларускія гаворкі. Тэрыторыя пашырэння моўных з’яў адной дыялектнай зоны сумяшчаецца з рознымі часткамі іншых зон, напластоўваецца адна на другую.

Дыялекталогія і гісторыя мовы. Дыялекталогія мае істотнае значэнне для вывучэння гісторыі беларускай мовы. Некаторыя дыялектныя рысы ўзніклі ў глыбокай старажытнасці, былі ўласцівы ў пэўны гістарычны перыяд усёй беларускай мове, а пасля ў адных гаворках страціліся, а ў другіх засталіся. Увогуле гаворкі з’яўляюцца жывой гісторыяй мовы. Яны захоўваюць шмат архаічных рыс: гукі, граматычныя формы ў сістэме скланення і спражэння, тыпы словазлучэнняў і сказаў, словы і выразы. Так, у асобных гаворках поўдня Беларусі ўжываецца дыфтонг [іе(ыэ)]: *л’іес, с’іено, чолов’іек, цыэн, рызаты*. У агульнаўсходнеславянскай мове галосны [ѣ] вымаўляўся як дыфтонг [іе], адсюль вывад: старажытны [ѣ] захаваўся ў некаторых гаворках. У гаворках Клецкага, Салігорскага, Слуцкага, Ляхавіцкага, Капыльскага, і іншых раёнаў былы [ѣ] гучаннем не супаў з [е], ён вымаўляўся набліжана да [і]. Гэта закрыты гук [ѣ]: *л’ѣс, с’ѣно, чалав’ѣк, цѣп’, рѣзац’*.

Захавалася ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту форма клічнага склону, якая была ўласціва ўсходнеславянскай мове : *мамо, тато, ц’отко, М’іхал’е, Іван’е, брац’е, дз’еду, сынку*.

У паўднёва-заходнім дыялекце яшчэ даволі ўстойлівыя формы парнага ліку, якія ўжываюцца тады, калі гаворыцца пра два прадметы, а таксама тры і чатыры (пры спалучэнні назоўнікаў з ліэбнікамі *два, дзве, абодва, абедзве, тры, чатыры*) ці называюцца парныя прадметы: *дз’в’е, руцэ, аб’едз’е кал’ас’е* і інш. Як вядома, формы парнага ліку былі ўласцівы агульнаўсходнеславянскай мове. У сучасных беларускіх гаворках ужываецца архаічная форма інфінітыва на **-ці (-ты)**: *гаварыц’і, гул’аты*. Яна характэрна для мовы жыхароў заходняй часткі Гродзеншчыны і Брэстчыны.

У слоўнікавым складзе гаворак бытуе шмат слоў старажытнага паходжання – з часоў агульнаславянскага і агульнаўсходнеславянскага адзінства, якія невядомы сучаснай літаратурнай мове. Так, у паўднёва-заходніх гаворках ужываецца слова *парцяк* ‘саматканая спадніца’ (ДАМБ, карта 329). У агульнаўсходнеславянскай мове слова *пъртъ*, ад якога ўтварылася *парцяк*, мела пяць значэнняў: 1) адзенне; 2) кавалак тканіны; 3) пакрывала; 4) папоўская рыза; 5) пялёнка. У сучаснай мове яно звузіла сваё значэнне – не ўсялякае адзенне, а толькі пэўнага фасону і вырабу.

У вёсцы Пасека Старадарожскага раёна ўжываецца слова *прымгнуць* ‘задрамаць’: *Йа йашичэ тол’к’і прымгнула наранку, а йана йдз’е*. У старажытнай агульнаўсходнеславянскай мове вядома было *мьгнути* з такім самым значэннем.

Ёсць у гаворках словы, вядомыя і сучаснай літаратурнай мове, але ў гаворках яны бытуюць з іншым, старажытным, значэннем, якое не захавалася ў літаратурнай мове. У вёсцы Капацэвічы (Капачы) Салігорскага раёна *бодры* – гэта ‘бойкі, жвавы’: *А бадрэйшыя навыган’ац’ са стала й заб’аруц’ н’ав’есту..* Лексема вядома ўкраінскай і серба-харвацкай мовам (Фасмер, т. 1), што сведчыць пра захаванне ў беларускіх гаворках яе першапачатковага значэння.

У вёсцы Пагарэлае Асіповіцкага раёна адно са значэнняў лексемы *сіла* ‘шмат, многа’: *Парэчак саголета сіла, вісац буйныя, што вінаград*. У агульнаўсходнеславянскай мовеслова мела больш за 10 значэнняў, адно з іх ‘многа, шмат’ (Сразнеўскі, т. 3). Шырока ўжываецца ў паўднёва-заходніх гаворках лексема *хітры* са значэннем ‘разумны’: *Йак на х’ітруйу бабу, то кал’а настаўн’ікаў навучыцца*. *Х’ітрая ус’о пойме, а дурная н’ічога* (Карытнае Асіповіцкага р-на). У старажытнай мове слова мела пяць значэнняў, адно з іх – ‘разумны, вучоны’ (Сразнеўскі, т. 3).

У лексічным складзе гаворак часам бывае больш аднакаранёвых слоў, чым у літаратурнай мове, што дае магчымасць выявіць звёны вытворных слоў, узнавіць іх “ словаўтваральную гісторыю”. У вёсцы Капацэвічы Салігорскага раёна ёсць гняздо слоў з каранем **хмар-** (**хмур-**, **смур-**): *хмара – хмурны – смурно – пасмур ; Хмара кругом, хмурыц’ , і там смурно, і там смурно, пасмур, а к нам і н’е ўзойдз’е*.

Дыялекталогія і тапаніміка. Факты тапанімікі – навукі пра мясцовыя геарафічныя назвы – маюць значэнне для дыялекталогіі. У многіх тапанімічных назвах, асабліва ў мікратапанімічных (найменнях палёў, лугоў, балот, сенажацяў, пашаў, ручаёў і іншых дробных геаграфічных аб’ектаў), адлюстроўваюцца дыялектныя асаблівасці той або іншай мясцовасці.

У “Кароткім тлумачальным слоўніку Беларусі” (Мн., 1974) В.А. Жучкевіча прыводзяцца тапонімы, якія ўзніклі на аснове дыялектных слоў:

Клецк – раённы цэнтр Мінскай вобл. Магчыма, што назва паходзіць ад слова *клич* – бярозавы параснік (Даль), гэта слова сустракаецца ў гаворках беларускай мовы: *кличанне* – зелень, якой прыбіраюць хату на Тройцу.

Лельчыцы – раённы цэнтр Гомельскай вобл. Назва бярэ пачатак ад *лель*, *лелько* – мясцовая назва бусла.

Узніклі на аснове дыялектных слоў і шматлікія мікратапанімічныя назвы. Вось некаторыя, сабраныя на Случчыне Я.М. Адамовічам і прыведзеныя ў яго працы “Мікратапанімічныя назвы” (Мн., 1971):

Баброўня – сенажаць, ад баброўня ‘мясціна на рацэ, дзе вяліся бабры’.

Вярэня – лес, ад назоўніка *вярэня* ‘гнілы, забалочаны лес’.

Галістае – лес. Назва бярэ пачатак ад *гала* ‘голая прастора між лесу’.

Дзеркачы – сенажаць, ад назвы балотнай птушкі *дзяркач* ‘драч’.

Жара – поле, ад *жара* ‘вапна’.

Круховы – поле, ад *круха* ‘крушына’.

Пель – азярцо, ад *пель* ‘нізіна сярод поля, звычайная круглая або авальная ’; *пелька* ‘ палонка ’.

Плюсішча – лес, ад *плюс* ‘грыб, казляк’.

Такім чынам, сувязь тапаніміі і дыялекталогіі відавочныя: шматлікія тапанімічныя назвы ўваходзяць у сістэму дыялектнай лексікі і бытуюць у жывой гаворцы. З аднаго боку, тапонімы, утвораныя ад дыялектных слоў, даюць багаты і надзейны матэрыял пры вывучэнні гістарычнай дыялекталогіі, а з другога – дыялекталогія дапамагае выявіць крыніцу ўзнікнення таго або іншага тапоніма.

Дыялекталогія і этнаграфія. З гістарычных дысцыплін з дыялекталогіяй цесна звязана этнаграфія – навука пра матэрыяльную і духоўную культуру народа. Дыялектолаг у палявых умовах пры вывучэнні дыялектаў і гаворак непазбежна цікавіцца звычаямі, а таксама побытам (адзеннем, будовамі, прыладамі працы, рамёствамі і інш.) мясцовага насельніцтва. Этнограф пры апісанні побыту, культуры, звычаяў сутыкаецца з назвамі тых ці іншых прадметаў матэрыяльнай культуры. Сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі ў тым, што: 1) мова і этнас (супольнасць людзей, што родняцца моваю і культураю) маюць пэўную тэрыторыю пашырэння, якая звязана з асаблівасцямі гістарычнай, палітыка-эканамічнай і фізічнай геаграфіі; 2) слова – гэта прадмет даследавання дыялектолагаў і часткова (прафесійная і галіновая лексіка) этнографіі. Сувязь лінгвістыкі і этнаграфіі стала асабліва цеснай з развіццём геаграфічнага напрамку ў дыялекталогіі, калі пачалі складацца лінгвістычныя карты і атласы. Такім чынам, адначасова сталі вывучаць і картаграфічныя слова і прадмет, тэрыторыю іх пашырэння. Так узнік новы напрамак навукі – лінгваэтнаграфія.

Дыялекты і сучасная беларуская літаратурная мова

Сучасная беларуская літаратурная мова сфарміравалася на базе дыялектаў. У творах беларускіх пісьменнікаў, якія стаялі ля вытокаў беларускай літаратурнай мовы, адчуваецца моцны ўплыў народна-дыялектнай мовы. Той ці іншы пісьменнік абапіраўся на сваю гаворку – на фанетычную, граматычную і лексічную сістэму свайго дыялекту. Мова літаратурных твораў таго часу была непасрэдна звязана з дыялектнай мовай і насычана дыялектнымі асаблівасцямі. У паэмах «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» ўжываюцца фанетычныя рысы, граматычныя формы і словы, уласцівыя гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту: *завізаўшы*, *на пецке*, *на перапецке*, *хвігурная*, *падзякуваць*, *намулюваў*, *вьярашацеўси*, *такей рахманый*, *няпякець*, *нясець*, *мажыць*, *ходзюць*, *казёнка* ‘лаўка лазіць на печ’, *кацатых* ‘драўлянае шыла плесці лапці’, *кулага* ‘ежа, прыгатаваная з густа заваранай жытняй мукі’, *папранік* ‘абручык, абцягнуты матэрыяй, які надзяваўся пад хустку’, *галень* ‘змецены венік’.

Ішоў ад народнай гаворкі і першы беларускі пісьменнік-прафесіянал В. Дунін-Марцінкевіч. У яго творах адлюстроўваюцца дыялектныя асаблівасці паўднёва-заходніх гаворак: *худоба* ‘свойская буйная рагатая жывёла’, *мэрам* ‘бышцам’, *суздром* ‘цалкам, поўнасьцю’, *прыпратыць* ‘прыдбаць’, *гадкі* ‘размовы’. Вядома, што «Пінскую шляхту» пісьменнік таксама напісаў на дыялектнай мове: *«Ой, так! Нэхай ганьят батько, нехай лаэт маты, а я люблю Грыцька и любити его вик буду. Ой, бэдныя ж наши головэньки! Що се за дур напав на*

батькоў? По п'яну завэлыса дай побылыса с собою за шляхецьтво, а мы с Грыцьком чрез то горуем да ўнываем».

У мове твораў Ф. Багушэвіча выяўляюцца рысы паўднёва-заходніх беларускіх гаворак: *гарэ, загараўся* (ад араць), *васеле* (вяселле), *васола* (вясёла), *фаля* (хваля), *храк* (фрак), *калавур* (каравул), *а хлеб з'ядуць людзе, у залатых каўнярох, па аднэй старане, ушоў* (вушэй), *зробе пушчу, як талерку, кепска выходзе, пагоне падводу, равец з голаду скаціна, б'ець у звона, ён дурнейшы ад вараны, цёнгле* (заўсёды), *ройста* (балота), *гіл'ес* (балота, дрыгва), *калейка* (чарга), *спанцэрка* (безрукаўка), *ціжэмкі* (паўбацінкі), *грымзол* (неразборлівая пісаніна) і інш.

Перад беларускімі пісьменнікамі XIX – пачатку XX ст. стаяла задача адабраць з народна-дыялектнай мовы найбольш тыповае, характэрнае, агульнабеларускае, апрацаваць народна-дыялектную мову, падняць яе на ўзровень літаратурнай. Працэс станаўлення беларускай літаратурнай мовы і быў працэсам адбору, шліфоўкі моўных сродкаў з жывой народнай мовы. Гэты працэс выразна прасочваецца ў творах лепшых беларускіх пісьменнікаў: В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Цёткі, Янкі Купалы, Якуба Коласа, К. Чорнага, К. Крапівы – выхадцаў з цэнтральнай часткі Беларусі, гаворкі якой і ляглі ў аснову нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы (зона Ашмяны – Мінск – Барысаў).

Даследчыкі адзначаюць, што ў працэсе развіцця сучасная беларуская літаратурная мова ўвабрала і працягвае ўбіраць у сябе найбольш тыповыя рысы паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга беларускіх дыялектаў, большасць якіх уласцівы сярэднебеларускім гаворкам. Так, літаратурнай мове, як і паўночна-ўсходнім гаворкам, уласцівы 6 націскных галосных гукаў і, як паўднёва-заходнім гаворкам, 48 зычных гукаў. У літаратурнай мове недысімілятыўнае поўнае аканне і няпоўнае яканне (*вада, трава, галава, многа, мала; вясна, сястры, вецер, хлопец*), прыстаўны гук [в] (*восень, возера, вуліца*), зацвярдзелы [р] (*рабы, рабіна, рэбры, грыва*). Усе гэтыя асаблівасці ўласцівы і гаворкам цэнтральнай часткі Беларусі. Граматычныя рысы беларускай літаратурнай мовы па дыялектнай суаднесенасці выходзяць за межы аднаго дыялекту, г. зн. яны ёсць і ў паўночна-ўсходнім і ў паўднёва-заходнім дыялектах, але ўсе яны характэрны і для гаворак цэнтра Беларусі: *страхой* (*страхою*), *дзіця(-ё)*, *жарабя(-ё)*, *кацяня(-ё)*, *вёдры, вокны, сёлы, буракі, лясы, нажы, дубам* (*дубох*), *сынам* (*сынох*), *ідзе, кажа, гаворыць, будзера-біць, пісаць, напіўся, памыўся* і інш.

Народна-дыялектную аснову літаратурнай мовы падкрэсліваў Якуб Колас. Ён пісаў: «Тварэц мовы – народ. Задача ж пісьменніка – у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных норм».

І ў наш час дыялектная мова – крыніца ўзбагачэння беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы. Сведчанне папаўнення лексікі літаратурнай мовы за кошт дыялектнай – лексікаграфічныя матэрыялы апошняга часу. Так, у ТСБМ (1977-1984) шмат якія словы ў параўнанні з БРС (1962) падаюцца без паметы абл. з прычыны іх шырокага ўжытку: *рала* 'тоўсты сук, адгалінаванне дрэва', *сасняк* 'сасновы лес', *гожа* 'прыгожа', *гарышча* 'прастора паміж столлю і дахам на хаце'.

Дыялектныя адрозненні

Адна з асноўных праблем дыялекталогіі – праблема характару дыялектных адрозненняў мовы. Кожная гаворка – гэта сістэма ўзаемасвязаных адзінак (фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных і г. д.), якія падпарадкоўваюцца сваім законам, узаемадзейнічаюць адна з другой як элементы складанага цэлага. Дыялектныя адрозненні – гэта моўныя з’явы, якія адрозніваюць гаворкі адну ад другой, не супадаюць у пэўных гаворках ці іх групойках. Дыялектныя адрозненні ёсць на ўсіх узроўнях мовы (у фанетыцы, марфалогіі, сінтаксісе, лексіцы і фразеалогіі). Яны з’яўляюцца элементамі структуры дыялектнай мовы, якая ў асобных прыватных дыялектных сістэмах выступае ў розных сваіх суадносных варыянтах.

Ёсць два тыпы дыялектных адрозненняў – супрацьпастаўленыя і несупрацьпастаўленыя.

Супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні – гэта моўныя з’явы адных гаворак, якія маюць суадносныя раўназначныя варыянты (эквіваленты) у другіх гаворках. Найбольш ярка супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні выяўляюцца ў фанетыцы і марфалогіі. У фанетыцы яны ёсць і ў сістэме галосных гукаў (вакалізме), і ў сістэме зычных гукаў (кансанантызме). Так, у некаторых гаворках па-рознаму гучыць [e] ў словах *верх, лес: в'ерх, л'ес і в'ѣрх, л'ѣс*. Гэта значыць, што ў гаворцы побач з фанемамі [e] і [i] ёсць яшчэ фанемы [e] і [i̯], сярэднія паміж імі. Такое адрозненне існавала калісьці ў агульнаўсходнеславянскай (старажытнарускай) мове XI–XIII ст. і захавалася ў некаторых паўднёва-заходніх гаворках да нашага часу. У старажытных помніках для абазначэння гукаў [e] і [i̯] ўжываліся розныя літары: e і ѣ.

Фанетычныя дыялектныя адрозненні назіраюцца ва ўсіх гаворках, пранізваюць усю сістэму дыялекту, яны ёсць і ў складзе фанем, і ў адценнях гучання фанемы, і ў характары адносін паміж фанемамі: *дз'ед – д'ед; б'роза – б'ар'оза; ш'ест', чуж'іе, ш'апка* ([ш], [ж] – паўмяккія шыпячыя); *п'ац', м'ата – п'йац', м'ята, мн'ата*. У адных гаворках словы *востры, вул'іца* і інш. маюць прыстаўны гук [в], у другіх – прыстаўны [г]: *гостры, гул'іца*.

Фанетычныя супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні назіраюцца пры чаргаванні гукаў у адной пазіцыі, пры змене месца націску ў слове або пры перастаноўцы гукаў у ім: *дз'ед – д'ед, гасц' – гост', вавёрка – вавюрка, бліскавіца – бліскавіца, вёрба – вярба, каноплі – калопні* і інш.

Марфалагічныя супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні выяўляюцца пераважна ў парадыгмах скланенняў і спражэнняў слоў, у родавых і лікавых формах: *буряк'і – бурак'э, па л'асіх – па л'асох; кажа – кажэ – кажыц', кажыц'; ідз'ом – ідз'эм, ідз'эц'е – ідз'ц'э – ідз'ц'о; на сцяне – на сцяны, лясы – лясэ, пня – пняць, дзюба – дзюб* і інш.

Словаўтваральныя супрацьпастаўленыя дыялектныя адрозненні назіраюцца ў тоесных па значэнні лексемах, якія маюць неаднолькавыя афіксы: *загарадка – агародка* ‘агароджа’, *ржышча – ржоўне – аржанішча* і інш.

Сінтаксічныя адрозненні ў большасці выпадкаў назіраюцца ў словазлучэннях: *забылас'а пра йаго – забылас'а на йаго – забылас'а аб йаго – забылас'а аб йым, йехаў на кан'і – йехаў кан'ом, з яго смяюцца – каля яго смяюцца, ідзем да яго – ідом пад яго*. Яны не такія разнастайныя, як фанетычныя і марфалагічныя.

Найбольш складаня супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні назіраюцца ў лексіцы беларускіх гаворак, калі адно і тое ж паняцце ў розных гаворках мае розныя намінацыі: *белка* – *вавёрка*, *бусел* – *лелека*, *каршун* – *шуляк*. Трэба адрозніваць сапраўды супрацьстаўленыя лексічныя дыялектныя адрозненні ад раду рознадыялектных слоў, якія аб'яднаны толькі функцыянальна, але не семантычна: *хлеў* – *пуня*, *андарак* – *спадніца*, *лоўжак* – *калыска*. Гэтыя словы абазначаюць функцыянальна тое ж, але рэальна розныя прадметы.

Адрозненні ў лексіцы беларускіх гаворак такія ж складаня і шматлікія, як і адрозненні ў фанетыцы і марфалогіі. У дыялектах беларускай мовы шмат слоў, якія не ўжываюцца ў літаратурнай мове або ўжываюцца з іншым значэннем, ёсць у адных гаворках і невядомыя ў другіх: *цындра* 'пілавінне', *бурса* 'статак кароў', *гон'ка* 'посцілка', *жуп'іц* 'гаварыць', *касарка* 'касілка', *кадз'е* 'толькі што', *лава* 'балота', *падз'о* ў 'благое вока', *пóхл'ебка* 'пахлёбка', *шар* 'пабудова ў адзін рад'.

Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні бываюць пр о с т ы я (д в у х ч л е н н ы я): *тра́ктар* – *тра́хтар*, *во́стры* – *во́йстры*, *салóмайу* – *салóмай*, *памагчы* – *памахчы*, *с'ачэш* – *с'ак'эш*, *кавал'* – *куз'н'ец*, *хлоп'ец* – *мал'іц* і с к л а д а н ы я (м н а г а ч л е н н ы я): *в'ас'эл'л'е* – *в'ас'эл'іе* – *в'ас'эл'е*, *малады* – *малады́й* – *маладэ́й*, *рука́м'і* – *рука́мы* – *рука́м*, *с'м'айа́л'іса* – *с'м'айа́л'ісо* – *с'м'айа́л'ісе* – *с'м'айа́л'іс'о*, *кушын* – *збанок* – *гладыш* (*гладышка*) – *гарлач* – *страўбун*, *хо́ладна* – *сц'удз'о́на* – *з'і́мна*, *в'е́л'м'і* – *ду́жа* – *на́дта*, *дз'іц'а'* – *д'іт'о́нак* – *дыты́на*.

Н е с у п р а ц ь с т а ў л е н ы я дыялектыныя адрозненні – гэта моўныя з'явы, якія не маюць раўназначных адпаведнікаў (эквівалентаў). Яны найбольш характэрныя для лексікі і абмоўлены гаспадарчымі, геаграфічнымі, этнаграфічнымі і іншымі асаблівасцямі мясцовасці. У адной з прыватных дыялектных сістэм ёсць слова з пэўным значэннем, а ў другой – няма і гэтага слова і яго эквівалентаў у выглядзе іншых слоў. Так, у некаторых гаворках вядомы словы *кашара*, *загарадка*, *пастаўнік* 'абгароджане месца для жывёлы ў полі ці ў лесе', а там, дзе не робяць такой агароджы, няма і раўназначнай назвы. У некаторых беларускіх гаворках фіксуецца лексема тыпу *за́гарадка*, *пастаўнік* 'абгароджанае для свойскіх жывёл адкрытае месца', *рэ́згіны*, *кро́шні* 'прыстасаванні, якіміносяць сена', *ёўня*, *асе́ць* 'будынак з печкай для сушкі снапоў', адсутныя ў іншых мясцовасцях краіны. Як правіла, наяўнасць несупрацьстаўленых адрозненняў звязана з неабходнасцю абазначыць спецыфічныя для пэўнай мясцовасці з'явы духоўнай і матэрыяльнай культуры, прыродныя ўмовы, промыслы, своеасаблівыя звычаі і паняцці. Несупрацьстаўленыя дыялектыныя адрозненні нешматлікія.

Значэнне дыялекталогіі

Дыялекталогія мае навуковае і практычнае значэнне. Факты дыялекталогіі выкарыстоўваюцца ў розных галінах лінгвістычных, гістарычных геаграфічных навук.

Ведаць асновы дыялекталогіі неабходна настаўніку мовы і літаратуры, які працуе ва ўмовах дыялектнага асяроддзя (у сельскай мясцовасці), каб навучыць дзяцей літаратурнай мове, папярэдзіць памылкі ў вуснай і пісьмовай мове, звязаныя з асаблівасцямі роднай гаворкі.

Дыялекталогія дапамагае зразумець, як сфарміравалася літаратурная мова, якую ролю пры гэтым адыгралі асобныя гаворкі і дыялекты.

Пра тое, што ў аснове беларускай літаратурнай мовы – гаворкі цэнтра Беларусі, пісаў яшчэ Я.Ф. Карскі: «Мова, якую ўжывае большасць беларускіх сучасных пісьменнікаў, мае ў сваёй аснове моцна акаючую частку паўднёва-заходніх гаворак. Таму ў ёй звычайна ўжываюцца *a* замест *o* ненаціскага, *p* цвёрдае, 3-я асоба без *-ць*».

У літаратурнай мове замацаваліся такія найбольш пашыраныя рысы гаворак:

ф а н е т ы ч н ы я : недысімілятыўнае аканне і яканне: *дачка́, каза́ў, бага́ты, гаро́т, варо́на, каро́ва, вады́, расы́, пайду́, хачу́; малада́йя, малако́, барав’і́к, галубо́ў, го́рат, ско́ра, с’э́на, чы́ста, до́рага; з’амл’а́, в’асна́, дз’ажа́, в’асло́, с’ало́, з’ало́ны, б’ару́, б’арэ́ш, п’арун́;*

дзеканне і цеканне: *дз’е́ці, дз’е́т, ідз’е́, дз’а́куй, дз’і́к’і, дз’у́ ба, ц’о́тка, ц’і́ха, раб’і́ц’чыта́ц’;*

[р] цвёрды: *рака́, б’аро́за, раб’і́на, ц’ап’е́р;*

пераход [в] і [л] у [ў] : *праў́да, траў́ка, кароў́ка, роў́ны, тоў́сты, жоў́ты, воў́к, доў́гі і інш.;*

м а р ф л а г і ч н ы я : канчаткі **-ы, -і**, назоўнікаў мужчынскага роду назоўнага склону множнага ліку: *бары́, л’асы́, рукавы́, сыны́, ко́н’і, ваўк’і́;*

канчаткі **-ы, -і** ў прыметніках мужчынскага роду назоўнага склону адзіночнага ліку: *малады́, но́вы, с’і́н’і, дарог’і́;*

форма ўказальнага займенніка *гэ́ты*;

форма дзеясловаў I спражэння 3-й асобы адзіночнага ліку з канчаткамі **-е (-э), -а**: *ідз’е́, б’арэ́, п’і́ша.*

І ў наш час літаратурная мова цесна звязана з жывой народнай мовай. За кошт народных гаворак папаўняецца слоўнік літаратурнай мовы, яе фразеалогія. Гаворкі аказваюць уздзеянне на выпрацоўку норм літаратурнай мовы.

Працэсы, якія адбываюцца ў дыялектнай мове, маюць шмат агульнага з працэсамі, якія ўласцівы вуснай разнавіднасці літаратурнай мовы. «Асаблівасцю вуснай беларускай мовы з’яўляецца тое, што яе розныя дыялектныя варыянты і літаратурная мова адносна блізкія паміж сабой». У сувязі з гэтым дыялекты – багатая крыніца для выяўлення працэсаў і тэндэнцый літаратурнай мовы, для разумення яе структуры.

Групоўка дыялектаў на тэрыторыі Беларусі

Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі

У склад беларускай дыялектнай мовы ўваходзяць шматлікія мясцовыя гаворкі. Яны аб’ядноўваюцца ў вялікія моўныя адзінкі – дыялекты, групы гаворак, дыялектныя зоны на аснове агульнасці тэрыторыі, агульнасці ці блізкасці моўных з’яў. Гэтыя аб’яднанні ўтвараюцца ў залежнасці ад цэлага комплексу дыялектных рыс (фанетычных, граматычных, лексіка-фразеалагічных), ізаглысы якіх ідуць у розных напрамках, супрацьстаўляюцца адна адной, але поўнасцю не супадаюць – могуць ісці паралельна, перасякацца паміж сабой, выдзяляючы неаднолькавыя тэрыторыі.

У сучаснай беларускай дыялектнай мове вылучаецца асноўны масіў гаворак і невялікая паўднёва-заходняя частка – палеская група гаворак.

У асноўным масіве беларускай дыялектнай мове выдзяляюцца два буйныя дыялекты – паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні, якія размяжоўваюцца пучком ізаглас, што пераплятаюцца каля ўмоўнай лініі Ашмяны – Мінск – Бабруйск – Гомель. Па гэтай лініі, пашыраючыся і звужаючыся, цягнецца паласа гаворак, якія не з’яўляюцца асобным дыялектам, а ствараюць міждыялектную пераходную групу – гэта так званыя сярэднебеларускія гаворкі.

У кожным дыялекце вылучаюцца групы гаворак: у паўночна-ўсходнім – заходняя (полацкая) і ўсходняя (віцебска-магілёўская), у паўднёва-заходнім – заходняя (гродзенска-баранавіцкая) і ўсходняя (случка-мазырская).

Паколькі ў аснову выдзялення дыялектаў і груп гаворак кладзецца не адна моўная з’ява, а цэлы комплекс з’яў, то дакладную мяжу асобных дыялектаў і груп гаворак правесці нельга, можна вызначыць толькі прыкладныя межы. Так, паўднёвая мяжа паўночна-ўсходняга дыялекту ідзе прыкладна па лініі Свір – Бягомль – Магілёў – Касцюковічы – Сураж (Баранскай вобл.), паўночная мяжа паўднёва-заходняга дыялекту – прыкладна па лініі Ліда – на ўсход уздоўж р. Нёман – Бабруйск – Рэчыца Лоеў (Гомельскай вобл.), група палескіх гаворак (брэсцка-пінскіх) адмяжоўваецца ад іншых каля лініі Пружаны – Івацэвічы – Целяханы – Лунінец – Столін.

Дыялектная беларуская мова выходзіць за адміністрацыйныя межы рэспублікі (суседнія раёны Літвы і Латвіі, Смаленшчыны і Браншчыны, Беластоцкага ваяводства Польшчы). Беларускія гаворкі за межамі Беларусі з’яўляюцца працягам дыялектаў і груп гаворак, якія існуюць на тэрыторыі Беларусі. Так, на тэрыторыі Польшчы гаворкі Беласточчыны адносяцца да паўднёва-заходняга дыялекту (заходняй групы), а гаворкі Гайнаўскага, Бельскага павеатаў і інш. – да палескай групы. Беларускія гаворкі на тэрыторыі Літвы, Латвіі, Смаленшчыны – да паўночна-ўсходняга дыялекту, на тэрыторыі Браншчыны – да паўднёва-заходняга дыялекту (заходняй групы).

Гаворкам а с н о ў н а г а м а с і в у беларускай мовы ўласцівы наступныя асаблівасці.

1. Аканне – недысімілятыўнае і дысімілятыўнае: *вада́, трава́; вьда́, трьва́.*
2. Яканне – недысімілятыўнае і дысімілятыўнае: *в’асна́, с’астра́; в’існа́, с’істра́.*
3. Вымаўленне пад націскам галоснага [e] або [ê] ці [iê] на месцы былога [ʦ] : *л’ес, в’еу’ер, л’эта, с’в’ет або л’ês (л’іес), в’еу’ер (в’іеу’ер), л’эта (ліета)* і інш.
4. Вымаўленне пад націскам галоснага [o] або [ô] ці [uo] ў закрытых скадах на месцы этымалагічнага [o]: *воз, двор, парог, стог або вòз (вуоз), двòр (двуор), парòг (паруог)* і інш.
5. Дзеканне і цеканне: *дз’ед, дз’в’эры, хадз’іц’, ц’іха, ц’отка, ц’оплы, гавары́ц’* і інш.
6. Мяккасць зычных перад [e] і [i] : *дз’ен’, п’ен’, руб’эл’, м’іска, л’іха, св’ітка, бац’к’і* і інш.
7. Мяккасць губнога [m] перад галосным [a] або вымаўленне на яго месцы цвёрдага губнога [m] з эпентэтычным [j]: *м’áса, м’áта* або *мйáса, мйáта.*
8. Вымаўленне асабова-ўказальнага займенніка 3-й асобы з прыстаўным [j]: *йон, йана́, йано́, йаны́.*

9. Канчаткі **-у** або **-е** ў месным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *аб сьіну – аб сьін'е, аб брату – аб бра́ц'е*.

10. Канчаткі **-ым** або **-ом** прыметнікаў і займеннікаў мужчынскага роду ў месным склоне адзіночнага ліку: *у малады́м – у маладом, у тым – у том* і інш.

11. Захаванне заднеязычнага асновы ў 1-й асобы адзіночнага ліку і ў 3-й асобе множнага ліку пры наяўнасці [ч], [ж] або [к'], [г'] у іншых асабовых формах: *б'ерагу́ – б'еражэ́ш* або *б'ераг'э́ш, б'ераго́ш, б'ерагу́ц'*; *с'аку – с'ачэ́ш* або *с'ак'э́ш, с'ак'о́ш, с'аку́ц'* і інш.

12. Наяўнасць [л'] у аснове на губны толькі ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння пры адсутнасці яго ў іншых асабовых формах: *лаўл'у́ – лóв'іш, лóв'ац'* або *лóв'уц'*; *купл'у́ – кúп'іш, кúп'ац'* або *кúп'уц'*; *кармл'у́ – кóрм'іш, кóрма'ц'* або *кóрм'уц'* і інш.

13. Чаргаванне [д] // [дж] у асабовых формах дзеясловаў II спражэння: *ходз'іц' – хаджу́*.

14. Наяўнасць **-ц'** у форме 3-й асобы дзеясловаў: *рóб'іц', рóб'ац'*; *хóдз'іц', хóдз'ац'*; *гавóрыц', гавóрац'*; *но́с'іц', но́с'ац'*.

15. Форма інфінітыва на **-ц'** пасля асновы на галосны: *куп'і́ц', чыта́ц', гавары́ц', нас'і́ц'* і інш.

Гэтымі рысамі гаворкі асноўнага дыялектнага масіву супрацьстаўляюцца п а л е с к а й г р у п п е гаворак, для якой характэрны наступныя суадносныя моўныя з'явы.

1. Оканне: *вода́, сорóчка, молоду́йў, трава́, маха́йеш*.

2. Цвёрдасць зычных перад [е], адсутнасць якання: *вэ́сна (вы́сна), сэ́стра (сы́стра), зэмл'а́ (зымл'а́), вэ́дро (вы́дро), гнэ́здо (гны́здо)*.

3. Вымаўленне пад націскам галоснага [і] на месцы былога [ѣ]: *л'і́с, л'і́то, с'в'і́т, см'і́х, б'і́лы, і́хаты*.

4. Вымаўленне пад націскам галоснага [і] на месцы этымалагічнага [о] ў закрытых складах: *в'і́з, дв'і́р, пор'і́г*.

5. Адсутнасць дзекання і цекання, вымаўленне мяккіх [д'], [т'] або цвёрдых [д], [т]: *д'і́д, ны́д'і́ла, двэ́ра, твэ́рдэ, д'і́вка, ды́вкы́, дэ́н', т'а́шко, тэ́шча, убы́таты, спыва́йут, выно́сат* і інш.

6. Цвёрдасць зычных перад [е] і [і]: *дэ́н', вэ́чор, пэ́н', рубэ́лх, мы́ска, лы́ст, лы́хо, свы́тка, бат'кы́* і інш.

7. Цвёрдасць губнога [м] перад галосным [а] з эпентэтычным [н']: *мн'а́со, мн'а́та, пл'емн'а́ннык*.

8. Вымаўленне асабова-ўказальнага займенніка 3-й асобы з прыстаўным [в]: *вон, вона́, вонó, воны́*.

9. Канчатак **-ові** (**-овы**) у месным склоне адзінночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: *сьінов'і, бра́тов'і*.

10. Канчатак **-ому**, прыметнікаў і займеннікаў у месным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду: *на молодóму, на то́му* і інш.

11. Шыпячы зычны ў асабовых формах дзеясловаў з асновай на заднеязычны: *бэ́рэжу́, бэ́рэжэ́ш, бэ́рэжэ́т* і інш.

12. Наяўнасць [л'] у аснове на губны зычны ва ўсіх асобах: *купл'у́, кúпл'іш, кúпл'іт; кормл'у́, кормл'у́, кóрмл'іш, кормл'іт* і інш.

13. Ассутнасць чаргавання зычнага [д] і іншых зубных з шыпячымі асновы дзеясловаў II спражэння: *прыход’іш – прыход’у; гл’ед’і – гл’ед’у*.

14. Наяўнасць цвёрдага -т у форме 3-й асобы дзеясловаў: *ходыт, крутыт, робіят, ставіят*.

15. Форма інфінітыва на -ты пасля галосных: *купыты, чытаыты, постаыты, гаворыты, носыты* і інш.

Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы

Беларускія дыялекты (п а ў д н ё в а - з а х о д н і і п а ў н о ч н а - ў с х о д н і) характарызуюцца спецыфічнымі моўнымі рысамі (фанетычнымі, граматычнымі і лексічнымі), якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога. Улічваючы, што дыялектныя адрозненні тэрытарыяльна супрацьстаўляюцца (на аснове чаго вылучаюцца дыялекты і групы гаворак), іх можна запісаць у выглядзе табліцы, з якой відаць істотныя моўныя рысы кожнага з дыялекту.

Паўднёва-заходні дыялект	Паўночна-ўсходні дыялект
<p>1. У націскным складзе закрыты [ê] на месцы былога [ǣ]: <i>с’н’êх, в’êк, арэх</i> або дыфтонг [ie]: <i>в’iек, орыêх, сн’iех</i>.</p> <p>2. У націскным закрытым складзе на месцы этымалагічнага [o] закрыты [ô]: <i>бôр, двôр, бôл’ш</i> або дыфтонг [uo]: <i>буор’ю двуор, буол’ш</i>.</p> <p>3. Захаванне галоснага [ы] ў першым складзе перад націскам: <i>рыба́к, брыга́да, рыда́ц’</i>.</p> <p>4. Недысімілятыўнае аканне і яканне: <i>капа́, бага́та, пара́, гара́, кавáл’, пчала́, кас’iлка, садо́к, кажу́х, салав’êк, с’л’азá, с’ц’анá, ц’ал’áта, с’адз’êць, в’адро́, м’атло́й, гл’адз’i, м’атлы́</i> і інш.</p> <p>5. Зацвярдзелая фанема [р]: <i>гра́ды, рабы́, б’аро́за, крэ́пк’i, грыбы́, ц’ап’êр, сухáр</i>.</p> <p>6. Зацвярдзенне губных з выдзяленнем [j] перад галоснымі [а], [о]: <i>жарабiя́, мiот, айiос, пiац’, пiятн’iца, спiац’, мiáса</i>.</p> <p>7. Спалучэнне мяккага ці зацвярдзелага зычнага з наступным [j] у інтэрвакальным становішчы: <i>бац’в’iн’н’á, калос’c’á, з’эл’л’á, судз’дз’á, куц’ц’á, палоз’з’á, збóжжа, п’êчу</i>.</p> <p>8. Формы назоўнікаў жаночага роду на -ой (-ай, -яй), -ей у творным склоне</p>	<p>1. У націскным складзе галосны [e] на месцы былога [ǣ]: <i>с’н’ех, в’ек, арэх</i>.</p> <p>2. У націскным закрытым складзе галосны [o] на месцы этымалагічнага [o]: <i>бор, двор, бол’ш</i>.</p> <p>3. Замена галоснага [ы] ў першым складзе перад націскам на [а]: <i>раба́к, брага́да, рада́ц’</i>.</p> <p>4. Дысімілятыўнае аканне і яканне: <i>кьпа́, бьга́та, п’ра́, г’ра́, кывáл’, пчыла́, кас’iлка, садо́к, кажух, чалав’êк; с’л’iза́, с’ц’iна́, ц’iл’áты, с’адз’êц’, в’адро́, м’атло́й, гл’адз’iм, м’атлы́</i> і інш.</p> <p>5. Мяккая фанема [р’] ва ўсходняй частцы дыялекту: <i>гр’áды, р’áбый, б’ао’рoза, кр’êпк’iй, гр’iбы́, ц’iп’êр’, сухáр</i>.</p> <p>6. Мяккія губныя перад галоснымі [а], [о]: <i>жараб’oнак, м’от, ав’oс, п’ац’, п’атн’iца, сп’ац’, м’áса</i>.</p> <p>7. Падаўжэнне зычных на месцы спалучэння “мяккі зычны+ь+j” у інтэрвакальным становішчы: <i>бац’в’iн’н’á, калос’c’á, з’эл’л’á, судз’дз’á, куц’ц’á, палоз’з’á, збóжжа, п’êчу</i>.</p> <p>8. Формы назоўнікаў жаночага роду на -ой (-ай, -яй), -ей у творным склоне</p>

чэння непадоўжанага зычнага гука, які ўзнік ў выніку сцяжэння падоўжанага: *боц'в'ін'е, калос'е, зэл'е, судз'а, куц'а, палоз'а, збóжа, мýшу, п'эчу*.

8. Формы назоўнікаў жаночага роду на -ойу (-айў), -ейу ў творным склоне адзіночнага ліку: *вадо́йу, хата́йу, з'амл'о́йу і з'амл'е́йу, радн'е́йу, гус'е́йу*.

9. Формы назоўнікаў ніякага роду на -а (-я) ў назоўным склоне множнага ліку: *с'о́ла, в'о́дра, во́кна*.

10. Форма давальнага склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам -ом: *сынó, дамóм, гарадóм, грыбóм*.

11. Формы прыметнікаў мужчынскага роду на -ы(-і) у назоўным склоне адзіночнага ліку: *дóбры, малады́, сух'і́, харóшы*.

12. Форма меснага склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам -ох: у *л'асóх, дамóх, гарадóх*.

13. Наяўнасць канчатка -ц' у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння цяперашняга часу: *крычы́ц', л'ац'і́ц', ходзі́ц'* і адсутнасць -ц' у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння: *ста́н'е, в'а́н'е, ка́жа, н'ас'е́*.

14. Захаванне [л'] у аснове цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння: *дрэ́мл'еш – дрэ́мл'уц', сы́пл'еш – сы́пл'уц'*.

15. Цвёрдая часціца -са ў зваротных дзеясловах: *с'м'айа́л'іса, вы́спал'іса, нараб'і́ласа*.

16. Канструкцыі з родным склонам тыпу *зrab'іў сту́ла, знайшоў гры́ба, назую'іў с'арпа́*.

17. Словы *ка́чка, адры́на, ла́та, збан, дз'арка́ч, карта́фл'а (карто́пл'а), п'эв'ан'* і інш.

адзіночнага ліку: *вадо́й, хата́й, з'амл'о́й, в'ішн'ай*.

9. Формы назоўнікаў ніякага роду на -ы (-і) у назоўным склоне множнага ліку: *с'о́лы, в'о́дры, во́кны*.

10. Форма давальнага склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам -ам: *сынám, дамám, гарадám, грыбám*.

11. Формы прыметнікаў мужчынскага роду на -ый (-ій) у назоўным склоне адзіночнага ліку: *дóбры́й, малады́й, сух'і́й, харóшы́й, с'і́ній*.

12. Форма меснага склону множнага ліку назоўнікаў з канчаткам -ах: у *л'асáх, дамáх, гарадáх*.

13. Наяўнасць канчатка -ц' у 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў I і II спражэння: *ідз'е́ц', н'ас'е́ц', ста́н'еу́ц', в'а́н'еу́ц', ка́жыц', л'ац'і́ц'*.

14. Страта [л'] у аснове цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння: *др'эм'іш, др'эм'ім, др'эм'іц'о, др'эм'уц'*.

15. Мяккая часціца -с'а (-с') у зваротных дзеясловах: *с'м'айа́л'іс', вы́спал'іс', вы́спал'іс', вы́купал'іс', вы́спл'ус'*.

16. Канструкцыі з вінавальным склонам тыпу *зrab'іў сту́л, знайшоў гры́б, назуб'іў с'ерп*.

17. Словы *вўтка, пўн'а, бу́л'ба, лап'ік, гарла́ч, гал'е́н', п'ату́х* і інш.

ФАНЕТЫКА

Вакалізм. Націскны вакалізм

Галосныя пад націскам (у моцнай пазіцыі) вызначаюцца большай сілай голасу, даўжынёй гучання і больш энергічнай артыкуляцыяй моўных органаў, чым галосныя не пад націскам. Ва ўсіх беларускіх гаворках, як і ў літаратурнай мове, у моцнай пазіцыі ёсць фанемы [i], [ы], [e], [a], [o], [y].

Але фанетычная сістэма паўднёва-заходняга дыялекту адрозніваецца ад фанетычнай сістэмы паўночна-ўсходняга дыялекту колькасцю фанем у моцнай пазіцыі, іх якасцю і ўмовамі, у якіх фанемы выступаюць.

У паўночна-ўсходнім дыялекце, як і ў літаратурнай мове, шэсць галосных фанем: [i], [ы], [y] – верхняга пад'ёму, [e], [o] – сярэдняга, [a] – ніжняга пад'ёму: *йіскры, зайін'ела, йіклы, пыл, бык, лысы; гуж, л'ўлка, брукса; л'ешч, жал'эза, бор, босы, дабро; мак, каза, сажэ.*

У паўднёва-заходнім дыялекце восем галосных фанем. Апрача шасці фанем, уласцівых паўночна-ўсходняму дыялекту і літаратурнай мове, ёсць яшчэ фанемы [ê (ie)], [ô (yo)] – сярэдне-верхняга пад'ёму: *с'л'ед і с'л'ied, ц'в'ет і ц'в'iet, п'ішчэц' і п'ішчыэц'; кôл і куол, у тôм і у туом, к сынôм і к сыноум.*

Фанема [ê] – пярэдняга рада сярэдне-верхняга пад'ёму, нелабіялізаваная, больш вузкая ў параўнанні з фанемай [e], пасля мяккіх зычных у вымаўленні набліжаецца да [i], а пасля цвёрдых і зацвярдзелых – да [ы]: *б'едны, в'ен'ік, рэзац', цэлы.* Дыфтонг [ie] вымаўляецца ў тых самых умовах, што і [ê], больш працяжна, чым [e]: *б'iedны, в'ien'ік, рыэзаты, цыэлы.*

Якасць [ê (ie)] ў беларускіх гаворках неаднолькавая: фанема [ê] вагаецца ад больш адкрытай да вельмі закрытай, блізкай да [i], [ы]: *ц'élo, йéхац, цэп, цэўка.* У гаворках Заходняга Палесся на месцы былога [ѣ] вымаўляецца [i]: *л'іс, хл'іб, чолов'ік, с'м'іх, б'ілы, р'ізаты, на ноз'і, на руц'і.*

Прыкладная мяжа ўжывання фанемы [ê] ідзе (з захаду на ўсход) на поўначы па лініі Ліда – Карэлічы – Нясвіж – Мар'іна Горка – Бабруйск – Рэчыца – Церахоўка, а на поўдні абмежавана лініяй Шарашова – Пружаны – Бяроза – на поўнач ад Пінска – Столін. Дыфтонг [ie] занатаваны ў гаворках асобных населеных пунктаў поўдня Брэсцкай і Гомельскай абласцей.

Фанема [ê] і дыфтонг [ie] ўжываюцца на месцы галоснага [ѣ], які быў уласцівы фанетычнай сістэме агульнаславянскай і ўсходнеславянскай моў. Галосны [ѣ] вымаўляўся як дыфтонг [ie]. Ён пачаў змяняцца яшчэ ва ўсходнеславянскай мове, але не ва ўсіх дыялектах адначасова. Таму вынікі яго змянення ў сучасных гаворках не аднолькавыя. У гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту [ѣ] супаў у вымаўленні з [e]. Гаворкі паўднёва-заходняга дыялекту захоўваюць асаблівасць усходнеславянскай мовы – адрозненне [ѣ] і [e], а гэта значыць, што працэс супадзення [ѣ] і [e] ў іх не закончаны і сёння.

Фанема [ê (ie)] выступае:

- а) у корані слоў: *аб'эт, дз'ец'і, йéхац', б'элы, в'ец'ер, дз'в'ес'ц'е;*
- б) у суфіксах дзеясловаў: *гарэц', гл'адз'ец', к'іп'ец';* прыметнікаў: *б'ал'ейшы, с'в'ажэйшы;* прыслоўяў: *б'ал'ей, с'в'ажэй, хутчэй;*
- в) у канчатках назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду меснага склону адзіночнага ліку: па *трав'ê, на вадз'ê, на акн'ê;* назоўнікаў мужчынскага і

жаночага роду назоўнага склону множнага ліку: *дуб'ё, стал'ё, сын'ё, м'ашк'ё, хустк''ё, жанк'ё, сарачк'ё*;

г) у асабовых і зваротных займенніках давальнага і меснага склону адзіночнага ліку: *мн'ё, таб'ё, саб'ё*; назоўнага склону множнага ліку: *майё, твайё, свайё*;

д) у канчатках дзеясловаў загаднага ладу 1-й і 2-й асобы множнага ліку: *хадз'ём, зраб'ём, с'п'ачэм; хадз'ёц'е, куп'ёц'е, пас'н'ёц'е* і інш.

Фанема [ê (ie)] часам ужываецца і на месцы этымалагічнага [e] ў закрытых складах: *к'іс'ёл' (к'іс'іел'), н'ёч (н'іеч), с'ём (с'іем), хм'ёл' (хм'іел'), чм'ёл' (чм'іел'), шэс'ц' (шыэс'ц')*.

Спіс найбольш ужывальных слоў, у якіх галосны [e] паходзіць з былога [ǝ].

Абед	даўней	калена	налева	рэшата	сцены
Арэх	дзвесце	крэпкі	некалькі	свежы	сыраежка
Бедны	дзе	левы	немец	свет	хлеб
Белы	дзед	лезці	нявеста	седала	хлеў
Бегчы	дзе	лалес	нядзеля	сем	цвет
Ведаць	дзеўка	лесвіца	палена	семя	цэлы
Век	дзеці	лета	панядзелак	сена	цэп
Века	есці	медзь	певень	сенцы	цэўка
Венік	ехаць	менш	песня	след	цяпер
Вера	жалеза	мера	прэлы	смелы	чалавек
Вецер	звер	месца	рэдка	смех	шэры
Веяць	зелле	месяц	рэзаць	снег	
Гнеў	змей	мех	рэпа	спела	
Грэх	зрэд	мядзведзь	рэчка	сусед	

Ф а н е м а [ô (yo)]. Фанема [ô (yo)] ўласціва гаворкам паўднё-заходняга дыялекту. Гэта фанема задняга рада, сярэдне-верхняга пад'ёму, лабіялізаваная, у вымаўленні [ô] набліжаецца да [y], а [yo] вымаўляецца працяжна: *плôt і плуот, нôч і нуоч, пôзно і пуозно*. Якасць фанемы [ô] ў гаворках розная: ад сярэдняй [o], якая суправаджаецца толькі напружаннем моўных органаў: парох, строх, да павышана-сярэдняй [ô]: *порôг, стôг* або зусім выразнай [y]: *поруг, стуг, тхур*.

Прыкладная мяжа ўжывання фанемы [ô] ідзе на поўначы па лініі Ліда – Карэлічы – Нясвіж – Узда – Мар'іна Горка – Бабруйск – Рэчыца – Гомель, на поўдні яна абмежавана лініяй Шарашова – Пружаны – р. Ясельда – Столін – мяжа з Украінай. Дыфтонг [yo] сустракаецца ў гаворках на поўдні Брэсцкай і Гомельскай абласцей, дзе і дыфтонг [ie].

Фанема [ô] ўзнікла з спрадвечнага [o] ў выніку страты рэдукаваных галосных [ǝ] і [ǝ] і з'яўлення новых закрытых складоў, у якіх галосны [o] падоўжыўся: *воль – вол, конь – кон'*. У паўднёва-заходніх гаворках галосны [o] ў новых закрытых складах стаў вымаўляцца больш напружана, як сярэдні паміж [o] і [y] – закрыты [ô] або як дыфтонг [yo].

Фанема [ô (yo)] вымаўляецца:

а) у корані слова: *нôс (нуос), вôз (вуоз), гôри (гуори), бôл'ш (буол'ш), спакôйны (спакуойны)*;

б) у суфіксах: *вазôун'а, в'інтôўка, зубрôўка*;

г) у канчатках назоўнікаў мужчынскага роду роднага склону множнага ліку: *братоў, вазоў, л'асоў*; давальнага склону множнага ліку: *сынóm, братóm, валóm*; меснага склону множнага ліку: *у гадóх, пры касцо́х, на платóх*; прыметнікаў, несабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў мужчынскага роду меснага склону адзіночнага ліку: *у сырóm, у густóm, на крутóm, у тóm, у такóm, у шастóm, у другóm*.

Спіс найбольш ужывальных слоў, у якіх утварыўся новы закрыты склад

Боб	горш	можна	плод	спакойны
Бой	двор	мой	плот	стог
Бойкі	дробны	мокры	пожня	стойла
Больш	жонка	моцны	позна	столькі
Бор	жывот	мусліноўка	пол	ствол
Бярлог	загон	мухамор	поўны	стол
Вавёрка	зорка	народ	праполка	сход
Вазоўня	зуброўка	нарыхтоўка	просьба	тарыноўка
Вінтоўка	ён (вон)	нож	пчолка	той
Воз	карчоўка	ножка	рагоз	ток
Войска	кол	нос	рог	тхор
Вол	колькі	ноч	родны	узор
Воск	конь	павозка	рой	хвойка
Вось	кот	пакос	роў	хвор
Гаворка	кош	парог	роўны	хвост
Галоўка	крот	паром	свій	ход
Гной	лодка	перавоз	скот	
Год	ложка	пераход	сноп	
Горкі	лой	пірог	соль	

Лабіялізацыя галосных

У гаворках, як і ў літаратурнай мове, паводле ўдзелу губ галосныя падзяляюцца на лабіялізаваныя [o], [y] і нелабіялізаваныя [i], [ы], [a], [э]. У гаворках з васьміфанемным складам ёсць яшчэ лабіялізаваныя [ô], [yo].

У некаторых гаворках агубляюца ў моцным становішчы і нелабіялізаваныя галосныя [ы] і [a]. На іх якасць уплываюць суседнія зычныя.

Так, паміж губных і каля губнога галосны [ы] вымаўляецца як [y]: *буў, ву́п'іў, ву́л'іў, му́ло, буйстры, пу́л, кобу́ла, грыбу́, сому́, корову́, н'ему́, с'л'ену́*. Такое вымаўленне, пры якім губы выцягваюцца і акругляюцца, характэрна для часткі палескіх гаворак (ДАМБ, карты 37-41).

У сярэднебеларускіх гаворках націскны [a] ў становішчы перад [ў] агубляецца і вымаўляецца як [o]: *зоўта, настóўн'ік, троўка, проўда, казоў, доў, танцавоў, уз'оў, пам'оў, крычоў, спужоў*. Такая лабіялізацыя (ад грэч. labialis-губны) уласціва гаворкам Чэрвеньскага, Пухавіцкага, Дзяржынскага, Маладзечанскага, Вілейскага раёнаў Мінскай вобласці, Навагрудскага, Слонімскага раёнаў Гродзенскай вобласці (ДАМБ, карта 28).

Ненаціскны вакалізм

А г у л ь н ы я з а ў в а г і. Ненаціскныя галосныя ў параўнанні з націскнымі вымаўляюцца больш паслаблена, з менш энергічнай артыкуляцыяй моўных органаў. Паслабленне ў вымаўленні ненаціскных галосных называецца рэдукцыяй (ад лац. *reductio* – вяртанне, адсоўванне назад). Ступень рэдукцыі залежыць ад якасці галоснага і пазіцыі яго ў тым складзе, які далей ад націска: у другім, трэцім і іншых перад націскам і ў паслянаціскных складах. Адрозніваюць колькасную і якасную рэдукцыю галосных. Пры к о л ь к а с н а й рэдукцыі ненаціскны галосны толькі скарачаецца, але сваю артыкуляцыю захоўвае: *пачака́ў*, *заначава́ў*, *налама́ў*, *в’асна́*, *в’ерац’ана́*.

Скарачэнне даўжыні галоснага (колькасная рэдукцыя) можа прывесці да к а с н а й рэдукцыі – гук не толькі скарачаецца, але і змяняецца якасна: змены ў гучанні галоснага суправаджаюцца стратай характэрных прымет яго тэмбру, што прыводзіць да замены аднаго гука другім: *п’цька́ў*, *з’ньч’ва́ў*, *п’льма́ў*. У некаторых гаворках ненаціскныя галосныя змяняюць сваю якасць і пад уздзеяннем артыкуляцыі зычных і галосных суседніх складоў: *пулумáў*, *занучува́ў*, *гусука́*, *в’існа́*, *в’ірац’ана́*.

Не ўсе гукі ў аднолькавай ступені падпадаюць зменам у ненаціскным становішчы. Змяняюцца галосныя [a], [o], [e]; галосныя [ы], [і], [у] падпадаюць нязначным зменам і ў пераважнай большасці гаворак не губляюць сваёй асноўнай якасці.

Сярод ненаціскных галосных трэба адрозніваць галосныя першага пераднаціскага склада і галосныя ўсіх астатніх складоў. Ад характару вымаўлення галосных гукаў [a], [o], [e] ў першым пераднаціскным складзе ў гаворках вызначаюцца асноўныя тыпы вакалізму.

Аканне

А к а н н е – тып ненаціскага вакалізму беларускіх гаворак, супадзенне галосных фанем няверхняга пад’ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам заўсёды або пры пэўных умовах у адным гуку [a]: *травá*, *вада́*, *рака́*; *травы́*, *вады́*, *рак’і́*; *траву́*, *ваду́*, *раку́* і г.д.

Аканне ўласціва ўсім гаворкам Беларусі, апрача гаворак паўднёвай часткі Брэсцкай і паўднёва-заходняй часткі Гомельскай абласцей. Аканне – характэрная фанетычная асаблівасць беларускай літаратурнай мовы.

У беларускіх гаворках два тыпы акання: дысімілятыўнае і недысімілятыўнае.

Дысімілятыўнае аканне. Сутнасць дысіміляцыі ў тым, што ў двух складах – націскным і першым пераднаціскным – немагчыма гучанне галосных аднолькавага пад’ёму. Гэта значыць, што калі пад націскам галосны ніжняга пад’ёму [a], то ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на месцы галосных няверхняга пад’ёму [a], [o], [e] вымаўляецца гук няпоўнага ўтварэння, сярэдні паміж [a] і [ы], які ўмоўна абазначаецца занкам ь; калі ж пад націскам усе галосныя, апрача [a], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [a]: *т’р’ва́*, *к’р’ас’*, *д’ва́й*, *б’р’ан*, *в’да́*, *к’са́*, *к’ва́л’*, *ц’на́*, *р’ка́*, *пшч’ла*, але *травы́*, *травой́*, *трав’э́*, *траву́*; *вады́*, *вадой́*, *вадз’э́*, *ваду́*; *рак’і́*, *ракой́*, *рак’э́*, *раку́* і г.д.

Рэдукаваны [ъ] непаўназначны і няўстойлівы паводле ўтварэння, таму самы нязначны рух языка ўверх – і ў той самай пазіцыі вымаўляецца [ы]; *трыва́, кыра́с', дыва́й, сыба́ка, кыпа́ц', кымар, сыма, кыба́н*, а ў пазіцыі паміж губнымі, пасля губнога, паміж губным і заднеязычным і наадварот вымаўляецца [у]: *пум'аў, пубра́лі, пу праўдзі, пу ба́ц'к'і, пу ма́тк'і, муўча́ц', вуўн'анка, з'імува́ц', кувал', лумаў, кумпа́н'іа, гувар'іл'і*.

Дысімілятыўнае аканне найбольш паслядоўнае ў гаворках усходняй часткі Віцебскай і Магілёўскай абласцей, сустракаецца яно ў гаворках паўночна-ўсходніх ускраін Мінскай і Гомельскай абласцей (ДАБМ, карта 1).

Недысімілятыўнае аканне. Пры недысімілятыўным аканні галосныя няверхняга пад'ёму [a], [o], [e] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у першым складзе перад націскам заўсёды супадаюць у гуку [a], незалежна ад якасці націсканога галоснага і характару суседніх зычных або склада: *травá, карас', дава́й, вада́, касá, кавáл', цана́, часáц', паламаў, набра́л'і, па ба́ц'ку, па ма́ццы, маўча́ц'* і *травы́, травой́, траву́, трав'э́, вады́, вадз'э́, вадой́, ваду́*. Недысімілятыўнае аканне бытуе ў гаворках цэнтральнай часткі Беларусі – Мінскай, Гродзенскай, паўднёва-заходняй часткі Магілёўскай, усходу Гомельскай і паўночнай часткі Брэсцкай абласцей.

Адрозніваюцца **поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае аканне**. Пры **поўным аканні** галосныя [a], [o], [e] супадаюць у гуку [a] ва ўсіх ненаціскных складах – пераднаціскным і паслянаціскных, у тым ліку і канцавым адкрытым *травá, нага́, вада́, травы́, наг'і, вады́, травой́, нагой́, вадой́, галава́, гадава́ц', саладз'іц', папала́м, пал'уб'іц', малако́, барады́, пагадава́ц', пачырван'эла, панап'іса́ц; го́лас, ко́лас, мо́лад, кубак, го́рад, поўнач, прóса, радз'іва, мо́цна, ду́шна, ц'о́пла, до́брага, сало́дкага, с'э́на, балóта, мно́га*. Поўнае аканне характэрна для гаворак Гродзенскай, большай часткі Мінскай і ўсходніх раёнаў Гомельскай абласцей. Поўнае недысімілятыўнае аканне – норма вымаўлення беларускай літаратурнай мовы.

Няпоўнае аканне ад поўнага адрозніваецца толькі тым, што ў канцавым адкрытым складзе вымаўляюцца этымалагічныя [a], [o], [e], ва ўсіх астатніх складах галосныя няверхняга пад'ёму супадаюць у [a]: *травá, травы́, травой́, трав'э́; малако́, барада́, пагадава́ц', пачырван'эла; го́лас, кубак*, але *прóсо, радз'іво, мо́цно, ду́шно, мо́рэ, го́рэ, лі́на, пáс'ака, варóна, гáлка*. Ізагласа **няпоўнага недысімілятыўнага акання** ідзе (з поўначы на паўднёвы захад) па лініі Радунь – Ліда – р.Нёман – Капыль – Слуцк – Глуск – р. Пціч.

Яканне

Як а н н е – тып ннацісканога вакалізму беларускіх гаворак; гэта супадзенне галосных фанем няверхняга пад'ёму [a], [e] ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных пастаянна або пры пэўных умовах у гуку [a]: *з'амл'á, с'астра́, в'асна́; з'амл'і́, с'астры́, в'асны́; з'амл'у́, с'астру́, в'асну́* і г.д.

Яканне ўласціва большасці акаючых гаворак Беларусі. Адрозніваюцца два тыпы якання – дысімілятыўнае і недысімілятыўнае.

Дысімілятыўнае яканне. Прынцып дысімілятыўнага якання той самы, што і дысімілятыўнага акання; сутнасць яго ў тым, што ў двух складах – ненаціскным і першым пераднаціскным – немагчыма гучанне галос-

ных аднолькавага пад'ёму. Гэта значыць, што калі пад націскам галосны ніжняга пад'ёму [а], то ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных на месцы галосных няверхняга пад'ёму [а], [е] вымаўляецца [і]; калі ж пад націскам усе галосныя, апроча [а], то ў першым складзе перад націскам вымаўляецца [а]: *з'імл'а, с'істра, в'існа; з'амл'і, с'астры, в'асны, з'амл'у, с'астру, в'асну, з'амл'ой, с'астрой, в'асной, з'амл'э, с'астрэ, в'ас'н'э*. Дысімілятыўнае яканне ёсць ва ўсіх гаворках з дысімілятыўным аканнем, а таксама ў некаторых гаворках з недысімілятыўным аканнем. Найбольш паслядоўна дысімілятыўнае яканне ўжываецца ў гаворках паўночных раёнаў Мінскай вобласці, паўночна-ўсходніх раёнаў Гомельскай вобласці, на Магілёўшчыне (ДАМБ, карта 4).

На паўночным усходзе Віцебскай вобласці (Віцебскі, Лёзненскі, Гарадоцкі, часткова Полацкі, Сенненскі, Шумілінскі, Бешанковіцкі раёны) кампактным масівам выдзяляецца група гаворак з віцебскім падтыпам дысімілятыўнага якання, пры якім [і] вымаўляецца не толькі перад складам з націскным [а], але і перад складам з націскным [е]: *з'імл'а, з'імл'э, с'істра, с'істрэ, в'існа, в'існ'э, н'ідз'эл'а, б'іс'эда, н'ів'эста, йічм'эн*; перад астатнімі націскнымі галоснымі вымаўляецца [а]: *з'амл'у, с'астру, в'асну; з'амл'ой, с'астрой, в'асной; з'амл'і, с'астры, в'асны* (ДАМБ, карта 4).

Не ды сі м і л я т ы ў н а е яканне – гэта вымаўленне пасля мяккіх зычных у першых складзе перад націскам гука [а] на месцы [а], [е] незалежна ад якасці націскага галоснага і характару суседніх зычных: *з'амл'а, с'астра, в'асна, з'амлі, с'астры, в'асны, з'амл'у, с'астру, в'асну* і г. д. Гэты тып якання сустракаецца ў гаворках цэнтральнай часткі Беларусі – Гродзенскай, паўночных раёнаў Брэсцкай, паўднёвай часткі Мінскай і часткова Магілёўскай (Асіповіцкі, Бабруйскі, Кіраўскі, Глускі раёны) абласцей (ДАМБ, карта 4).

Недысімілятыўнае яканне – арфаэпічная норма беларускай літаратурнай мовы.

У гаворках Гродзенскай (Астравецкі, Ашмянскі, Мастоўскі, Навагрудскі раёны), Мінскай (Дзяржынскі, Уздзенскі, Пухавіцкі, Капыльскі раёны) і часткова Гомельскай (Жлобінскі, Рычыцкі, Светлагорскі, Мазырскі раёны) абласцей фанемы [а], [е] супадаюць у [а] не толькі ў першым, але і ў другім і далейшых пераднаціскных складах: *с'арада, в'ераб'эй, дз'араза, н'ав'адэма, в'арац'анэ, з'ал'анаваты*, а таксама ва ўсіх паслянаціскных складах: *вэс'ан, хлэп'ац, в'ын'асу, с'ол'ата, п'ап'ал, н'ом'ар, п'ац'ара, з'рбл'ана, у н'эб'а, у балэц'а, у л'эс'а, на завэдз'а*. Гэта **поўнае** недысімілятыўнае яканне.

Еканне

Еканне – супадзенне галосных фанем няверхняга пад'ёму [а], [е] ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных у гуку [е]: *с'эстра, н'эсу, с'еўба, з'ел'оны, ц'ел'ата, с'ерп'ом, с'ц'енойу, п'етойу, з'ез'ул'а, з'емл'эйу* і г. д. Найбольш выразнае і паслядоўнае еканне ў складах перад націскам: *дз'етвара, л'еб'эда, б'едавац, п'еракруц'іц, п'ерагаварыц, в'ераб'і*. Галосныя няверхняга пад'ёму [е], [а] пасля мяккіх зычных у паслянаціскных складах вымаўляюцца прыкладна гэтак, як у другім і далейшых складах перад націскам: *чэц'в'ерэ, тыс'еча, прып'ечак, у пойез'дз'е, бацьц'ім'ец'е* і інш. Еканне можа быць у гаворках з аканнем і ў гаворках з оканнем. Такі тып ненаціскага вакалізму – устойлівая асаблівасць гаворак заходняй часткі Гомельскай (Жыткавіцкі, Петры-

каўскі, Лельчыцкі, Мазырскі, Нараўлянскі, Ельскі раёны) і часткова у суседніх з імі гаворках Мінскай (Любанскі, Салігорскі), а таксама Брэсцкай (Лунінецкі, Столінскі раёны) абласцей.

Оканне

Оканне – адрозненне ў ненаціскных складах пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных этымалагічных галосных няверхняга пад'ёму [o] і [a]: *нога', вода', молоко', борода', полотно', вэ'чором, со'рок, мо'жно, л'е'то, до'бро і прадо'м, кладэ'ш, напра'ла, хвартухо'м, насаджа'лы*. Такое оканне характэрна для гаворак паўднёвай часткі Брэскай і Гомельскай абласцей. Оканне супрацьстаўляецца аканню. Трэба мець на ўвазе, што оканне – гэта вымаўленне ў ненаціскных складах не толькі [o], але і [a]: на месцы этымалагічнага (спрадвечнага) [o] вымаўляецца [o]: *снопы, корогóд, голова́, молодóго*, а на месцы этымалагічнага [a] вымаўляецца [a]: *маха'ц', расказа́ты, запрэ́гла, настаўнік, ха́та*. Такім чынам, пры оканні вымаўляецца не толькі гук [o], але і гук [a]. У некаторых гаворках Столінскага, Лунінецкага раёнаў Брэсцкай вобласці, Жыткавіцкага, Петрыкаўскага і Ельскага раёнаў Гомельскай вобласці назіраецца змена этымалагічнага [a] гукам [o]: *содóк, бозáр, трová, корáс', посóл'а*.

Кансанантызм.

Агульная характарыстыка зычных

Кансанантызм большасці беларускіх гаворак вызначаецца такімі агульнымі асаблівасцямі, як наяўнасць мяккіх афрыкат [дз'], [ц'], звонкай цвёрдай афрыкаты [дж], фрыкатыўных [г], [г'], губнога [ў]; няпарных цвёрдых [ж], [ш], [ч], [ц], прыстаўнога [в], падоўжаных мяккіх [дз'], [з'], [л'], [н'], [с'], [ц'] і зацвярдзелых [ж], [ч], [ш]. Гэтыя рысы ўласцівы гаворак асноўнага дыялектнага масіву, яны складаюць характэрную нацыянальную спецыфіку беларускай мовы і замацаваліся як норма літаратурнай мовы.

Разам з агульнымі рысамі ў сістэме кансанантызму ў розных дыялектах і групам гаворак назіраюцца спецыфічныя, рэгіянальныя асаблівасці. Яны выяўляюцца ў адрозненні па цвёрдасці і мяккасці, глухасці і звонкасці зычных.

Фанемы [p] і [p']. У большасці гаворак фанема [p] незалежна ад якасці суседняга гука заўсёды цвёрдая, няпарная. Такія гаворкі называюць цвёрдаэрымі. Цвёрдаэрасць – яркая фанетычная асаблівасць беларускай дыялектнай і літаратурнай мовы: *гарэ́ц', граз', рабы́, б'арóза, грыб, крык, чаты́ры, рэ́чка, звер, ц'ап'ёр*.

У віцебскіх і ўсходнемагілёўскіх гаворках ужываюцца цвёрдая фанема [p] і мяккая [p']. У гэтых гаворках фанемы ўтвараюць пару па цвёрдасці – мяккасці: *брат, рабо́та, красны́й, кроў, рука́, ры́жы, двор і р'áбый, пр'áма, гр'аз', б'ар'óза, гр'іб, тр'і, чаты́р'і*. Гаворкі, у якіх вымаўляюцца фанемы [p] і [p'], называюць мяккаэрымі. Адрозніваюцца этымалагічныя (спрадвечныя) цвёрдыя і мяккія фанемы, так як і ў рускай літаратурнай мове: *рабо́та, бра́т, красны́й і пря́ма, грязь, берё́за, гри́б, трі́, четы́ре*.

Ва ўсходнемагілёўскіх гаворках ужываецца фанема [p'] на месцы этымалагічнай цвёрдай фанемы [p]: *р'áмычка, кр'áсны́й, заўтр'а, загар'áц', с'пір'ва́, в'ар'хо́м, н'ір'ха́ц'*. У віцебскіх гаворках гэта з'ява таксама назіраецца, але ў меншай ступені: *у чыц'в'ёр'х, заўтр'і, н'ёр'в'ы́*.

Фанема [p'] уласціва і гаворкам беларускага Палесся, тут яна вымаўляецца перад [i], які паходзіць з этымалагічнага [o] і былога [ɸ]: *p'ízаты, p'íč'ка, др'ібны́й, p'ідко, гр'ім, пр'ільны́, запр'іг, зр'ідко*, а таксама перад галоснымі [a], [y]: *гр'áды, p'áмка, кр'ук*. Перад фанемамі [ы], [е], [о] ў канцы слова і перад зычнымі вымаўляецца [p]: *на пры́з'б'ет, прышо́в, прышло́са, бэ́рэза, ва́рыц', в'е́рбу́ка, суха́р, тэ́пэр*.

Фанемы [дз'] і [д'], [ц'] і [т']. Гаворкам асноўнага дыялектнага масіву ўласціва дзеканне і цеканне – вымаўленне мяккіх [дз'], [ц']. Афрыкаты [дз'], [ц'] вымаўляюцца перад галоснымі [i], [e], [e'], [o], [ô], [a], [y], перад губнымі і заднеязычнымі, перад [й (j)] і ў канцы слова: *дз'іц'á, дз'і́ва, дз'еўка, надз'е́ц, дз'о́гац', здз'о́р, надз'áка, дз'ажá, дз'убáсты, гадз'у́ка, дз'му́ц', дз'му́хав'е́ц, м'едз', йедз'; ц'і́х'і, ц'е́ста, ц'о́пло, ц'о́рты, ц'а́гац', ц'у́пац', раб'і́ц'м'е, ба́ц'ко, н'ас'е́ц', гаво́рыц'*. У дыялектнай мове яны сустракаюцца і ў запазычаных словах: *дз'ірэ́ктар, студз'е́нт, дз'ано́, дз'епута́т, ц'і́л'і́фан'і́ст, ц'і́л'і́в'і́зар, па́рц'і́за́н, а́рц'і́ст* і інш. Дзеканне і цеканне – характэрныя рысы беларускай мовы, якія развіліся, як адзначае Я.Ф. Карскі, не пазней чым у XIV ст. У літаратурнай мове дзеканне і цеканне – арфаэпічная і арфаграфічная нормы.

Ніжэй лініі Пружаны – Бяроза – Івацэвічы – Лунінец – Столін і на самым поўдні Жыткавіцкага, Лельчыцкага, Нараўлянскага, Брагінскага раёнаў (на мяжы з Украінай) дзекання і цекання няма. Парнымі мяккімі да цвёрдых зычных [д] і [т] выступаюць [д'] і [т']: *молод'о́ж, сэд'у́, тод'і́, т'і́л'і́в'і́зор, ст'і́ра́л'на́я машы́на, з'ат'у́в*. У асобных гаворках гэтага масіву, асабліва на брэсцкім Палессі, у выніку зацвярдзення зычных перад галоснымі пярэдняга рада [e] і [i] вымаўляюць [д], [т]: *дэ́н', ды́ты, тэ́мны́й, ты́хо*.

Фанемы [ж], [х], [ш], [дж], [ц]. У гаворках асноўнага дыялектнага масіву фанемы [ж], [х], [ш], [дж], [ц] цвёрдыя няпарныя: *жы́та, жо́нка, чы́сты, крычы́ц', шы́ла, машы́на, дажджы́, дро́жджы, цэ́лы, ла́нц'у́г*. Гэта асабліваасць большасці беларускіх гаворак з'яўляецца нормай вымаўлення літаратурнай мовы.

У асобных гаворках брэсцкага і гомельскага Палесся назіраецца і мяккая разнавіднасць гэтых фанем: *ж'і́лы, ж'і́нц'і́, но́ч'і́, хутч'і́й, ш'і́ты, гру́ш'ку, пр'і́йдж'áлы, удо́выц'á, ко́нц'і́в*. Мяккія шыпячыя фанемы і [ц'] выступаюць у гэтых гаворках як парныя да цвёрдых. Фанема [дж'] сустракаецца зрэдку, яна абмежавана некаторымі лексемамі. Звычайна мяккія шыпячыя, [дж'], [ц'] назіраюцца ў пазіцыі перад галоснымі [i], [a], [y]: *пудо́ждж'і́, гро́ш'і́, ж'і́ла, пры́йждж'áты, н'е́мц'у́в, ку́р'і́ц'у, пс'і́ла, ч'áсто*. Вымаўленне мяккіх шыпячых і [ц'] у палескіх гаворках захавалася ад старажытнасці: ва ўсходнеславянскай мове шыпячыя і [ц'] былі толькі мяккія. Пачынаючы з XIV ст. усе шыпячыя, а таксама [дж'], незалежна ад пазіцыі зацвярдзелі.

Фанемы [б] – [б'], [в] – [в'], [м] – [м'], [п] – [п']. Губныя фанемы [б] – [б'], [в] – [в'], [м] – [м'], [п] – [п'] у гаворках супрацьстаўляюцца па цвёрдасці – мяккасці толькі ў пазіцыі перад галоснымі [i], [a], [o], [ô], [y]: *бы́ц' – б'і́ц', вы́ц' – в'і́ц', мы́ла – м'і́лы, малы́ – м'ал'і́, вол (вòл) – в'оз, л'убы́ – л'уб'і́, пы́лу – п'і́лы*. Аднак і ў гэтай пазіцыі адрозненне цвёрдых і мяккіх губных фанем у розных гаворках праяўляецца па-рознаму. У адных гаворках цвёрдыя губныя [б], [в], [м], [п] супрацьстаўляецца мяккім [б'], [в'], [м'], [п'] перад усімі пералічанымі галоснымі, у другіх – толькі перад некаторымі з іх.

Перад галоснымі [а] і [о] этымалагічна мяккія губныя захоўваюць мяккасць у паўночна-ўсходнім дыялекце, у большасці гаворак паўднёва-заходняга дыялекту яны зацвярдзелі. У выніку зацвярдзення губных паміж імі і галоснымі [а] і [о] ўзнікла эпентэза – зычны [й (j)]: *дз'ераўіаны, вйáжа, мйáкка, мйáта, мйáсо, б'арэмйа, пйáтка, пйáц', пйáтн'іца, жарабйáтко, лубйáн'ішча, вавйóр*. У гаворках Заходняга Палесся пасля зацвярдзелага [м] узнік эпентычны [н']: *мн'áсо, мн'áта, плэмн'áнный, сэмн'á, вёмн'á, т'ёмн'á*. Паўночная мяжа зацвярдзення губных перад [а] і [о] ідзе па лініі Ружаны – Ляхавічы – Капыль – Узда – Асіповічы – Бабруйск – Светлагорск – Рэчыца – Гомель – Церахоўка.

Змены зычных у гаворках

У дыялектнай мове адбываюцца разнастайныя змены зычных: асіміляцыя (прыпадабненне аднаго гука да другога), дысіміляцыя (распадабненне аднаго з двух аднолькавых у якіх-небудзь адносінах гукаў), эпентэза (узнікненне ў слове гука, якога не было ў першапачатковай форме слова), метатэза (перастаноўка гукаў ці складоў у слове), пратэза (з'яўленне гука ў пачатку слова) і інш. Змены адбываюцца пад уплывам суседніх ці аддаленых складамі гукаў, у выніку перастаноўкі гукаў ці складоў, узнікнення новага гука ці страты гука і звязаны з дзеяннем фанетычных законаў сучаснай мовы або фанетычных законаў, якія дзейнічалі ў мінулым. Большасць з гэтых змен ёсць і ў сучаснай літаратурнай мове. У гаворках яныносяць непаслядоўны характар: адны з іх уласцівы ўсяму дыялекту, другія – групам гаворак або дыялектным зонам, іншыя – невялікай частцы гаворак. Некаторыя змены зычных невядомыя літаратурнай мове, яны характэрны толькі для дыялектнай мовы.

У гаворках адбываюцца працэсы асіміляцыі, часцей няпоўнай рэгрэсіўнай. У выку асіміляцыйных працэсаў назіраецца прыпадабненне глухіх да звонкіх, звонкіх да глухіх, цвёрдых да мяккіх.

З'ява прыпадабнення глухіх зычных да звонкіх у беларускіх гаворках вельмі пашырана. Яна адбываецца ў сярэдзіне слова: *кыз'ба, проз'ба, свáдз'ба, мльáдз'ба*; у прыстаўках **ад-**, **з-**, **раз-**, **уз-**, у прыназоўніку **з**: *з'б'іц', згарéц', здарóўіе, з'іéхац', з'л'éва, з'м'éна, адйéхац', адрéзац', з мóра*. Гістарычна з'ява прыпадабнення глухіх да звонкіх бярэ пачатак з выпадзення рэдукаваных. Да страты радукаваных словах тыпу *проз'ба* (з былога просьба), *адрéзац'* (з былога отрѣзати), *здарóўіе* (з былога съдоровье) і іншых зычныя [с'], [т], [ц] былі глухімі, яны спалучаліся з наступным галосным і вымаўляліся выразна. Пасля страты слабых рэдукаваных узніклі новыя спалучэнні – «глухі + звонкі»: *прос'ба, отрѣзати, сдоровье*. У выніку асіміляцыйнага ўздзеяння звонкага зычнага на глухі адбылося прыпадабненне па звонкасці: *проз'ба, адрéзац', здарóўіе*. Прыпадабненне глухіх да звонкіх адбываецца і ў канцы слова, калі наступнае пачынаецца на звонкі зычны. Такі від асіміляцыі адзначаецца ў асобных гаворках Віцебскай і Гомельскай абласцей: *“Ц'ім, Ц'ім, ідз'і' б'éдыдз'!” - “Йаг б'éдыдз', дык дз'е мыйá лы́жка был'шáйа?”* (Ліцвінавічы Кармянскага р-на); *Йаг' б'удз'ідз' до́ж, ус'á мука́ йéта з'м'áкн'іц'* (Ульянавічы Сенненскага р-на); *г дачк'é, г дóму, г з'ім'é, г ба́ц'ку* (Валяўкі Дубровенскага р-на).

Прыпадабненне глухога да звонкага ў літаратурнай мове замацавалася ў арфаграфіі, але непаслядоўна: *здарао́е, аддам, збор, злева, з дзецьмі, але малацьба, просьба, касьба* і інш.

Няпоўная рэгрэсіўная асіміляцыя звонкіх зычных да глухіх назіраецца ў гаворках Віцебскай, Мінскай (апрача паўднёвай ускраіны), Гродзенскай і паўночнай часткі Брэсцкай (раён Баранавічаў) абласцей. Звонкія зычныя ў пазіцыі перад глухімі на вызначанай тэрыторыі аглушаюцца, супадаюць са сваім парным глухім: *даро́шка, с флашкám'і, с'ц'эшка, сус'этка, н'іска, бл'іска, с хаты*. З'ява прыпадабнення звонкіх зычных да глухіх таксама бярэ свой пачатак з выпадзення рэдукаваных, калі ў выніку знікнення ў слабай пазіцыі галосных [ъ], [ь] зычныя гукі, розныя па якасці, сталі побач (*дъхор – дхор – тхор*; *кънижьска – кніжка – кнішка*).

У гаворках, дзе адбываецца прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх у сярэдзіне слова, гэта з'ява ёсць і на канцы слова: *сат, плух, лух, стох, дуп, хл'ен, нош* (ДАБМ, карта 45).

Звонкія зычныя ў пазіцыі перад глухімі аглушаюцца ў гаворках на поўнач ад лініі (з захаду на ўсход) Пружаны – Ружаны – Івацэвічы – Слуцк – Бабруйск – Беразіно – Бялынічы – Орша – Дуброўна. На поўдзень ад вызначанай лініі ў гаворках Магілёўскай, Гомельскай, Брэсцкай і паўднёвай ускраіны Мінскай абласцей прыпадабнення звонкіх зычных да глухіх не назіраецца; не аглушаюцца звонкія зычныя і ў канцы слова. Як вынік гэтага звонкія і глухія зычныя ў гэтых гаворках не ўтвараюць суадносных радоў: *сус'эдка, гра́дка, дз'адз'ка, с'ц'эшска, бл'іска, н'іска, з хаты; сад, плуг, луг, стог, дуб хл'еб, нож*.

Прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх у сучаснай літаратурнай мове на пісьме ў большасці выпадкаў не перадаецца: *кніжка* (кн'ішка), *лыжка* (лышка), *сцежка* (с'ц'эшска), *сад* (сат), *агарод* (агарот) і інш.

У гаворках асноўнага дыялектнага масіву назіраецца прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх – так званая асіміляцыйная мяккасць: *с'н'эдан'н'е, с'в'эдка, дз'в'эс'ц'е, з'б'іра́ц', з'м'эна, з'в'азáц'*. Яна развілася пасля страты рэдукаванага [ъ], калі цвёрды зычны апынуўся ў суседстве з наступным мяккім і прыпадабніўся да яго – стаў мяккім: *с'в'эдка → св'эдка → с'в'эдка* (с'в' → св' → с'в'). Мяккасць свісцячых зычных перад наступнымі мяккімі ўласціва і некаторым спалучэнням, паміж якіх не было рэдукаваных: *с'н'ех, с'м'ех, с'л'іва, н'эс'н'а*.

У некаторых гаворках асіміляцыйная мяккасць вельмі выразная, узмоцненая, з адценнем свісцячага шуму. У транскрыпцыі яе часта абазначаюць падвойным значком мяккасці [']]: *с'л'аны, с'м'эц'ц'а, пас'л'а, гóс'ц'і, радас'ц'ей* і інш.

У частцы гаворак Гомельскай, Магілёўскай і Віцебскай абласцей асіміляцыйная мяккасць развілася перад заднеязычнымі [г], [к], [х]: *с'к'ібка, с'к'інуц', с'х'ітрава́ц', рас'х'іну́цца, з'г'інуц', з'Г'ірма́н'і*.

З асіміляцыйнымі працэсамі звязана ў беларускіх гаворках і ўзнікненне падоўжаных зычных. Падаўжэнне зычных – вынік страты слабага рэдукаванага [ъ] у спалучэнні «мяккі зычны+ ь» паміж галосных і поўнага прыпадабнення [j] да папярэдняга зычнага: *колосье → колос'е → калос'с'е*. Страта рэдукаванага дала ў розных беларускіх гаворках неаднолькавыя вынікі. Падоўжаныя зычныя

[дз'дз'], [з'з'], [л'л'], [н'н'], [с'с'], [ц'ц'], [жж], [чч], [шш] уласцівы гаворкам Віцебшчыны, Полаччыны, Міншчыны, паўночна-ўсходняй Гомельшчыны, паўднёва-ўсходняй часткі Брэстчыны: *пыза́дз'дз'а* (дробнае пустое зерне, насенне зеля), *разво́дз'дз'е*, *пало́з'з'е*, *гра́з'з'у*, *Ната́л'л'а*, *Вул'л'ана*, *вул'л'о́*, *тка́л'л'а*, *пра́л'л'а*, *Зал'э́с'с'а*, *Наста́с'с'а*, *Хадос'с'а*, *валос'с'а*, *куц'ц'а́*, *сва́ц'ц'а́*, *мыц'ц'о́*, *Залу́жжжа*, *заму́жжжа*, *збо́жжжа*, *Парэ́чча*, *зап'э́чча*, *кло́чча*, *мы́шшу*, *застрэ́шша*.

У гаворках Гродзенскай вобласці, паўднёва-заходняй часткі Мінскай і Гомельскай абласцей, асобных раёнаў паўночна-заходняй часткі Віцебскай Вобласці (Браслаўскі, Міёрскі, Шаркоўшчынскі раёны) падоўжаныя зычныя ўжываюцца непаслядоўна. У гэтых гаворках захоўваецца, з аднаго боку, спалучэнне мяккага ці зацвярдзелага зычнага з наступным [й(j)]: *судз'йа́*, *пла́ц'е*, *б'ал'йо́*, *карэ́н'йе*, *ружы́е*, *гра́з'йу*, *збо́жйе*, *но́чйу*, *зац'йшы́е*, з другога – мяккі зычны асіміляваў [j], але не падоўжыўся: *кало́с'е*, *збо́жжэ*, *гал'о́*, *варэ́н'о*, *сабра́н'о*, *в'ас'э́л'о*, *нас'э́н'о*, *с'м'э́ц'о*, *кар'э́н'о*, *спа́н'о*, *адз'э́н'о*, *пла́ц'о*, *бац'в'і́н'е*, *куц'а́*.

Прыстаўныя (пратэтычныя) зычныя

Беларускай дыялектнай мове ўласцівы прыстаўныя (пратэтычныя) гукі [в], [г]. Яны вымаўляюцца ў пачатку слова перад націскнымі лабіялізаванымі [о], [у]: *во́с'ен'*, *во́гн'ішча*, *вос'*, *во́з'іра*, *во́л'ха*, *ву́л'іца*, *ву́сы*, *ву́зк'і*, *вуж*; *го́с'ен'*, *го́стры*, *гу́л'іца*, *гу́сы*; радзей – у сярэдзіне слова: *паву́к*, *наву́ка*, *н'іво́дны*, *наго́стрыны*, *н'іго́дны*, *нагучы́ты*.

Прыстаўны [в] уласцівы гаворкам і паўночна-ўсходняга, і паўднёва-заходняга дыялекту. Гаворкам заходняй Гродзеншчыны, паўднёва-заходняй Брэстчыны, паўднёвай Гомельшчыны ўласцівы прыстаўны [г] перад [о], [у] і [а], зрэдку – перад [і]: *го́з'аро*, *го́с'ан'*, *го́страў*, *го́ко*, *го́л'ха*, *го́рыво* (ворыва), *го́н'дз'ака*, *го́кна*; *гу́хо*, *гу́сы*, *гучы́ц'*; *галатка*, *гав'э́чка*, *гарэ́х*, *гав'э́с*, *гараб'і́на*, *гарац'*, *гастры́ц'*; *гы́скра*, *г'і́шы*, *гынчы* (іншы).

У гаворках заходніх раёнаў Гродзенскай, паўднёва-заходніх раёнаў Брэсцкай і Гомельскай абласцей няма прыстаўных [в], [г]: *о́з'еро*, *о́страў*, *о́бм'ешка*, *о́ко*, *о́кна*, *о́сы*, *о́бод*, *о́чэп*, *он'* (вунь), *ос'* (вось), *от* (вот) і інш. Вымаўленне без пратэтычных асабліва характэрна для гаворак з оканнем.

Беларускім гаворкам уласцівы і пратэтычны [й(j)], які вымаўляецца перад націскным [і]: *йі́скры*, *Йі́рка*, *йі́хн'і*. Ён надзвычай устойлівы і можа захоўвацца пры страце [і]: *на йгры́шчы*, *на Йва́на Купа́лу*, *на йго́лцы*.

Цоканне

У гаворках паўночнага ўсходу Віцебскай вобласці (Гарадоцкі і Віцебскі раёны) зычны [ч] вымаўляецца як [ц] і [ц']:
п'э́чка, *ав'э́чка*, *с'в'э́чка*, *цап'э́ц*, *в'і́нц'а́йіц'*, *цалав'э́к*, *цу́ла*, *н'і́ц'о́га*, *цо́рт*, *цац'в'о́рты*, *Ц'ал'а́б'і́нск*, *ц'і́ц'в'э́р*, *дъцка́*, *дз'э́вацка*, *плато́цк*. Неадрозненне [ц] і [ч] называецца ц о к а н н е м, а гаворкі, у якіх ёсць такая з'ява, – ц о к а ю ч ы м і. У цокаючых гаворках ужываецца і афрыката [ч].

Рэшткі цокання назіраюцца і ў некаторых гаворках усходняй Магілёўшчыны, дзе вымаўленне [ц] на месцы [ч] сустракаецца ў асобных словах: *гр'э́чка*, *с'в'э́чка*, *цорт*, *ту́тац'к'і*, *та́мыц'ка*, *ц'ап'э́р'і́ц'ка*.

У гаворках Случчыны [ц] на месцы [ч] вымаўляецца ў назоўніках жаночага роу на **-а** з памяншальным суфіксам **-іцк-**: *л'іс'і'цка, спадн'і'цка, маладз'і'цка, капл'і'цка*. Гэта з'ява не звязана з цоканнем. Тут [ц] – вынік выраўноўвання асновы на зычны: *рукав'і'ца – рукав'і'цка, капл'і'ца – капл'і'цка, спадн'і'ца – спадн'і'цка*.

МАРФАЛОГІЯ

Папярэднія заўвагі

У галіне марфалогіі беларускія гаворкі вызначаюцца адзінствам, што выяўляецца ў аднолькавай колькасці часцін мовы, у адзінстве граматычных катэгорый роду, ліку, склону, стану, трывання, спражэння асобы і інш. Пры вывучэнні марфалагічнай сістэмы дыялектнай мовы, як і фанетычнай сістэмы, увага звяртаецца не на агульнае, а на адрозненні паміж дыялектамі, гаворкамі, дыялектанай мовай і літаратурнай. Гэтыя адрозненні датычаць у першую чаргу канчаткаў усіх зменных часцін мовы. Так, аднолькавыя граматычныя формы з адным і тым значэннем могуць мець у дыялектнай мове розныя канчаткі: *дубы – дубз, у л'асáx – у л'асóx, гавóра – гавóрыц'* і інш. Дыялектныя канчаткі ўтвараюць варыянты, якія сустракаюцца ў розных дыялектах: *с'ачэ – с'ачэц'* (*с'ак'эц'*), *ідз'ац'э – ідз'ац'ó*; у межах аднаго дыялекту: *жн'óm – жн'éмо, грыбáм – грыбóм*; групы гаворак: *раб'іц' – раб'іц'і* (*робыты*), *маладб'ій – маладб'ій*. Дыялектныя адрозненні ў марфалагічнай сістэме гаворак шматлікія і ахопліваюць усе часціны мовы, асабліва сістэму канчаткаў назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў. Ёсць яны і ў прыналежнасці груп слоў і асобных слоў да пэўнага роду: *ц'эн' (доўгі) – ц'эн'а (доўгая), бол' (вялікі) – бол'а (вялікая), жаваранак – жаваранка, пасáг – пасáга*; да тыпу скланення: *ц'ал'á – ц'ал'óнак, л'ітр – л'ітра*; у спосабах словаўтварэння: *с'ілай – с'ілом, рыс'с'у – рысакóm, с'ón'н'а – с'ó н'н'ачы*.

Марфалагічныя адрозненні звязаны з рознымі прычынамі – фанетычнымі: *маладá* (маладая), *балóто* (балота); марфалагічнымі: захаваннем рэліктавых (старажытных) форм: *дз'в'э слóв'е* (два словы), *с'óла* (сёлы), *кал'óса* (калёсы); развіццём новаўтворных форм: *акул'áрамы* (акулярамі), *грабл'амы* (граблямы), *пóл'ац'*, *м'эл'ац'*, *кóл'ац'* (полюць, мелюць, колюць); уздзеяннем аналогіі: *сус'эды* (на ўзор *лясы, сады*), *кас'іц'мом(-ам)* (на ўзор *ідóm, бóдам*).

Назоўнік

Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду

Род назоўнікаў у гаворках і літаратурнай мове ў асноўным супадае. Несупадзенне роду выяўляецца толькі ў некаторых групах назоўнікаў і асобных словах. Так, група слоў тыпу *бол', жал', ц'ен', стэп, палын, мазól', насып* і інш., якія ў старажытнасці належалі да жаночага роду, зараз у гаворках маюць форму і мужчынскага і жаночага роду: *дóўг'і ц'эн' – дóўгайа ц'эн', вóстры бóл' – вóстрайа бóл', бал'учы мазól' – бал'учайа мазól'* і інш.

Варыянтныя пары назіраюцца ў запазычаных словах, якія заканчваюцца на зычныя **-тр, -гр, -нк, -рф**: *два л'ітры – дз'в'э л'ітры, паласáты тыгр –*

паласатайа ты́гра, чы́сты бланк – чы́стайа блáнка, сух'і торф – сухáйа тарфа́ і г.д.

Дублетныя формы сустракаюцца таксама і ў назоўніках, усходне-славянскіх і ўласнабеларускіх паводле паходжання: *па́ра – пар, зав'е́а – за́в'і́й* і г.д.

Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку

У агульнаўсходнеславянскай мове былі тры лікі: адзіночны: *сто́ль, окъно́*, множны: *сто́лі, стѣны, окъна* і парны: (дѣва) *стола*, (дѣвѣ) *стѣне, окънѣ*. У працэсе развіцця граматычнага ладу мовы парны лік як граматычная катэгорыя быў страчаны. Цяпер усе назоўнікі ў беларускіх гаворках, як і ў літаратурнай мове, маюць два лікі – адзіночны і множны. У сучасным паўднёва-заходнім дыялекце захаваліся толькі формы парнага ліку назоўна-вінавальнага склону назоўнікаў жаночага і ніякага роду ў спалучэнні з лічэбнікамі *два – дзве, абодва – абедзве*, а таксама *тры, чатыры*: *дз'в'е гадз'ін'е, дз'в'е градз'е, дз'в'е з'арн'е, тры п'арэ, абодва с'ц'абл'е, абодва з'арн'е* і інш. Гэтыя формы парнага ліку сустракаюцца на поўдзень ад лініі Васілішкі – Навагрудак – Стоўбцы – Рэчыца – Камарын.

У дыялектнай мове, як і ў літаратурнай, захаваліся формы былога давальнага-творнага склону парнага ліку: *пл'ачы́ма, вачы́ма, дз'в'ары́ма*. Але ў гаворках гэтыя формы пашырыліся на большую колькасць лексем: *пайéхаў за драв'і́ма; за йáсным'і с'в'ачы́ма; ас'ц'і́ма ко́луц' йáза; адна́, дык гавару́ с куры́ма; с'л'азы́ма ўмы́ўса* і інш.

Скланенне назоўнікаў адзіночнага ліку

Назоўнікі ў гаворках, як і ў літаратурнай мове, размяркоўваюцца па трох тыпах скланення: да 1-га скланення – назоўнікі жаночага роду на **-а**; да 2-га скланення належаць назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам [Ø] і назоўнікі ніякага роду; да 3-га – назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам [Ø].

Сярод канчаткаў усіх скланенняў ёсць агульнаўжывальныя, вядомыя ўсім беларускім гаворкам і літаратурнай мове, і дыялектныя, што сустракаюцца на абмежаванай тэрыторыі.

Канчаткі назоўнікаў 1-га скланення

Склон	Канчаткі	
	агульнаўжывальныя	дыялектныя
Н.	-а	–
Р.	-ы(і)	-у, -е
Д.	-е	-ê, -îê(-ыê), -і, -ы, -а, -і
В.	-у	
Т.	-ой, -ай	-ойу (-айу), -ейу, -ойу; -ой (-ай), -ый (-ый), -уйу
М.	-е	-ê, -îê(-ыê), -і, -ы, -а, -і

Каментарыі да табліцы. Родны склон. Канчатак **-у** сустракаецца ў частцы паўднёвых гаворак Гомельшчыны пасля губных зычных: *ат галаву́, з'л'іну, л'а*

канаўу. У гаворках асобных населеных пунктаў Гродзенскай і Брэсцкай абласцей ужываецца форма на **-е (-э)**: *да дачк'е, была'ў с' астрэ, кал'а'школ'е, с хаў'е, наварыла йух'е.*

Давальны і месны склоны. У гаворках паўднёва-заходняга дыялекту ўжываюцца націскныя канчаткі **-ê, ie (-ыĕ), -i:** *вадз'ê, с'ц'ан'ê, наз'ê, стэн'iê, голов'iê, горыĕ; вод'i, ноз'i, голов'i; на вадз'ê, на с'ц'ан'ê, на наз'ê, на стэн'ie, у дэжыĕ, на горыĕ; на голов'i, по ноз'i.* У асобных гаворках паўночных раёнаў Віцебскай вобласці ўжываецца канчатак **-ы:** *к мамы, к в'асны, к Вас'іл'ісы, к б'арозы; аб мамы, на ба'розы, на вайны, на с'п'іны.* Канчатак **-а** сустракаецца ў гаворках з поўным недысімілятыўным аканнем і яканнем: *к дароз'а, к йам'а, к хаў'а, к ф'ерм'а, на дароз'а, ў кн'ішца, на машын'а, у стуў'а.* Канчатак **-і** пашыраны ў паўночна-ўсходнім дыялекце і ўсходняй частцы паўднёва-заходняга дыялекту: *к школ'і, к хаў'і, к брыгадз'і, к баб'і; у школ'і, на хаў'і, у ламп'і, пры ферм'і.*

Творны склон. Аднаскладовыя канчаткі **-ой(-ай), -ый(-ый)** характэрны для гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту: *гэлавой, вадой, з'амл'ой, пшан'іцый, пугый, крыніцый,* а двухскладовыя – гаворак паўднёва-заходняга дыялекту і сярэднебеларускіх: *галавойу, нагойу, з'амл'ойу (з'амл'ейу), душойу (душэйу), м'ажойу(м'ажэйу).* Ненаціскны канчатак **-уйу** сустракаецца ў гаворках усходняй Магілёўшчыны і Віцебшчыны: *хатуйу, каровуйу, б'ар'озуйу.*

Канчаткі назоўнікаў 2-га скланення

Склон	Канчаткі			
	агульнаўжывальныя		дыялектныя	
	мужч. р. (тыпу <i>хл'еб, л'ес, ком'</i>)	ніяк. р. (тыпу <i>жыта, пол'е</i>)	мужч. р. (тыпу <i>хл'еб, л'ес, ком'</i>)	ніяк. р. (тыпу <i>жыта, пол'е</i>)
Н.	-ø	-а		-о
Р.	-а, -у	-а	-у	
Д.	-у	-у	-ов'і (-овы, -ев'і)	-ов'і (-ев'і)
В.	-ø	-а	-а	-о
Т.	-ом, -ам, -ем	-ом, -ам, -ем	-ъм(-ым), -ом	-ом, -эм
М.	-е, -у, -ы	-е, -у, -ы	-э, -ов'і, -і, -іе (-ыĕ), -а	-ов'і (-овы), -і, -у, -а

Каментарыі да табліцы. Назоўны і вінавальны склоны. Канчатак **-о** маюць назоўнікі ніякага роду з асновай на цвёрды і мяккі зычны: *про́со, балото́, пол'о, нас'ён'о* ў асобных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту, пераважна ў тых, якім уласціва няпоўнае недысімілятыўнае аканне і оканне.

Родны склон. Канчатак **-у** ўжываецца ва ўсіх гаворках: *м'оду, л'есу, в'етру, году, с'м'еху,* прычым тут ён больш пашыраны ў параўнанні з літаратурнай мовай: сустракаецца ў словах, якія абазначаюць канкрэтныя прадметы: *мо́сту, во́зу, калга́су, Мiнску, Бабру́йску* і інш.

Давальны склон. Канчатак **-ові (-овы, -еві)** ўласцівы толькі частцы гаворак Брэсцкай вобласці: *дворэв'і (дворовы), хл'іэбов'і, кл'учовы, дождовы, п'іроговы, молоков'і, сыловы* і інш.

Вінавальны склон. Канчатак **-а** (на ўзор роднага) маюць неадушаўленыя назоўнікі мужчынскага роду ў паўднёва-заходнім дыялекце і часткова сярэднебеларускіх гаворках: *дай кошыка, прав'ерыў кожнаго вул'ейа, паклаў хамута, но́са злом'іш, дай мн'е агурка* і г. д.

Творны склон. Канчаткі ў большасці выпадкаў залежаць ад фанетычных асаблівасцей гаворкі (дысімілятыўнага акання, окання): *дзедѣм, аграно́мым, пло́том, л'э́сом, молокэ́м, гуркэ́м*.

Месны склон. Канчатак **-е** ў некаторых гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту ўжываецца ў назоўніках з асновай на заднеязычны: *у катух'хе', на лу́г'е, на плу́г'е, у Слабо́тк'е*; канчаткі **-і (-іѣ, -ыіѣ)** ў палескіх гаворках маюць назоўнікі з асновай на цвёрды зычны: *на стол'і, в гнэзд'і, у ду́пл'і; на пн'іе, у кошыѣ; -ові (-еві)* – у гаворках Брэсцкай вобласці: *об воўк'ев'і, пры царэв'і, на дубов'і, в гныздов'і; -а* – у гаворках з поўным яканнем: *у л'эс'а, у садз'а, на заводз'а*.

Канчаткі назоўнікаў 3-га скланення

Склон	Канчаткі	
	агульнаўжывальныя	дыялектныя
Н.	-∅	-а
Р.	-і(-ы)	–
Д.	-і(-ы)	–
В.	-∅	-у
Т.	-у	-ай, -айу, -ойу, ейу
М.	-і(-ы)	–

Каментарыі да табліцы. Назоўны склон. У некаторых гаворках, што мяжуюць з Літвой і Латвіяй, назоўнікі *мыш* і *гус* маюць форму *мыша', гус'а'*, а ў гаворках усходняй часткі Віцебскай і Магілёўскай абласцей – *мышына, гус'іна* і скланяюцца як назоўнікі жаночага роду 2-га скланення.

Родны, давальны і месны склоны. Ва ўсіх гаворках назоўнікі 3-га скланення маюць канчатак **-ы(-і)** і адрозніваюцца толькі націскам: *но́чы – начы́, п'е́чы – п'ачы́, на гра́з'і – на граз'і́*.

Творны склон. Канчаткі **-ойу(-эйу), -айу** пашыраны ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту: *мышойу, мышэйу, гус'ейу, мышайу, гус'айу*; канчаткі **-ай, -эй, -ой** – у гаворках паўночнай часткі Гродзенскай вобласці, у паўночных рэгіёнах Віцебскай вобласці, ва ўсходніх раёнах Магілёўскай і Гомельскай абласцей: *мышай, гус'ай, мышэй, гус'ей, мышой, гус'ой* (ДАМБ, карты 82–83).

Рознаскланяльныя назоўнікі

Скланенне рознаскланяльных назоўнікаў у паўночна-ўсходніх гаворках адрозніваецца ад скланення гэтых назоўнікаў у паўднёва-заходніх гаворках і літаратурнай мове. У гаворках Магілёўскай, Віцебскай, усходніх раёнаў Гомельскай абласцей адушаўленыя назоўнікі ніякага роду, якія абазначаюць

маладых істот, да рознаскланяльных не адносяцца. Гэтыя назоўнікі ў адзіночным ліку маюць суфікс **-онак (-оньк)**: *дз'іц'оньк, п'іскл'оньк* (кураня), *йагн'оньк*. Яны належаць да мужчынскага роду і скланяюцца як адпаведныя назоўнікі гэтага роду з нулявым канчаткам, напр.: *йагн'оньк, йагн'онка, йагн'онку, йагн'онкьм* і г. д. У некаторых гаворках паўночных раёнаў Гродзенскай вобласці (Воранаўскага, Ашмянскага) і поўдня Брэсцкай вобласці (Брэсцкага, Пінскага, Столінскага) адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць маладых істот, утвараюцца пры дапамозе суфікса **-ук**: *жэрэбук, ц'ал'ук (тыл'ук), парс'ук, йагн'ук* і таксама скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду, напр.: *жэрэбук, жэрэбука, жэрэбуковы, (бачу) жэрэбука, жэрэбуком, об жэрэбуковы*.

Паўднёва-заходнія гаворкі, як і літаратурная мова, захоўваюць агульнаўсходнеславянскія формы тыпу *дзіця, цяля (дэтя, теля)*. Пры скланенні назоўнікі гэтай групы ўжываюцца ў адпаведных склонах без устаўкі і з устаўкай **-яц-**. Назоўны і вінавальныя склоны маюць аснову без устаўкі: *дз'іц'а, ц'ал'а, парас'а, ваўчан'а*. Устаўка **-яц- (-ят-)** ужываецца ў родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку: *дз'іц'ац'і, ц'ал'ац'і, парас'ац'і, аб ваўчан'ац'і*. Асобныя гаворкі Мінскай вобласці маюць формы роднага склону з канчаткам **-а**: *н'іма' дз'іц'а, н'іма' ц'ал'а* і форму давальнага-меснага з **-у**: *дз'іц'у, парас'у* (ДАМБ, карта 88). Устаўкі **-яц-(-ят-)** у такіх формах няма. У гаворках заходніх раёнаў Брэсцкай вобласці, апрача Пінскага і Столінскага, рознаскланяльныя назоўнікі ў формах давальнага і меснага склону захоўваюць устаўку і маюць канчатак **-ові**: *порос'атов'і, на тэл'етов'і* і г. д.

Да рознаскланяльных у большасці гаворак, як і ў літаратурнай мове, належаць назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а** тыпу *бац'ка, тата, дз'ац'ка*. Рознаскланяльныя яны ў гаворках на поўнач ад ізагласы Ліда – Стоўбцы – Клецк – Слуцк – Глуск – Калінкавічы – Нароўля. На поўдзень ад пазначанай ізагласы гэтыя назоўнікі выступаюць у форме на **-о**: *бац'ко, тато, дз'ац'ко* і скланяюцца як назоўнікі ніякага роду тыпу *жыто, малако*, напрыклад: *н'іма' бац'ка, дз'ац'ка; г' бац'ку, дз'ац'ку; бачу бац'ка, дз'ац'ка; ганаруц'а бац'кам (бац'ком), дз'ац'кам (дз'ац'ком); пры бац'ку (пры бат'ковы), пры дз'ац'ку (пры дз'едз'ковы)* і не належыць да рознаскланяльных. Такія формы ўласцівы гаворкам з няпоўным недысімілятыўным аканнем і оканнем.

Да рознаскланяльных у большасці гаворак і ў літаратурнай мове належаць і назоўнікі *стараства, мушчына, судз'дз'а, дз'адул'а, старшын'а*. Гэтыя назоўнікі маюць розныя канчаткі ў залежнасці ад характару асновы і націску. У творным склоне не пад націскам пасля цвёрдых зычных яны маюць канчатак **-ам**: *старастам, мушчынам*; пасля мяккіх зычных не пад націскам – **-ем (-ам)**: *дз'адул'ем (дз'адул'ам)*, пад націскам – **-ой (-ойу)**: *старшын'ой (старшын'ойу), судз'дз'ой (судз'дз'ойу)*. Такое размеркаванне канчаткаў у творным склоне ўласціва не ўсім беларускім гаворкам. У гаворках усходняй дыялектнай зоны канчатак творнага склону – **-ом**: *старшыном (старшын'ом), судз'дз'ом*. Розныя канчаткі назіраюцца і ў іншых назоўніках гэтай групы. Так, побач з агульнапапашыранай формай на **-ам** (*дз'адул'ам, мушчынам, бац'кам*) назіраюцца і формы на **-ай(-айу)**: *дз'адул'ай (дз'адул'айу), мушчынай (мушчынайу)* і інш.

Скланенне назоўнікаў множнага ліку

У дыялектнай мове назоўнікі адрозніваюцца па тыпах скланення толькі ў адзіночным ліку. У множным ліку адрозненняў паміж тыпамі скланення няма.

Канчаткі назоўнікаў множнага ліку

Склон	Канчаткі					
	агульнаўжывальныя			дыялектныя		
	мужч.р.	жан.р.	ніяк. р.	мужч. р.	жан. р.	ніяк. р.
Н.	-ы(-і)	-ы(-і)	-ы(-і)	-е(-ê, -іê, -ыê), -э(-ыê)	-е(-ê, іê, -ыê), -э(-ыê)	-а
Р.	-аў,-оў	-аў,-оў, ø	-аў, -ей (-эй)	-оў(-ув, -уў), -уõў	-ей(-эй)	-ей(-эй)
Д.	-ам	-ам	-ам	-ом	-ом	-ом
В.	-ы(-і), -ø, -оў(-аў)	-ы(-і), -ø, -оў(-аў)	-ы(-і), -ø, ей(-эй)	-ы(-і)	-ы(-і)	-ы(-і)
Т.	-ам'і	-ам'і	-ам'і	-ам(-ьм), -амы, -м'і	-ам(-ьм), -амы, -м'і	-ам(-ьм), -амы, -м'і
М.	-ах	-ах	-ах	-оõх, -ех(-эх)	-оõх	-оõх, -ех(-эх)

Каментарыі да табліцы. Назоўны склон. У гаворках Гродзенскай вобласці (апрача паўночнай часткі), паўднёвых раёнаў Мінскай вобласці, часткова каля Асіповіч і Бабруйска і ў асобных гаворках паўднёва-заходніх раёнаў Гомельскай вобласці назоўнікі мужчынскага роду пад націскам маюць канчатак **-e(-ê, -іê, -ыê)**: *м'ашк'ê, вузлê, гараб'іê, зубрэ, з'в'арэ, ножыê, кл'учыê, кавал'іê*, не пад націскам – **-і(-ы)**: *ко́н'і, хло́пцы*. Націскны канчатак **-e** ўласцівы і назоўнікам жаночага роду: *жанк'ê, мац'арк'ê, хустк'ê* і інш. Сустракаецца ён ў гаворках Гродзенскай, зрэдку Брэсцкай абласцей. Канчатак **-e** і яго фанетычныя варыянты **-ê, -іê, -ыê** – гэта рэшткі старажытнага скланення назоўнікаў былых асноў на **-a(-ja)**, якія ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку мелі форму *землѣ, душѣ*. У працэсе развіцця мовы канчатак **-e** стаў ужывацца і ў назоўніках з цвёрдай асновай: *дубэ, вушэ, кл'учэ, дажджэ*. У некаторых палескіх гаворках назоўнікі жаночага роду маюць націск на канчатку: *будк'і, овэчк'і, хатк'і, грушы*.

Назоўнікі ніякага роду ў гаворках на паўднёвы захад ад лініі Ашмяны – Маладзечна – Мінск – Мар'іна Горка – Бабруйск – Светлагорск – Хойнікі – Камарын захоўваюць старажытны канчатак **-а**: *ц'ал'ата, в'одра, вокна, аз'ора, куран'атка, болота*.

Родны склон. Націскны канчатак **-оў** мае ў гаворках Гомельскага і Брэсцкага Палесся фанетычны варыянт **-уõў**: *бат'куõў, стогуõў, ножуõў*; ненаціскны канчатак **-аў** мае варыянты **-оў, -уў, -ув**: *солда́тоў, м'і́сэцоў, само́л'о́туў, партыза́нуў, тэ́л'ату́в, йегн'е́ту́в*; шырэі, чым у астатніх гаворках, ужываецца канчатак **-эй** у жаночым і ніякім родзе: *грушэйі, мэжэйі, бабэйі, граз'ейі, пол'ейі, озэрэйі*.

Давальны склон. На значнай частцы гаворак паўднёва-заходняга дыялекту жывой формай сёння з'яўляецца старажытны канчатак **-ом(-ом)**: *стаго́м, дамо́м, в'ераб'йо́м, пастухо́м, гас'ц'о́м, дваро́м, с'ан'о́м; начо́м, мац'арко́м; вачо́м, дз'ац'о́м*. Больш пашыраны гэты канчатак у назоўніках мужчынскага роду.

Вінавальны склон. У гаворках вінавальны склон супадае з назоўным не толькі ў неадушаўлёных, але і ў адушаўлёных назоўніках: *пагадавала сыны́; пас'е каровы́; пагнаў ав'е́чк'і; куп'іл'і парас'ата́; ко́т по́ловыў мы́шы*. Форма на **-ы(-і)** вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў захавалася ад старажытнасці і аказалася вельмі жывучай у сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках. Сустракаецца яна і ў мове мастацкіх твораў: *Яны пакінулі каровы і адышліся да лесу. Пра коні я нічога не ведаю* (К. Крапіва).

Творны склон. Форма на **-амы**: *дуба́мы, луга́мы, за гу́мнамы, за дама́мы, гара́мы, в'одрамы* сустракаецца ў сярэднебеларускіх гаворках невялікімі астраўкамі, прыкладна па лініі Валожын – Мінск – Клічаў – Рагачоў – Чачэрск. Форма на **-ам**: *с р'і́б'атъм, над грудз'а́м, пат с'ц'е́ньм къпа́л'і, з гръ́бл'а́м пашоў* адзначана ў гаворках паўночных раёнаў Віцебскай вобласці (Гарадоцкім, Расонскім, Полацкім, Шумілінскім), яна супадае з формай давальнага склону. Формы на **-амы і -ам** утварыліся ў выніку ўплыву былога давальнага-творнага склону парнага ліку на **-ма**.

Месны склон. У паўднёва-заходнім дыялекце захаваліся архаічныя канчаткі **-ох, -ех** (фанетычныя варыянты **-о́х, -у́о́х**): *у кажухо́х, па садо́х, л'асо́х, па в'ераб'йо́х, у грыбо́х; на сталу́о́х, у гарбузу́о́х; у чабо́ц'ех, на варо́ц'ех*. Канчатак **-ох(-о́х)** вельмі пашыраны і сустракаецца звычайна ў назоўніках мужчынскага роду, зрэдку – жаночага і ніякага: *у хустко́х, аб дз'аўко́х, у пал'о́х, у вушо́х, на пл'ачо́х*. Форма на **-ех** сустракаецца ў фальклорных матэрыялах: *Гу́шк'і, гу́шк'і, прыл'ац'е́л'і пту́шк'і, с'е́л'і на варо́ц'ех у чырво́ных бо́ц'ех, ста́л'і шчаб'ата́ц'і – н'ама'чаго'да́ц'і*.

Займеннік, прыметнік, лічэбнік

У гаворках, як і ў літаратурнай мове, займеннік складае лексічна абмежаваную групу слоў. Адно з займеннікаў суадносныя з назоўнікамі, другія – з прыметнікамі, трэція – з лічэбнікамі.

У групе займеннікаў, суадносных з назоўнікамі, шмат агульнаўжывальных: *я, мы, ты, вы, ён (яна, яно), яны, сябе, хто, што, ніхто, нішто, нешта, нехта* і інш. Яны ёсць ва ўсіх беларускіх гаворках. Дыялектныя адрозненні ў гэтай групе нязначныя і ў асноўным абумоўлены асаблівасцямі фанетычнай сістэмы гаворкі – тыпамі якання, еканнем, зацвярдзеннем зычных і г.д.: родны і вінавальны склону адзіночнага ліку *м'ан'э, ц'аб'э, с'аб'э; м'ін'э, ц'і́б'э, с'і́б'э; м'ен'э, ц'е́б'э, с'е́б'э; мэнэ́, тэ́бэ́, сэ́бэ́*. Форма назоўнага склону множнага ліку *му, ву* ўзнікла ў выніку моцнай лабіялізацыі.

Фанетычным варыянтам з'яўляюцца і формы роднага і вінавальнага склонаў: *яга́, чага́, кага́, н'ічага́, н'ікага́* (па аналогіі – і *майга́, твайга́, свайга́*). Яны сустракаюцца ў гаворках паўночных раёнаў Мінскай вобласці і паўднёва-заходніх Віцебскай вобласці.

Сярод займеннікаў, суадносных з прыметнікамі, дыялектнымі рысамі вылучаюцца ўказальныя займеннікі *гэты* і *той*. У дыялектнай мове яны маюць

розныя варыянты і розную тэрыторыю ўжывання: *гэты (г'эты), йэты, ц'ітый; той, тый, тэй.*

Лексічным значэннем адрозніваюцца ўказальныя займеннікі *гэты і гэны*: *гэты* паказвае на блізка прадмет, *гэны* – на аддалены. Займеннік *гэны* тэрытарыяльна абмежаваны, ён уласцівы гаворкам паўночна-заходняй часткі Беларусі.

У старажытнай беларускай мове былі энклітычныя формы займеннікаў *ся, ця* (вінавальны склон). Яны дайшлі і да нашых дзён. У сучасных гаворках энклітычныя *ц'е, с'е* сустракаюцца зрэдку ў гаворках заходняй часткі Гродзеншчыны і Брэстчыны. Далучыўшыся да дзеясловаў, былы займеннік *ся*, які стаў часціцай (постфіксам), перажыў у гаворках новыя змены і набыў формы *с', са, со, с'о, сэ, с'і, с'е, с'у*: *нап'іўшыс', вучыў'іса, укач'аласо, гадаваў'іс'о, бойўсэ, стройў'іс'і, кац'іў'іс'е, кручу'с'у.*

Дыялектныя формы іншых займеннікаў, якія змяняюцца як прыметнікі, разглядаюцца ў раздзеле «Прыметнік».

Скланенне прыметнікаў, несабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў

Адзіночны лік

Склон	Канчаткі					
	агульнаўжывальныя			дыялектныя		
	мужч. р.	ніяк. р.	жан. р.	мужч. р.	ніяк. р.	жан. р.
Н.	-ы(-і)	-ойе(-айе)	-айа	-ый(-ій) -ей(-эй)	-ойа(-айа) -ойе, -ойо(-айо) -эйе, -о, -е(-э)	-а
Р.	-ога(-ага)	-ога(-ага)	-ой(-ай)	-ого(-аго), -ьга (-ыга)	-ого(-аго, -его), -ьга)	-ойе(-айе) -ойі(-ейі) -ыйе(-ійе) -ыйа(-ійа)
Д.	-ому(-аму)	-ому (-аму)	-ой(-ай)	–	–	-ей(-эй) -уй(-йуй)
В.	-ы(-і), -ога(-ага)	-ейе(-айе)	-уйу	-ого(-аго)	-ойо(-айо), -ойа(-айа), -о(-а), -е(-э)	-у, -айу
Т.	-ым(-ім)	-ым(-ім)	-ой, -ай	-ьм, -ум	-ьм, -ум	-ой(-ай) -ойу(-айу) -ей(-эй) -ыйу(ійу)
М.	-ым(-ім)	-ым(-ім)	-ой(-ай)	-ам, -ьм, -ом, -ум, -ому, -эму(-ему)	-ам, -ьм, -ом, -ум, -ому, -эму(-ему)	-уй(-йуй), -ойі, -уйі

Каментарыі да табліцы. Назоўны склон. Канчатак **-ый(-ій)** мужчынскага роду бытуе ў гаворках паўночна-ўсходніх раёнаў Віцебскай, усходніх раёнаў Магілёўскай і паўднёвых раёнаў Брэсцкай абласцей: *дараг'ій, добрый, б'гатый, іётый, йагónый, так'ій, утарый, с'омый*. Гэта старажытны канчатак.

Канчатак **-ей(-эй)** мужчынскага роду сустракаецца ў гаворках усходніх раёнаў Віцебскай, Магілёўскай і некаторых раёнаў Брэсцкай абласцей: *таўстэй, бал'шэй, глух'ей, сынэй, с'в'іжэй, тэй, друг'ей, вас'мэй*

Канчатак **-оіе** ніякага роду паўсямесна ўжываецца пад націскам: *маладо́е, йако́е*, не пад націскам ён выступае ў окаючых гаворках Беларусі: *пол'эзнойе, зымóвойе*. У гаворках, ненаціскны вакалізм якіх характарызуецца поўным аканнем і яканнем, ужываецца канчатак **-оіа(-аіа)**: *худóйа* (кац'ан'атка), *такóйа* (вóз'ара) *глыбóкайа; с'п'элайа* (жыта); у гаворках з няпоўным недысімілятыўным аканнем – канчаткі **-оіо(-аіо)**: *худóйо* (кац'ан'атко), *такóйо* (вóз'аро) *глыбóкайо, салóткайо* (варэн'о), *дз'іс'атайо* п'іс'мó). У гаворках паўднёвых раёнаў Гомельскай і Брэсцкай абласцей прыметнікі ніякага роду маюць канчатак **-эйе**: *тоўстэйе* (пол'эно), *дз'ераўйанэйе* (в'едро).

Прыметнікі ніякага роду маюць сцягнутыя формы (іх у навуковай літаратуры называюць ячшэ злітымі або ўсечанымі) з канчаткамі **-о, -е(-э)**: *маладо́* (хлопчан'а), *малодэ́* (дэрэво), (одэй'ало) *мн'экэн'ко, пушы́стэн'кэ, ба́йево*, а жаночага роду - **-а**: *л'этн'а* (сук'ёнка), *мал'эн'ка* (дз'эвачка), *такá* (рабóта), *п'эрша, трэйц'а* (з'імá). Сцягнутыя формы ніякага роду ўтварыліся з поўных. Пасля выпадзення [j] у інтэрвакальным становішчы галосныя ў канчатку апынуліся побач. У выніку рэгрэсіўнай або прагрэсіўнай асіміляцыі, а потым зліцця галосных узніклі формы тыпу *маладо́* і *маладэ́* (*молодо́је* → *молодо́е* → *молодоо* → *молодо*; *молодо́је* → *молодо́е* → *молодэе* → *молодэ́*). У некаторых гаворках гэтага зліцця не адбылося: *малада́а, но́ваа*, што паказвае на прамежкавы працэс утварэння сцягнутых форм.

Родны склон. Прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі мужчынскага і ніякага роду ў каворках з няпоўным аканнем маюць канчатак **-ого(-аго)**: *добра́го* (дн'а), *го́жаго* (хло́пца), *старо́га* (в'адра́), *маладо́го* (кан'а), *ва́шаго* (ба́ц'ка), *гэ́таго* (рэ́шата), *шо́стага* (кля́са), *друго́го* (ра́зу). У окаючых гаворках захоўваецца старажытны канчатак **-ого(-его)** пад націскам і не пад націскам: *чужо́го* (кра́йу), *до́дрого* (чолов'ё́ка), *с'ін'его* (мо́ра), *своего́* (сы́на), *со́рок друго́го* (ро́ку). У гаворках з дысімілятыўным аканнем ненаціскны канчатак **-ьга(-ыга)**: *харо́шьга, талко́вьга* (памóчн'і́ка), *ро́дньга, два́йур'дньга* (бра́та), *чац'в'о́рт'ьга* (го́ду), *ус'ак'ьга* (дэ́бра).

У жаночым родзе двухскладовы канчатак **-оіе(-аіе)** ўжываецца толькі ў паўднёва-заходнім дыялекце: *сухо́іе* (травы́), з *бага́тайе* (с'амі́і), *друго́іе* (в'асны́), *наша́іе* (дз'арэ́ўн'і). У некаторых гаворках паўднёвага захаду сустракаецца канчатак **-оіі(-ейі)**: *сух'ейі* (травы́), *выснóв'ейі* (поры́), *у молод'ейі* (д'іўкы́), *цы́тойі* (хаты́). У некаторых гаворках Магілёўскай і Гомельскай абласцей захоўваецца архаічны канчатак **-ыйе(-ыіа)**: *да малады́а* (ба́ба), *густы́а* (травы́), *сух'і́е* (паго́ды).

Давальны склон. У паўночна-ўсходніх гаворках сустракаецца ў жаночым родзе канчатак **-ей(-эй)**: *к кру́тэй* (гары́), *высо́к'ей* (сасны́), *шыро́к'ей* (рак'і́), *чужэй* (радн'і́), у гаворках паўднёвага захаду, зрэдку паўночнага ўсходу не пад

націскам вымаўляецца **-уй**: *к ц'омнуй* (ночы), *дз'ікуй* (с'в'ін'н'і), *халоднуй* (пары), *гарачуй* (вадз'е), *нашуй* (хац'і), *шостуй* (груп'і).

Вінавальны склон. Дыялектныя канчаткі гэтага склону прыметнікаў (неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў) мужчынскага і ніякага роду такія самыя, як назоўнага або роднага склонаў. Прыметнікі жаночага роду маюць сцягнутую форму: *востру* (касў), *л'этн'у* (ночку), *родну* (дачку), *б'элу* (чайку), *с'ірочу* (дол'у). Яна характэрна для паўднёва-заходняга дыялекту і сярэднебеларускіх гаворак. У паўночна-ўсходняга дыялекту ўжываецца канчатак **-айу**: *гразнайу* (вадў), *кожнэйу* (сыбо́ту), *ус'акайу* (рабо́ту).

Творны склон. Дыялектныя канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў) мужчынскага і ніякага роду – вынік фанетычных працэсаў у гаворках: лабіялізацыя і дысіміляцыі. У некаторых паўднёва-заходніх гаворках – канчатак **-ум**: *с'івум* (кон'ём); у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту – ненаціскны канчатак **-ъм**: *жоўтъм* (п'аскóm), *но́въм* (до́мъм), *вайённъм* (ча́сам).

У жаночым родзе на паўночным усходзе і ў некаторых гаворках поўдня Беларусі бытуе форма з канчаткам **-эй**: *крутэй* (гарой), *м'ладэй* (дз'еўкэй), *з друг'ей* (с'амйой), *аднэй* (каровай), *тэй* (ран'іцай), *однэй* (сэмнэйу). У гаворках Брэсцкай вобласці адзначаны ненаціскны канчатак **-ыйу**: *зыл'оныйу* (травойу), *холодныйу* (водойу), *сын'ийу* (волошкойу).

Месны склон. Прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі мужчынскага і ніякага роду ў гаворках з дысімілятыўным аканнем маюць ненаціскны канчатак **-ъм, -ам**: *у жоўтъм* (кажухў), *у сынұчам* (п'аскў), *у дз'іс'атъм* (клас'і), *у нашам*, *у ва́шам*. Амаль ва ўсіх гаворках Брэсцкай, на значнай тэрыторыі Гомельскай, у асобных гаворках Гродзенскай і паўднёвай часткі Мінскай абласцей захоўваецца старажытная форма меснага склону былога займеннага скланення на **-ом** пад націскам і не пад націскам: *у жоўтом*, *у но́вом*, *у чужо́м*, *на свойо́м*, *у одно́м*, *у друго́м*. У гаворках паўднёвага захаду і некаторых паўночна-ўсходніх гаворках Полаччыны, паўднёва-ўсходняй Магілёўшчыны – канчатак **-ум**: *у про́шлум* (гадў), *на в'ёрхн'ум* (ка́м'ен'і), *у трыці́атум* (гадў), *у чум*, *у нашум* (до́м'і). У паўднёвых гаворках, якім уласціва оканне, – ненаціскны канчатак **-ому**: *об до́брому* (кон'ев'і), *у в'ёрхн'ому* (т'еч'ен'у); пад націскам – *-эму(-ему)*: *в чустэ́му* (л'ісы), *в доро́гэму* (пол'то́вы). Такія канчаткі ўласцівы гаворкам Брэсцкага, Кобрынскага, Пінскага і іншых раёнаў Брэсцкай вобласці.

Прыметнікі, неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі жаночага роду ў асабовых гаворках Мінскай, Гродзенскай, Брэсцкай і Магілёўскай абласцей маюць дыялектны канчатак **-уй**: *у крэ́мавуі* (ко́фц'і), у гаворках паўднёвага захаду – архаічны канчатак **-ойі**: *у чужо́йі* (ха́точцы).

Ступені параўнання прыметнікаў

У гаворках прыметнікі маюць дзве ступені параўнання: **вышэйшую** і **найвышэйшую**.

Вышэйшая ступень параўнання ўтвараецца з дапамогай суфікса **-ейш-**: *мацн'ейша*, *кранчэйшы*, *слаб'ейшы*, *старэйшы*. У гаворках Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай абласцей вышэйшая ступень утвараецца з дапамогай суфікса **-ей-** (**-эй-**, **-ай-**): *старэй*, *смачн'ей*, *даўжэй*. Прыметнікі ў форме вышэйшай ступені маюць пры сабе граматычна залежны назоўнік (займеннік) у форме

В. скл. з прыназоўнікам *за*: *с'м'ал'ейшы за Івана, х'ітрэйшы за ц'аб'е*. Радзей залежны назоўнік (займеннік) ужываецца ў Р. скл. з прыназоўнікам *ад*: *маладз'ей ад м'ан'е, старэй ад йаго*. У паўднёва-заходніх гаворках паралельна з суфіксам *-ейшы- (-эйшы-)* у прыметніках вышэйшай ступені сустракаецца суфікс *-и-* і яго фанетычны варыянт *-ч-*: *шырышы, вушышы, блішышы, дал'шы, харошышы, багатшышы, салочшышы, тончый*. У гаворках аналітычны спосаб утварэння вышэйшай ступені параўнання мала пашыраны. Яна ўтвараецца шляхам далучэння прыслоўя *большы* да ступені параўнання: *бол'и згаворл'івы, бол'и самастаяц'ел'нейшы*.

Найвышэйшая ступень параўнання прыметнікаў утвараецца ад вышэйшай пры дапамозе прыстаўкі *най-*: *найгоршы, найсаладз'ейшы*. Сустракаецца ў гаворках аналітычны спосаб утварэння: *самы самотк'і, самы брытк'і, самы м'еншы, самы найхарошышы* (ад вышэйшай ступені).

Склонавыя формы колькасных і зборных лічэбнікаў

У гаворках Брэсцкай, Гомельскай, паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей паралельна з формай *адно* ў ніякім родзе ўжываецца *однэ*. У асобных гаворках (паўднёва-заходніх і сярэднебеларускіх) у Н. і В. скл. маюць форму *анная*.

Лічэбнік *два* ў Брэсцкай, Гомельскай, паўднёвых раёнах Мінскай і Гродзенскай абласцей спалучаецца з назоўнікамі ў Н. склоне не толькі жаночага роду, але і ніякага роду: *дз'ве з'ім'е, дз'ве піс'м'е, дз'ве в'адрэ*.

У Р., Д. і М. скл. лічэбнік *два* мае формы *двух, двум, на двух* для мужчынскага і ніякага роду; *дз'вух, дз'вум, пры дз'вух* – жаночага. Гаворкам Брэсцкай, Гомельскай, Гродзенскай і поўдня Мінскай абласцей вядомы формы *двох, двом, пры двух* – мужчынскага і ніякага роду; *дз'вох, дз'вом, пры дз'вох* – жаночага. У асобных сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках не адбылося змякчэнне асновы: *двох нагах*.

У Т. скл. лічэбнік *два (дзве)* мае канчатак *-ма*: *двума, двома, двама* (Гродзенская, Мінская, Брэсцкая, Гомельская вобласці). Канчатак *-мя* ўжываецца ў Віцебскай і Магілёўскай абласцях: *дз'в'ум'а, двум'а*. Канчатак *-мі (-мы)* адзначаны ў гаворках Гомельскай, Магілёўскай і Мінскай абласцей: *двом'і, двомы, двумы*. Асобным гаворкам вядомы канчатак *-амі (-амы)*: *двомам'і, двумам'і, двумамы*.

Канчатак *-ма* маюць лічэбнікі *тры, чатыры* ў Т. скл.: *трыма, чатырма*. У паўночна-ўсходняй частцы Беларусі сустракаецца форма на *-м'а*: *трым'а, чатырм'а*. На ўсходзе Магілёўскай і Гомельскай абласцей бытуе форма на *-мі*: *тром'і, чатыром'і*. Асобным гаворкам вядомы канчатак *-амі (-амы)*: *трымам'і, чатырмам'і, трымамы*.

Лічэбнікі *пяць – дзесяць, адзінаццаць – дзевятнаццаць, дваццаць, трыццаць* змяняюцца ў гаворках як назоўнікі жаночага роду (тыпу *косць*).

У Р. і М. скл. у асобных гаворках яны маюць канчатак *-эх*: *п'ац'ох, с'ам'ох*. На захадзе Віцебскай вобласці ёсць формы на *-іх*: *п'ац'іх, на п'атнаццац'іх*.

У Д. скл. маюць канчатак *-ом (-ім)*: *дз'ев'ац'ом, дванаццац'ом, дз'ев'ац'ім*.

У Т. скл. маюць канчаткі *-мі (-мы), -ма*: *п'ац'м'і, п'ац'ім'і, шас'цмы, п'ац'іма*.

Для абазначэння сукупнасці, аднолькавых прадметаў ужываюцца зборныя лічэбнікі. Жывым народным гаворкам вядомы зборны лічэбнік з суфіксам *-ер-а (-ёр-а)*: *п'ац'еро, шас'ц'оро, с'ам'оро*. У Т. скл. яны маюць канчаткі *-імі (-ымі)*: *двайм'і, трайм'і; -іма (-іма́, ыма)* ў паўднёва-заходніх гаворках: *п'ац'іма, дваіма, двоіма́, сэмэрыма́*.

Зборны лічэбнік *абодва (абадва)* у гаворках мае варыянты: *абудва* – у Гродзенскай, Мінскай, Брэсцкай, захад Гомельскай абласцей; *обідва* – у Брэскай вобласці.

У паўночна-ўсходніх і сярэднебеларускіх гаворках захаваліся колькасныя словы тыпу: *двойка, тройка, чацвёрка, пяцёрка*.

З дробавых лічэбнікаў ва ўсіх гаворках бытуе лічэбнік *паўтара* ў мужчынскім і ніякім родах, а ў жаночым родзе – *паўтары*. Формы *паўтара* ўжываюцца пры назоўніках жаночага роду: *паўтара тоны*.

У гаворках бытуюць былыя дробавыя лічэбнікі: *паўтраця* – 2½, *паўчварта* – 3½, *паўпята* – 4½, *паўшаста* – 5½, *паўсяма* – 6½, *паўвасьма* – 7½ (Гродзенская, Брэсцкая, часткова Гомельская вобласці).

Дзеяслоў

Папярэднія заўвагі

Дзеяслоў у дыялектнай мове мае ўсе тыя самыя граматычныя катэгорыі, што і ў літаратурнай мове: час, асобу, лад, стан, трыванне, некаторым формам уласцівы яшчэ род і лік. Але ў сістэме дзеяслоўных форм беларускія гаворкі маюць і шэраг асаблівасцей, якія адрозніваюць адзін дыялект ад другога, адну гаворку ад другой і ад літаратурнай мовы. Гэтыя асаблівасці – у марфалагічнай структуры дзеяслоўных форм (наяўнасць ці адсутнасць *-ц'* у канчатках 3-й асобы адзіночнага ліку: *ідз'э* і *ідзец'*, *гаворыц'* і *гавора*), у формах дзеясловаў, якія тлумачацца ўздзеяннем фанетычных працэсаў (*м'эл'ім, м'эл'ам, м'эл'ем, мэлым*), у формаўтварэнні груп дзеясловаў: *іц'імуц', знаходжываўс'а*. У гаворках захоўваюцца і старажытныя формы, страчаныя літаратурнай мовай: *п'ісац'і, казác'і*.

Інфінітыў

Формы інфінітыва і іх пашырэнне

Асновы	Суфіксы інфінітыва	Узоры форм	Тэрыторыя пашырэння
На галосны	-ц' -ц'і (-ты)	кас'іц', садз'іц', жац' кас'іц'і, садз'іц'і, жац'і (жа́ты)	Большасць гаворак; норма літаратурнай мовы. Гаворкі заходняй часткі Гродзенскай вобл.; гаворкі Брэсцкай вобл., апрача баранавіцкіх, ганцавіцкіх і ляжавіцкіх.
На зычны	-ц'і -ц' без -ц'	прас'ц'і, клас'ц'і, м'ес'ц'і прас'ц'і, клас'ц', м'ес'ц' прас', клас', м'ес'	Большасць гаворак; норма літаратурнай мовы. Гаворкі ўсходняй часткі Віцебскай, Магілёўскай і Гомельскай абл.
На [г], [к]	-чы -ц'і -ч	б'ерагчы, с'экчы б'ерахц'і, с'экц'і б'егч (б'ежч), с'екч	Большасць гаворак; норма літаратурнай мовы. Гаворкі Гомельскай і ўсходняй часткі Брэсцкай абл. Гаворкі ўсходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абл.

У большасці гаворак, як і ў літаратурнай мове, інфінітыў мае суфіксы **-ц'**, калі аснова заканчваецца на галосны (*казáц'*, *раб'іц'*), **-ці** – на зычны (*клас'ц'і*, *с'эс'ц'і*), **-чы** – на заднеязычны (*с'экчы*, *стрыгчы*). У некаторых гаворках назіраецца іншае размеркаванне гэтых суфіксаў. Захоўваецца старажытны суфікс **-ці (-ты)** пры аснове на галосны (*казáц'і*, *раб'іц'і*). У дзеясловах з асновай на зычны ўжываецца суфікс **-ц'** (*н'есц'*, *клас'ц'*), з асновай на заднеязычны – **-ці** (*с'экц'і*, *стрыгц'і*). Ёсць у гаворках суфікс, неўласцівы літаратурнай мове, – **-ч** (*стрыч*, *н'еч*, *с'ц'ірэч*).

Варыянты постфікса (часціцы) у зваротных дзеясловах

Постфікс **-с'а** у гаворках мае два варыянты: мяккі **-с'а**, уласцівы большасці гаворак і літаратурнай мове, і цвёрды **-са** – паўднёва-заходняму дыялекту. Мяккі варыянт **-с'а** ў сваю чаргу мае разнавіднасці **-с'о**, **-с'е**, **-с'і**, **-с'у**, **-с'**; цвёрды – **-са**, **-со**, **-сэ**.

Разнастайнасць постфіксаў у зваротных дзеясловах тлумачыцца фанетычнымі асаблівасцямі гаворак. Так, у паўднёва-заходніх гаворках, якім уласціва няпоўнае недысімілятыўнае аканне, оканне, еканне, ужываюцца зваротныя дзеясловы з постфіксамі **-со**, **-с'о**, **-с'е**; постфіксы **-с'і** і **-с'у** – вынік асіміляцыі: яны ўжываюцца пасля складоў з галоснымі [i], [y]: *х'вáл'іс'і*, *бай'ус'у*. У сувязі з зацвярдзеннем зычных утварыліся формы з цвёрдым [с]: **-с'а** – **-са**; **-с'е** – **-сэ**; **-с'о** – **-со** і інш.

Формы зваротных дзеясловаў і іх пашырэнне

Зваротныя постфіксы	Узоры форм	Тэрыторыя пашырэння
-с'а,	с'м'айáлас'а, зраб'íлас'а, нарадз'іўс'а	Паўсюдна; норма літаратурнай мовы.
-с'о(-со)	бай'ус'о (бай'усэ), купа'ўс'о (купа'ўсо)	Гаворкі Гродзенскай, поўдня Мінскай і паўднёвага захаду Гомельскай абл.
-с'е(сэ)	бай'ус'е (бай'усэ), нарадз'іўс'е (народ'івсэ)	Асобныя гаворкі брэсцкага і гомельскага Палесся
-са	купа'ўса, най'еўса, бай'уса	Гаворкі поўдня Мінскай, заходняй часткі Гомельскай, на ўсходзе Брэсцкай і заходніх раёнаў Гродзенскай абл.
-с'	купа'ўс', бай'ус', най'еўс'	Гаворкі поўночна-ўсходняй часткі Віцебскай вобл., гаворкі Магілёўскай і ўсходняй часткі Гомельскай абл.
-с'і	купа'ўс'і, б'íл'іс'і, най'еўс'і	Гаворкі Віцебскай і самай поўначы Магілёўскай абл.
-с'у	бай'ус'у, в'ыспл'ус'у, с'м'ай'ус'у	Зрэдку ў гаворках Віцебскай і Магілёўскай абл. (у мове старэйшага пакалення).

Дыялектныя асаблівасці ў асновах дзеясловаў

Дзеясловы цяперашняга (будачага простага) часу з асновай на [г], [к] у большасці гаворак, як і ў літаратурнай мове, утвараюць формы з чаргаваннем заднеязычных з шыпячымі. Гэта чаргаванне назіраецца ва ўсіх асобах, апрача 1-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку:

1-я магú, с'п'акú	мóжам, с'п'ачóm
2-я мóжаш, с'п'ачéш	мóжац'е, с'п'ечац'е
3-я мóжа, с'п'ачé	мóгуц', с'п'акúц'

Але такое чаргаванне ўласціва на ўсім беларускім гаворкам. У гаворках усходніх раёнаў Віцебскай і Магілёўскай абласцей ва ўсіх асобах аснова выраўноўваецца на заднеязычны:

1-я с'акú, б'агú	с'ак'óm, б'аг'ím
2-я с'ак'эш, б'аг'іш	с'ак'іц'ó, б'аг'іц'ó
3-я с'ак'эц', б'аг'іц'	с'акúц', б'агúц'

На паўднёвым усходзе Беларусі (у гомельскіх, слуцкіх, бабруйскіх гаворках) выраўноўванне асновы на заднеязычны адбылося толькі 1-й асобе множнага ліку:

1-я с'акú, б'агú	с'акóm, б'агóm
2-я с'ачэш, б'ажыш	с'ачац'е, б'ежыц'е
3-я с'ачé, б'ажыц'	с'акúц', б'агúц'

У гаворках Гомельскага і Брэсцкага Палесся дзеясловы з асновай на заднеязычны [г] маюць ва ўсіх асобах аснову на шыпячы:

1-я сэчú, бэрэжú	сэчэмо, бэрэжэмо
2-я сэчэш, бэрэжэш	сэчэтэ, бэрэжэтэ
3-я сэчэ, бэрэжэ	сэчút, бэрэжút

Дзеясловам І спражэння, аснова якіх заканчваецца на зубныя [с], [з], [д], [т], [н], уласціва чаргаванне цвёрдых зычных асновы з адпаведнымі мяккімі: [с] // [с'], [з] // [з'], [д] // [дз'], [т] // [ц'], [н] // [н']:

1-я жну	жн'ом (жн'ем)
2-я жн'еш	жн'ац'е (жн'ац'ó, жн'эц'е)
3-я жн'е	жнуц'

Чаргаванне цвёрдых зычных з адпаведнымі мяккімі характэрна для большасці беларускіх гаворак; гэта і норма літаратурнай мовы. У гаворках Гомельскай і паўднёвых раёнаў Мінскай абласцей цвёрды зычны асновы вымаўляецца і ў 1-й асобе множнага ліку: *пóйдам, будам, стáнам, идóm, прын'асóm, в'азóm, м'атóm.*

У некаторых гаворках поўдня Беларусі дзеясловы II спражэння з асновай на губны заканчваюцца ва ўсіх асобах на «губны + л'» або на «губны + j» .

л'убл'у	л'убл'емо	л'уб'йу	л'уб'йемо
л'убл'еш	л'убл'етэ	л'уб'йеш	л'уб'йетэ
л'убл'ет	л'убл'ат	л'уб'йет	л'уб'йат

У асобных гаворках аснова гэтых дзеясловаў заканчваецца ў 1-й асобе адзіночнага ліку на губны зачны: *лов'у, корм'у, роб'у, л'уб'у*.

Спражэнне дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу

Дыялектыныя адрозненні ў спражэнні дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу адзіночнага і множнага ліку закранаюць асабовыя канчаткі. У 1-й асобе адзіночнага ліку яны ва ўсіх гаворках аднастайныя, незалежна ад спражэння і націску: *п'іш'у, гавар'у, зграб'у, наламл'у*. Канчатак 1-й асобы **-у** – норма літаратурнай мовы. У 2-й асобе адзіночнага ліку адрозненні назіраюцца ў ненаціскных канчатках, якія выступаюць у розных фанетычных варыянтах: *к'ол'іш, м'эл'іш; к'ол'аш, м'эл'аш; к'ол'еш, м'эл'еш*, што звязана з характарам ненаціскага вакалізму гаворак. Канчаткі **-еш, -аш, -ыш** (*едз'эш, п'ішаш, гавор'ыш*) ужываюцца паўсямесна, яны ўласцівы і літаратурнай мове.

Найбольшая разнастайнасць у дыялектнай мове назіраецца ў канчатках 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку; адрозненні ў гэтай форме маюць прыწყавы характар.

Дзеясловы множнага ліку I спражэння ў большасці гаворак маюць у 1-й асобе пад націскам канчатак **-ом**: *б'ар'ом, граб'ом, ідз'ом (ід'ом)*, II спражэння – канчатак **-ім (-ым)**: *л'ац'ім, с'адз'ім, л'аж'ым*. Канчаткі **-ом, -ім(-ым)** – норма літаратурнай мовы. У гаворках заходніх раёнаў Гродзенскай і паўднёва-заходняй часткі Брэсцкай абласцей ужываецца націскны канчатак **-ем**: *в'адз'эм, ідз'эм, жн'ем, граб'эм; нэсэм, іідэм*. У гэтых самых гаворках ёсць формы дзеясловаў на **-мо**: *ідз'эмо, стай'імо, ідэмо, кладэмо*. У асобных гаворках паўночнай часткі Мінскай і Віцебскай абласцей дзеясловы II спражэння маюць канчатак **-ом**: *гл'адз'ом, с'адз'ом, л'аж'ом*.

Ненаціскны канчатак 1-й асобы множнага ліку I спражэння залежыць ад пазіцыйных змен галосных. У гаворках з рэдукцыямі галоснага ў паслянаціскных складах ужываецца канчатак **-ім(-ым)**: *к'ол'ім (к'ол'ьм), грэй'ім (грэй'ьм), тарг'уй'ім (тарг'уй'ьм)*; у гаворках з недысімілятыўным яканнем – **-ам**: *к'ол'ам, грэй'ам, тарг'уй'ам*; у гаворках з еканнем – **-ем, -емо**: *к'ол'ем, грэй'ем, тарг'уй'ем; к'ол'емо, грэй'емо, тарг'уй'емо*; у гаворках з зацвярдзеннем зычных перад галоснымі пярэдняга рада сустракаецца канчатак **-ым**: *к'ол'ым, м'элым, п'олым*.

Дзеясловы I і II спражэння ў 2-й асобе множнага ліку маюць у паўднёва-заходнім дыялекце форму з націскным канцавым **-е**: *н'ес'ац'э, б'ерац'э, ідз'ац'э, в'ез'ац'э, маўчыц'э, с'п'іц'э*; у паўночна-ўсходнім – з націскным канцавым **-о**: *б'арыц'о, с'адз'іц'о, пас'п'іц'о, маўчыц'о*. У асобных гаворках Гродзенскай, заходняй часткі Брэсцкай абласцей ужываецца форма з націскам на тэматычным **-е**: *гл'адз'эц'э, с'адз'эц'э, раб'эц'э, крычэц'э*. Формы з націскным канцавым **-е** (*с'іц'еражцац'э, ідз'ац'э*) – норма літаратурнай мовы.

Канчаткі I спражэння	Узоры формы	Канчаткі II спражэння	Узоры формы	Тэрыторыя пашырэння
-------------------------	----------------	--------------------------	----------------	------------------------

Адзіночны лік

-е, -а	С'ачэ, кладз'э, п'іша, кажа			Паўднёва-заходні дыялект, сярэдне- беларускія гаворкі; норма літаратур- най мовы.
-ц'	н'ас'эц', жыв'эц', напас'эц', с'ак'эц', кладз'эц', кажыц'			Паўночна-ўсходні дыялект
		-ц'	гл'адз'іц', с'п'іц', маўчыц', курыц', л'уб'іц', гаворыц', нос'іц'	Паўсямесна; норма літаратурнай мовы. Паўночна-ўсходні, паўднёва-заходні дыялекты.
		-а	кура, л'уб'а, нос'а, гавора	Сярэднебеларускія гаворкі.

Множны лік

-уц'	ідуч', н'асуч', б'аруч', чытайуч', кажуц'			Паўсямесна; норма літаратурнай мовы. Паўднёва-заходні дыялект, сярэднебеларускія гаворкі.
-ац'	кажац', шыйац', прачытайац'			Асобныя сярэднябеларускія гаворкі.
		-ац'	л'ажац', с'адз'ац', гаворац', ходзац'	Паўсямесна; норма літаратурнай мовы. Паўднёва-заходні дыялект і сярэднябеларускія гаворкі.
		-уц'	гаворуц', робуц', ходзуц', л'эчуц'	Паўночна-ўсходні дыялект.

Формы будучага складанага часу

Будучы складаны час у дыялектнай мове мае дзве формы: складаную, аналітычную, і злітную, сінтэтычную.

Складаная, аналітычная, форма ўтвараецца з асабовай формы дапаможнага дзеяслова *быць (буду)* і інфінітыва асноўнага дзеяслова: *буду ка́с'іц, буду*

с'н'авіц'. Гэта форма ўласціва большасці гаворак і прынята за норму літаратурнай мовы. У асобных гаворках Гродзенскай, Брэсцкай і заходніх раёнаў Мінскай абласцей ужываецца форма будучага складанага часу з дапаможным дзеясловам *мець* (*маю, маеш, мае*), *маецца*, якая выражае дадатковае значэнне пажадання, неабходнасці – 'трэба', 'павінен': *ма́йу раб'іц'*, *ма́йеш в'азіц'*, *ма́йецца прыйёхац'*.

Злітная, сінтэтычная, форма ўтвараецца шляхам зрастання інфінітыва асноўнага дзеяслова з старажытным дапаможным дзеясловам *иму* (*имеешь, имеет*), формы якога змяніліся на *-му, -меш, -ме* і г.д.: *кас'іц'му, кас'іц'м'еш, кас'іц'м'е, кас'іц'м'ем, кас'іц'м'ец'е, кас'іц'муц'*. Злітная форма ўжываецца ў некаторых гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. У адных гаворках злітная форма ўтвараецца ад інфінітыва на *-ц'*: *жа́ц'му, раб'іц'м'еш, чыта́ц'м'е, пало́ц'м'ем, хадз'іц'м'ец'е, с'адз'е́ц'муц'*, у другіх гаворках – ад інфінітыва на *-ц'і (-т'і, -ты)*: *раб'іц'іму (робы́тыму), чыта́ц'ім'еш (чыта́тымэш), пало́ц'ім'ем (полот'ім'ем)* і г.д.

Прыслоўе

Лексічны склад прыслоўяў любой гаворкі ўключае ў сябе словы агульнаўжывальныя: *цікава, рани́цой, улева, управа, зверху* і дыялектныя: *наўгалона* (галопам), *гарно* (добра), *нап'ата* (насцеж), *ц'омл'а* (заўсёды). Дыялектныя прыслоўі ўжываюцца на абмежаванай тэрыторыі і не ўласцівы літаратурнай мове. Яны адрозніваюцца ад літаратурных прыслоўяў:

1) Словаўтваральнымі сродкамі: *напрасты* (напрасткі), *сілом* (сілай), *улукатку* (улукаткі), *тутака* (тут);

2) Многія прыслоўі ўтвораны ад каранёў, невядомых літаратурнай мове: *хіжо* (хутка) *во́пса* (раз'юшана), *ласно́* (выгодна, добра), *рапамá* (заўтра), *зыл'на* (добра);

3) Многія дыялектныя прыслоўі хоць і не ўжываюцца ў літаратурнай мове, але маюць агульнанародны карань: *до́лках* (на зямлі, на падлозе), *довласу* (з непакрытай галавой), *здаўго́ц'* (раней), *папоўніцы* (прагна).

Прыслоўі служаць у дыялектнай мове для выражэння розных акалічнасцей – часу, месца, спосабу дзеяння, меры і ступені, прычыны, мэты, – і адносяцца часцей да дзеяслова, радзей да прыметнікаў і прыслоўяў.

Дыялектныя адрозненні назіраюцца ў лексіка-сінтаксічным спалучэнні прыслоўяў з дзеясловамі. Напрыклад, у гаворках прыслоўе *страшна* азначае 'боязна' і выконвае ролю галоўнага члена ў сказе, у другіх гаворках яно азначае 'вельмі добра' і выступае ў ролі акалічнасці: *он страшно пoнiмае, вучыцца на п'ац'оркі*. Прыслоўе *ўслед* ужываецца не толькі з дзеясловамі руху (ісці, ехаць, бегчы) але і дзеясловамі, што абазначаюць працэсы працы (рабіць, рамантаваць) і выступае ў ролі акалічнасці часу: *хай бы ўслед рамантаваў* ('у гэты момант').

Паводле значэння прыслоўі ў гаворках падзяляюцца на *азначальныя* – якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, меры і ступені – і *акалічнасныя* – месца, часу, прычыны, мэты.

Самы шматлікі разрад складаюць азначальныя прыслоўі. Якасныя прыслоўі аб'ядноўваюць словы літаратурныя і дыялектныя: *грудава́то* (воблачна), *ту́пко*

(цвёрда), *зырко* (горача), *смурно* (пахмурна). Тэрытарыяльна абмежаваныя прыслоўі сустракаюцца і ва ўсіх астатніх семантычных групах азначальных прыслоўяў:

у групе колькасных: *вобмалу́, воммалу́* (малавата), *немалáду, немаладу́* (шмат, невядома колькі), *бесканца́, б'асконца* (вельмі);

у групе спосабу дзеяння: *нішчачком* (употай), *бежкам* (подбегам), *спешкам* (спяшаючыся), *двойкі* (двойчы), *б'азобзіру* (без аглядкі).

Дыялектныя прыслоўі ёсць у разрадзе акалічнасных:

месца: *удома* (дома), *наповідку* (на віду), *тамака, тутака, дземсел'* (дзе-небудзь);

часу: *палету* (улетку), *цеперсе* (даўно), *кадзе* (нядаўна, толькі што);

прычыны: *дурам* (здуру), *знячэўку* (знянацку);

мэты: *назнаракі* (назнарок), *наўзмах* (наўдачу).

Ступені параўнання і формы ацэнкі прыслоўяў

У народных гаворках якасныя прыслоўі маюць формы ступеней параўнання. Якасныя прыслоўі ўтвараюць простую (сінтэтычную) і складаную (аналітычную) формы вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца пры дапамозе **-ей** (**-эй, -ай, -ій**): *у нас бул'бы давал'н'ей, йек і іх; йон бліжэй жыв'е, дал'ій будэ погода*. Народным гаворкам вядома вышэйшая ступень параўнання з націскам на розных складах: *бліжэй – бліжэй, вышэй – вышэй, ніжэй – ніжэй*. Сустракаюцца формы вышэйшай ступені з чаргаваннем зычнага *к → ч* перад суфіксам **-эй** (**-ай**): *глыбчай, радчэй, шырачэй*. Прыслоўі *добра, многа, мала, дрэнна, кепска* і інш. утвараюць формы вышэйшай ступені параўнання ад суплетных асноў:

добра – лепш, лепей, лепі, луччы;

дрэнна – горш, горай, хужэй (худжэй), хужы;

многа – больш, болей, болі.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам спалучэння прыслоўяў са словамі *больш (болеі, болі); менш (меней, мені), многа; болей спешна, многа цяжэй, мала ніжэй*.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца пры дапамозе прыстаўкі **най-**, якая далучаецца да формы вышэйшай ступені: *найболеі, найменей, найглыбчай, найшырачэй*.

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца шляхам далучэння слова *сама (само)* да прыслоўя: *сама горш, сама многа*.

Вельмі высокая ступень якасці без параўнання выражаецца спалучэннем якасных прыслоўяў са словамі *вельмі (вельмо), дужа, надта, надзвычай*. У паўночна-ўсходніх гаворках пераважаюць формы прыслоўяў са словам **дужа**: *дужа далека, дужа позна*. У паўднева-заходніх гаворках – формы прыслоўяў са словам *вельмі (вельмо)*: *вельмо хорошы, вельмі здорова*.

Якасныя прыслоўі могуць мець формы суб'ектыўнай ацэнкі, якія ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў **-еньк-, -аньк-, -ечк-, -очк-, -ачк-, -утк-, -усеньк-, усенечк-, -есеньк-, -есенечк-, -енечк-, -эзн-, -ерн-, -эразн-, -к-** і інш.: *поўненько, хорошенько, б'ал'утка, б'ал'ус'ен'ка, харасус'ен'ка, гладус'ен'ка, дабрэнна, барджэйк'і, багачэзна, даўжэразна*. Суфіксы надаюць прыслоўям разнастайныя адценні: ласкальнасці, узмацнення, павелічэння і інш. Многія формы прыслоўяў

утвараюцца ад слоў, якія ў літаратурнай мове не маюць форм ацэнкі: *зусімачкі, адкулечка, адразачку* і інш. Узмацняльна-павелічальнае значэнне надаюць прыслоўям суфіксы **-енн-, -энн-**: *багацэнна, далячэзна, шырачэнна*.

Спосабы ўтварэння прыслоўяў. У гаворках прыслоўі ўтвараюцца ў асноўным двума спосабамі:

1. Пераход зменных часцін мовы ў прыслоўі. Напрыклад, назоўнікаў *ліхо* → *кепска, край* → *вельмі, мора* → *многа*.

2. Утварэнне прыслоўяў з дапамогай суфіксаў і прыставак,

- суфіксальны спосаб тут больш пашыраны: *багат-о (многа), леж-ма (лежачы)*;

- суфіксальна-прэфіксальны: *у-масц-ох, на-з-марк-у*

- прэфіксальны: *у-мэши, у-достач*;

- бязафіксны: *пеш (пешшу)*.

У гаворках пашыраны спосаб складання асноў: *нямаладу (шмат), набасанож (на босую ногу)*. Працэс утварэння прыслоўяў у гаворках больш актыўны, чым у літаратурнай мове, а таму ў іх шмат варыянтаў аднаго прыслоўя: *пяхотам, пехатом, пешаком, пешкам, напешо, напешака, напешу, пеш, пехатой*.

Варыянтнасць выклікана рознымі прычынамі:

1) утварэннем з дапамогай розных суфіксаў ад аднаго караня: *сілай – сілом*;

2) зменай месца націску: *пехатом – пэхатам*;

3) зменай зычнага ці галоснага асновы, выпадзеннем або ўстаўкай гука ў выніку розных фанетычных працэсаў: *басанож – басонач, воммаль – вобмель, знячэўку – зненацку*;

4) набліжэннем слова з няяснай этымалогіяй да прывычнага, зразумелага: *набгом (піць нагібкам), нагном, нагібкам*, якія маюць празрыстую ўнутраную форму.

Прыслоўі, утвораныя ад назоўнікаў. З дапамогай суфіксаў **-ом (-ам), -ою (-ой), -ай, -амі** прыслоўі ўтварыліся ад назоўнікаў Т. скл. без прыназоўніка: *дўхам, духном (хутка), ко́птуром (з верхам), рысаком (рыссю), сіло́м, ночай*. Суфікс **-ой (-ою)** у адным і тым слове ў розных гаворках, а часам і адной, замяняецца суфіксам **-ом (-ам)**: *сілай – сілом, п'ахатой – пехатам*. Прыслоўе *дол'е (дол'а, доли) – унізе, на зямлі* ўтворана ад назоўніка М. скл. без прыназоўніка і пашыраны ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту.

Вялікая група паходзіць ад назоўнікаў ускосных склонаў з прыназоўнікам. Напрыклад: *дакроту (надзвычай), удома (дома), укруга (кругом, вакол)*. Дыялектнымі асаблівасцямі вызначаюцца прыслоўі, утвораныя з дапамогай агульнавядомых суфіксаў і прыставак ад слоў, якія ў літаратурнай мове прыслоўяў не ўтвараюць: *пазаверб'ю (за вербамі), загароддзем (за гародамі), пазагор'ю (за гарою), пазарэч'ю (за рэчкаю), пападлавіччу (пад лавамі)*. Сярод гэтых прыслоўяў сустракаюцца старажытныя формы. Так, ад старажытнага назоўніка В. скл. *въчє-ра* ўтворана прыслоўе на **-сь**: *учарась*. Ад старажытнага назоўніка жаночага роду В. скл. адзіночнага ліку *сугонь* або *гонь* (пагоня) утварылася прыслоўе *усугон* (вельмі хутка, спяшаючыся) і інш.

Прыслоўі, утвораныя ад прыметнікаў. У групе прыметнікавых прыслоўяў шматлікі і прадуктыўны тып – прыслоўі на **-а (-о)**, што бяруць пачатак са ста-

ражытных кароткіх прыметнікаў ніякага роду Н. склону. У дыялектнай мове існуюць прыслоўі, якіх няма ў літаратурнай мове: *глоўка* (*сыра*), *лётка* (*лёгка*), *прутка* (*ёмка*), *горко* (*крыўдна*), *грузна*, *грузка* (*топка*). У паўднёва-заходнім дыялекце пашыраны прыслоўі на **-е (-э)**, што звязана з асаблівасцямі ненацісканога вакалізму – аканнем, оканнем: *хіжо* (*хутка*), *здóрава* (*холадна*), *моло*, *душно*, *трудно*, *добрэ*, *хóрашэ*. Прыслоўі на **-е (-э)** сустракаюцца на захадзе Беларусі: *марн'е*, *дз'іўне*, *выгодн'е*, *кончэ* (*абавязкова*). Сярод адпрыметнікавых прыслоўяў у гаворках захаваліся ўтварэнні ад старажытных прыметнікаў, якіх няма ў сучаснай літаратурнай мове: *нал'епо* (*мала*, *трохі*) ад старажытнага *льпый* (прыгожы).

Сустракаюцца ў гаворках прыслоўі, утвораныя ад былых кароткіх прыметнікаў у форме ўскосных склонаў: *уцэла* (*без дарогі*, *цаліком*), *уціха* (*цішком*). Адпрыметнікавыя прыслоўі ў гаворках могуць мець фармант **-чы**, які зліўся з прыслоўем і ўспрымаецца як суфікс: *зновачы*, *ц'омначы*.

Прыслоўі, утвораныя ад лічэбнікаў. Гэтая група параўнальна невялікая. Гэта перш за ўсё агульнавядомыя словы: *заадно*, *удвох*, *утрох* і інш. Ад такіх форм утвораны дыялектныя: *задно*, *зааднэ*, *зайедно*, *удвох*, *удзвеіу* (*у 2 столкі*), *двойкі* (*двойчы*), *трэйкі*, *трэйчы* (*тройчы*). У гаворках існуе шмат варыянтаў прыслоўя са значэннем ‘спачатку’, якое ўтворана ад парадкавага лічэбніка *першы*: *пярвó*, *пéрша*, *напéрва*, *спéршку*. Прыслоўе *перша* можа ўскладняцца фармантам **-ка**: *першака*.

Прыслоўі, утвораныя ад займеннікаў. Група прыслоўяў, утвораных ад займеннікаў, у гаворках значна большая, чым у літаратурнай мове. У гаворках захоўваюцца многія займеннікавыя прыслоўі, якіх няма ў літаратурнай мове: *кадзе* (*кагдзе*, *кагадзе*) са старажытнага *къгдѣ*; *інадзе* (*інагды*, *анэгды*, *анодыс*, *ноды*) са старажытнага *інъде*.

Большасць займеннікавых прыслоўяў утворана суфіксальным спосабам. Найбольш пашыраны ў гаворках суфіксы **-ва (-ою, -эю)**, **-ой**, **-ма**, **-ых**, **-ль**, **-та**, **-нінь**, **-се**, **-ся**: *пакудава*, *тудою*, *тудэю*, *тудэма*, *с'удэма*, *ус'удых*, *дз'ель*, *дз'елсе'м*, *дз'ета*, *ус'аксе*, *усакса* (*усяляк*). Да многіх займеннікавых прыслоўяў дадаюцца ў дыялектнай мове суфіксы **-ка**, **-ча**, **-кі**, **-чы**: *адкуліка*, *адтуліка*, *ц'аперачы*, *тутакі*, *тутацкі*. Прыслоўі *цяперака*, *тамка* – ужываюцца ў паўднёва-заходнім дыялекце; прыслоўі *пакуліц'ка*, *ц'аперац'ка*, *тамац'кі*, *тутац'кі* – у паўднёва-ўсходнім.

Прыслоўі, утвораныя ад дзеясловаў. Аддзеяслоўныя прыслоўі ўтвараюцца ў гаворках суфіксальна-прэфіксальным, суфіксальным або прэфіксальным спосабамі: *пошыбкам* (*услед*), *напохваце* (*блізка*, *пад рукой*), *надогад* (*наўгад*), *наўскач* (*галопам*), *наглядам* (*назіркам*), *пазорку* (*пільна*), *обдымам* (*абняўшыся*). Значную групу складаюць прыслоўі, утвораныя з дапамогай суфікса **-ма (-мя)**: *бегма*, *варма*, *гульма*, *роўма*, *с'едзіма*, *жалма*, *л'еўма*. Звычайна яны ўжываюцца з аднакаранёвымі дзеясловамі: *жалма жал'іц'*, *роўма раўці*. Частка дыялектных прыслоўяў, суадносных з дзеепрыслоўямі, утварылася шляхам адвербіялізацыі – поўнай страты дзеяслоўных прымет. Напрыклад, *балуча* – ‘вельмі’, *відучы* – ‘хутка, на вачах’: *Відучы йон вурос, такі стаў хорошы*.

Прыслоўі, утвораныя ад прыслоўяў. У заходніх гаворках прадуктыўныя прыслоўі ўтвораны пры дапамозе прыстаўкі **за-**: *завел'м'і*, *замала*, *завысока*, *загуста*, *зарана*.

У гаворках шырока ўжываюцца складаныя прыслоўі: *галаруч, леваруч, цярэспаля (напрасткі), самакаць, німаладу, малавеле, таквеле*. Складаныя прыслоўі ўтварыліся ў выніку аб'яднання двух і больш слоў:

- 1) назоўніка і займенніка: *штоувечар*;
- 2) прыметніка і лічэбніка: *галаруч, леваруч*;
- 3) лічэбніка і назоўніка: *аберуч, аберучкі*.

Сярод складаных прыслоўяў вылучаецца група прыслоўяў, утвораных шляхам паўтарэння аднолькавых слоў: *так-так, чын-чынам, чын-чынаром*.

СІНТАКСІС

Папярэднія заўвагі

Сінтаксіс дыялектнай мовы мае істотныя адрозненні ад сінтаксісу літаратурнай мовы, яе вуснай, а яшчэ ў большай ступені пісьмовай формы. Гэтыя адрозненні тлумачацца тым, што ў дыялектнай мове будова сказаў і словазлучэнняў не мае папярэдняй апрацоўкі і пісьмовай фіксацыі. Адсюль, з аднаго боку, у гаворках ёсць такія канструкцыі, якія не ўкладваюцца ў традыцыйныя сінтаксічныя схемы літаратурнай мовы, і цяжка бывае вызначыць тып сказа, яго структуру, падзяліць на часткі. Напрыклад: 1. *С'ак'еры йа сам раб'іў. І шчэ йест самайе работы с'ак'ера. Бо ц'ін'ер гэтыя фабрычнфйа, дык йаньт'онк'іа гэдык'іа, а йа даўн'ей раб'іў, дык і калунэ раб'іў др'овы калоц'. 2. Зварыў дз'в'е вок'і, дз'в'е вок'і нас'л'эпа заварыў, а ў дз'в'е гэтыя ўкладай трэйца і з'в'азвай гэтыя дз'в'е, тыды ўжэ будз'а тры шук'і, тры вок'і. Тады зноў гэдак, тыды зноў – і гэдак ты ланцух зр'об'іш. Дз'в'е йак зварыў, йань гот'овы. Ц'ар'ер гэтыя дз'в'е сабраў, тры йіх зварыў, дык ужэ будз'а тры. Наварыў, наварыў – і цэлы ланцух (в. Шахноўшчына Стаўбцоўскага р-на). 3. З малака йак й'ап'ер адагравал'і йаго ў кл'інк'ох сыр выц'іскал'і (в. Вязынка Маладзечанскага р-на).*

З другога боку, у сказах назіраюцца рознага роду пропускі, абрывы, паўторы асобных слоў і частак сказа, устаўкі, парушэнні тыпаў сінтаксічных сувязей паміж часткамі выказвання, далучальныя канструкцыі. Напрыклад: паўторы асобных слоў, прыназоўнікаў і частак сказа: *Л'этас' йа ўжэ карчавала, карчавала* [маліны], *б'ожа м'ілы, капала, капала, вык'ідала* (в. Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага р-на). *Сагнал'і нас н'ёмцы ік шк'ол'і, настр'ойл'і ў рады, пагнал'і раз'в'эччыца началá ахоц'іцца за Багун'ом, за здрадн'ікам, за пал'іцайам* (в. Першае Мая Чашніцкага р-на). *Парц'ізаны дал'і кабылу* (учытал'і палажэн'н'а, што муж намагáў йім), *дал'і кабылу нам* (в. Забянькова Крупскага р-на). *От дз'е ц'ін'ер шк'ола ў М'ікалаўшчын'і, тут пл'ац быў наш, пл'ац быў на гэту ст'орану* (в. Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага р-на); пераход ад адной сінтаксічнай канструкцыі да другой: *Йак у каг'о дз'еці'і, і ат кáшл'у журав'інк'і, і ат гарáчк'і, ог'о журав'інк'і!* (в. Паддзяхцярня Пухавіцкага р-на); увядзенне простае мовы без папярэджання: *Нас асталоца тры салав'эк'і, ну мы ў л'с. Йа ўс'а ў крыв'і, сына н'асу. І пл'ам'эн'н'ік рáн'іты, адна п'ул'а с'уды, другая – суды п'ышла: «Ц'от'чка-мáм'чка, н'а к'ін'ца'а» І йаго гэдак ц'агнула* (в. Сомры Крупскага р-на); *А ц'ін'ер жа йак нап'ак'у бл'іноў ды : «Дз'еці'і, йес'ца! Дз'еці'і,*

й'эс'ц'а! Чаму вы н'і йадз'ац'о?» Н'і дз'эц'і н'і йадуц', ні стары́я . Ай ,каб вас рас'н'орла! А б'о́жа мой, а б'о́жа мой! Чым жа вас карм'іц'? (в. Ізбішча Лагойскага р-на); устаўкі ,далучальныя канструкцыі: *Йа й сама́ нас'іла ла́пц'і . Лыко́выя* (в. Вязынка Маладзечанскага р-на); *З Даро́гл'ін Хрыстано́в'іч – Масто́ўскага ц'іп'і́р райо́ну, – у с'ал'э́ Даро́гл'ін быў Хрыстано́в'іч . Ж жо́нкайу свайе́йу* (в. Дзярэчын Зэльвенскага р-на) .

Увогуле сінтаксісу дыялектнай мовы ўласціва фрагментарнасць, структурная незавершанасць, ужыванне часціц, выклічнікаў, што надае мове эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць.

Шырока ўжываюцца ў дыялектнай мове няпоўныя і эліптычныя сказы, сказы-звароты, словы-сказы, сярод складаных сказаў пераважаюць складаназлучаныя.

Названыя асаблівасці адрозніваюць сінтаксіс дыялектнай мовы ад сінтаксісу літаратурнай мовы,але не ўтвараюць дыялектных адрозненняў паміж гаворкамі ,дыялектамі, не з'яўляюцца дыферэнцыяльнымі . Яны характэрны для сінтаксічнай сістэмы ўсіхгаворак і тэрытарыяльна неабмежаваныя.

Лакальныя, тэрытарыяльныя абмежаваныя сінтаксічныя з'явы ў беларускай дыялектнай мове нешматлікія. Гэта – асобныя не ўласцівыя літаратурнай мове і частцы гаворак словазлучэнні – беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя, некаторыя спосабы выражэння дзейніка і выказніка дыялектныя службовыя словы (часціцы, прыназоўнікі, злучнікі), якія выражаюць розныя сінтаксічныя адносіны.

Беспрыназоўнікавыя словазлучэнні

У дыялектнай мове захоўваецца адна з старажытных асаблівасцей сінтаксісу – ужыванне ўскосных склонаў назоўнікаў (займеннікаў) без прыназоўнікаў. Дыялектныя адрозненні назіраюцца ў словазлучэннях, залежнае слова якіх звязана з галоўным спосабам кіравання, радзей – дапасавання.

Словазлучэнні з творным часу тыпу *гэтым годам, гэтай парой (Гэтым годам і́аблык-і́аблык на дз'в'ох анто́наўках і шафра́нцы было́; Н'э́катары гот гэтай паро́й йаи́чэ ц'о́пло, з'і́мы н'і́ма, а гэты –м'э́с'ац ас'э́н'н'і, а з'і́ма л'э́гла* (в. Савоні Стаўбцоўскага р-на) абмежаваны гаворкамі паўднёвых раёнаў Мінскай вобласці, заходніх раёнаў Гомельскай і гаворкамі Брэсцкай і Гродзенскай абласцей. У іншых гаворках ім адпавядаюць прыслоўі часу *накшталт с'о́л'эта, л'э́тас', зал'э́тас', такро́к.*

Словазлучэнні з давальным прыналежнасці: *стаў нарыва́ц' сыну зуп, забал'э́л'і майму́ дз'э́ду но́г'і.* (в. Кагаліншчына Лідскага р-на) адзначаны ў гаворках на захад ад лініі Расоны – Полацк – Лепель – Смалявічы – Чэрвень – Рагачоў – Петрыкаў – Столін. У іншых гаворках ім адпавядаюць словазлучэнні з прыназоўнікам у: *стаў нарыва́ц' у сы́на зуп, забал'э́л'і ў майго́ дз'э́да но́г'і.*

У асобных гаворках заходніх і цэнтральных раёнаў Беларусі захоўваюцца формы давальнага самастойнага, які ўжываўся ў сінтаксічнай сістэме агульнаўсходнеславянскай мовы: *У л'э́с'е йі́м жы́вучы́ йа́гадз'іны н'а м'е́ц'?* *Ат рабо́ты н'е атхлын'э́с'с'а йі́аму́ на хаз'а́йс'ц'в'е жы́вучы́* (в. Бяларучы Лагойскага р-на).

Пры пераходных дзеясловах са значэннем канкрэтнага фізічнага дзеяння заўсёды ўжываецца беспрыназоўнікавы вінавальны склон назоўніка ў функцыі

прамога дапаўнення. У паўночна-ўсходнім дыялекце, як і ў літаратурнай мове, такі вінавальны неадусаўлёных назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду мае форму, агульную з формай назоўнага склону: *Танцава́лі вал'с, по́лку, факстро́т танцава́лі* (в. Хвасты Браслаўскага р-на); адушаўлёных назоўнікаў – з формай роднага склону: *Ба́ц'ка з'амл'і ма́ла м'еў, жыл'і б'э́дна. Ё́а каро́ў, с'в'ін'е́й па́с'ц'іла, дз'ев'а́тым го́дам па́с'ц'іла. Даўн'е́й і с'в'ін'е́й, і каро́ў, і гус'е́й па́с'ц'іла* (в. Гойбавічы Пастаўскага р-на).

У паўднёва-заходнім дыялекце (часткова сярэднебеларускіх гаворках) неадусаўлёныя назоўнікі пры пераходных дзеясловах на ўзор адушаўлёных маюць форму роднага склону: *Ўе́з'дз'ілі мы ў Брэ́ст гл'адз'е́ц' гэ́таго з'в'ары́нца* (в. Грачыха Баранавіцкага р-на). Пры дзеясловах са значэннем 'даглядаць' і семантычна блізкіх да іх адушаўлёныя назоўнікі – назвы асоб і назвы жывёл – у вінавальным склоне множнага ліку захоўваюць старую форму, з якой супадала форма назоўнага склону: *Ўак па́свіў каро́вы, саба́ка вы́гнаў в'ал'і́кага во́жыка* (в. Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага р-на).

Прыназоўнікавыя словазлучэнні

У паўднёва-заходніх і сярэднебеларускіх гаворках пры дзеясловах *смяяцца, рагатаць, дзівіцца, жартаваць, глуміцца, збыткавацца, брыдкавацца, кпіць* звычайна ўжываюцца назоўнікі (займеннікі) у родным склоне з прыназоўнікам з: *рагата́ц' з' ўаго́, кп'і́ц' з ма́лага, глум'і́цца з' л'удз'е́й* і інш., у паўночна-ўсходнім дыялекце пры дзеясловах гэтай групы ўжываюцца назоўнікі (займеннікі) у родным склоне з прыназоўнікам **кал'а** (**кала́, кал'і**), **л'а** (**л'і**): *с'м'і́ял'іс'і кал'і нас, патс'м'і́я́цца л'і нас, ц'е́шыцца л'і ўаго́* і інш.

У гаворках на захад ад лініі Дзісна – Плешчаніцы – Мінск – Клецк – Мікашэвічы пры дзеясловах руху і мэтанакіраванага дзеяння залежны назоўнік стаіць у форме склону з прыназоўнікам **да** і абазначае асобу, на якую накіравана дзеянне: *пайе́хала да бра́та, нав'э́з'лі да до́ктара, зайшл'ас'а да с'астры́.* У гаворках на ўсход ад паказанай лініі ўжываюцца канструкцыі “**к** + давальны”: *пайе́хала к бра́ту, нав'э́з'лі з' до́ктару.*

Прасторавыя адносіны могуць афармляцца спалучэннем назоўніка вінавальнага склону з прыназоўнікам **у**: *Н'іма́ часу схадз'і́ц' у ўа́гады ў чарн'і́цы* (в. Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага р-на). У гаворках заходніх і паўднёвых абласцей ужыванне такіх канструкцый абмежавана за кошт семантычна блізкіх дзеяслоўных словазлучэнняў з прыназоўнікам **па**: *Па́шл'і́ па ўа́гады па чарн'і́цы* (в. Бярозаўка Слуцкага р-на). У некаторых паўночна-ўсходніх гаворках з гэтым значэннем ужываюцца канструкцыі з прыназоўнікам **за**: *Па́шл'і́ за ўа́гадам'і за мал'і́най* (в. Ліцвінавічы Кармянскага р-на).

Пры дзеясловах маўлення, думкі ўжываецца вінавальны склон назоўніка (займенніка) з прыназоўнікамі **пра, праз**: *Узгавары́л'іс'а пра з'м'е́йі, пра пчо́лы* (в. Ануфравічы Слуцкага р-на). *Гавары́лі праз дз'е́ц'і* (в. Леткаўшчына Слуцкага р-на). Гэтым канструкцыям адпавядае канструкцыя “**аб** + вінавальны”: *А ба́ц'ка набра́ў у галаву́ і ўс'о аб адно́ – пайдú́ й пайдú́* (в. Сівіцы Валожынскага р-на) і “**аб** + месны”: *Галава́ н'і ап чом н'і бал'і́ц', ус'аго́ хан'і́а* (в. Нізок Уздзенскага р-на).

Прадуктыўныя ў гаворках словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка з прыназоўнікам *над*. Галоўнае слова – дзеяслоў мэтанакіраванага руху, залежнае – назоўнік-арыенцір (аб’ект, населены пункт) або назва канкрэтнага прадмета ці асобы: *Йéхаў і заснуў, да ўпаў з вóза. Да ўсхап’іўса да н’і за кабы́лайу, а назáт над Ас’іно́в’іцку грав’эйку* (в. Заполле Слуцкага р-на). *Зраб’іўса чорт барано́м. А йéхаў чалав’эк, ба́чыц’ - бара́н. Дз’а́ц’ка падышоў над барана́, уз’аў йаго́ і ўск’інуў на вос.* (в. Амговічы Слуцкага р-на). Семантычна блізкія гэтым канструкцыям дзеяслоўныя словазлучэнні “родны склон назоўніка з прыназоўнікам *да*” або словазлучэнні “давальны склон назоўніка з прыназоўнікам *к* (г)”.

На напрамак дзеяння паказваюць канструкцыі “**паўз** + вінавальны”: *Кўлі л’ац’ац’ паўс са́мы нос, паўз вушы, йак дош, здэ́цца, што й в’эц’ар го́н’ац’* (в. Бранчыцы Салігорскага р-на), якім у другіх гаворках адпавядаюць канструкцыі “**каля** + родны”: *Кўл’і л’ац’ац’ кал’а са́мага но́са.* Гэтыя канструкцыі паказваюць на напрамак дзеяння ўздоўж чаго-небудзь або ў непасрэднай блізкасці ад чаго-небудзь.

Канструкцыі з прыназоўнікам **паўз** (**павыз, памыз, выз, повз, пуўз, пыўз, поз**) пашыраны ў гаворках на паўднёвы ўсход ад лініі Пінск – Ганцавічы – Нясвіж – Узда – Беразіно – Магілёў – Крычаў (ДАБМ, карта 221).

ЛЕКСІКА

Словы, з якіх складаецца слоўнікавы склад мясцоных гаворак, могуць адрознівацца паміж сабою сферамі ўжывання або часам узнікнення. Адно з іх, такія, як *хата, хлеб, вада, надвор’е, чырвоны, добры, пяць, ён, але*, бытуюць як у літаратурнай мове, так і на ўсіх гапорках (або ў пераважнай большасці іх). Гэтыя словы складаюць агульнанародны пласт, які аб’ядноўвае ў лексічных адносінах і літаратурную мову і мясцовыя гаворкі ў межах нацыянальнай беларускай мовы, і з’яўляюцца агульнанароднай лексікай.

Некаторыя словы ёсць толькі ў асобных гаворках і адсутнічаюць у літаратурнай мове (*тавар* «статак дойных кароў», *пун’а* «хлеў», *в’шин’-а’*, *-ар* «пасохляя па карані трава», *каба́н* «певень» і інш.). Ёсць словы, якія ўласцівыя як літаратурнай мове, так і частцы гаворак (*хло́нец, рунь, нядзе́ля, гной* і інш.); у астатніх гаворках ім адпавядаюць іншыя словы (*ма́л’иц, скарада́, вьскр’ис’ён’н’а, маво́с* і інш.). Дзве апошнія групы слоў складаюць дыялектную лексіку. Так, напрыклад, пры агульнанароднай назве *мала́нка* ў гаворках сустракаюцца: *бл’іскав’и́ца, бл’искав’и́ца* (Полаччына, Маладзечаншчына, Мазыршчына, Піншчына), *мы́рав’и́ца* (Піншчына); пры агульнанародным *дз’иц’а’* – *дыты́на* (Брэстчына), *дз’иц’о́нак, дз’ац’о́нак* (Полаччына, Віцебшчына, Магілёўшчына); пры агульнанароднай назве ворнай зямлі, якая некалькі год не апрацоўвалася, ‘*аблога*’ ў гаворках адзначана: *абло́г, злог* (Брэстчына), *адло́г* (Гродзеншчына), *дз’ирва́н* (Маладзечаншчына, Полаччына), *пам’о́т* (Полаччына), *тало́ка* (Гомельшчына), *йа́лав’ина, йа́лов’ина* (Міншчына, Гродзеншчына), *п’ероло́г* (спарадычна на Міншчыне).

У гаворках у залежнасці ад розных умоў могуць быць больш ці менш пашыраны словы, якія адлюстроўваюць своеасаблівасць гэтых умоў. Так, на Ві-

цебшчыне, адкуль раней экспартаваўся чэсаны лесаматэрыял, ёсць спецыяльныя назвы яго разнавіднасцей: *мурлат, ин'инър, быйарус, лаф'етка*. Адрозненні ў збудаванні: хаты адлюстраваліся ў назвах: у паўднёвай частцы Беларусі фундамент драўляны, адсюль і спецыяльныя назвы слупоў фундамента – *штандары*, бярвенняў паміж двума «штандарамі» – *зак'идз'*. На поўначы, дзе фундамент цагляны або каменны, гэтых назваў няма, але ёсць назва адтуліны ў падмурку – *л'ухта*; на поўдні, дзе выпас жывёлы далёка ад вёскі, робяць агароджанае месца для начлегу жывёлы – *кашара*, на поўначы адсутнічае як агароджа, так і яе назва.

У дыялектнай лексіцы назіраецца, з аднаго боку, так званы традыцыйны пласт, з другога – пласт, які з'яўляецца вынікам уплыву літаратурнай мовы, своеасаблівай ступенню набліжэння гаворак да літаратурнай мовы. Гэты апошні лексічны пласт агульны для ўсіх гаворак, у той час як у першым назіраюцца разыходжанні, якія адрозніваюць адну гаворку ад другой.

Традыцыйная лексіка гаворкі «ў той меры, у якой яна захавалася к пачатку ХХ ст. і часткова – перажытачна – да нашага часу, адлюстроўвае адсталую тэхніку дробнай індывідуальнай сельскай гаспадаркі, якая слаба развівалася на працягу вякоў, і адпаведны гэтай гаспадарцы ўклад жыцця, побыт і светапогляд». Адсюль дыялектная лексіка характарызуецца вялікай колькасцю слоў для абазначэння відавых паняццяў, часта пры адсутнасці слоў для абазначэння родавых паняццяў. Так, напрыклад, у гаворках Віцебскай вобласці ёсць 4 назвы ўкладкі сена на сенажаці: *к'ітка* «часовая ўкладка для сушкі пры дрэнным надвор'і», *кап'ошка* «ўкладка напайвысахлага сена, якое будзе перасушвацца (1/2 – 1 воз)», *кьнна* «часовая ўкладка высушанага сена да перавозкі ў пуню (1–3 вазы)», *стох* «сталая, да саннай дарогі, укладка на далёкай сенажаці (5–40 вазоў)». Агульнай жа назвы для ўкладкі сена няма. Параўн. тое ж адносна ўкладкі снапоў: *бапка* «10 жытніх або 6 снапоў ярыны», *кладок* «рад ярыны ў 2–3 снапы», *стажок* «2–3 капы жыта». Няма родавай назвы і для розных відаў агароджы. Адрозніваюць: *забор* «агароджа вакол хаты з бярвенняў або дошак», *зам'от* «агароджа з бярвення, зробленая ў шулу, паміж двума будынкамі», *згарода* «агароджа з жэрдак», *пьеркап* «агароджа з тонкіх палачак», *пл'іц'ён'* «агароджа з хворасту», *чыстакол* «агароджа з чэсанага колля, завостранага ўверсе».

Выпадкі, калі ў літаратурнай мове няма, а ў гаворках ёсць родавая назва, адзінкавая. Так, у тых жа віцебскіх гаворках сустракаецца слова *ўсып'ішча* са значэннем «усё тое, у чым можна трымаць што-небудзь сыпучае». «*Усып'ішчам*» называюць і спецыяльную тару: *йаішчык, скрын'а, бочка, пл'іц'онка*, і месца, куды што небудзь насыпаецца: *закрам, йама*, і посуд або начынне, якія часова выкарыстоўваюцца для гэтай мэты: *в'адро, гаршок, б'ір'ис'іц'ён', лукошка*.

Вельмі багата прадстаўлены у гаворках назвы ўгоддзяў і ўрочышчаў: а) на форме або памеры: *круглавіна, загібы, крывое, даўгая пожня*; б) па імені былога ўладальніка: *зуёўка, карпаўка, ракава, катова, васілёўка, архірэйшчына, мана-старшчына*; в) па месцазнаходжанні каля чаго-небудзь: *падбяразаўе, пакрыж, падмашніца* (каля р. Машніцы), *крыніцы, падкапец, сідзінец*; г) па рэльефе: *касагоры, равы, горы, выжары*; д) па характары былой расліннасці: *бязрозкі, ліпкі, асіннік, альхоўка, сівец, ласіннік*; е) на характары глебы: *пяскі, глінка*.

Значна шырэй, чым у літаратурнай мове, у дыялектах прадстаўлены і назвы розных відаў глебы: *чарназём, гліна, глінка* (суглінак), *пясок, падзоліца*.

тарфінец, жарсцвянка, чарнапёс, пухлец (чорны, белы) «глеба з неперагнілымі арганічнымі рэшткамі».

У літаратурнай мове тапанімічныя назвы жыхароў часцей за ўсё ўтвараюцца ад назваў гарадоў: *мінчанін, віцяблянін, палачанін, гомяльчанін, мазыранін* і інш., радзей ад назваў рэк або мясцовасці: *знямонец, паляшук*. У дыялектах назвы людзей на мясцовасці або на вёсцы вельмі пашыраны: *зарачанін* «той, хто жыве за рэчкаю», *замашанін* «той, хто жыве за «мохам», *залінейны* «той, хто жыве за «лініяй» – чыгункай», *залескі, забалоцкі, заазёрны; стараселец* (Ст. Сяло), *міхалёвец* (Міхалі), *лаўшанец* (Лоўша), *дабеец* (Дабея), *кавалёвец* (Кавалі), *скуратовец* (Скураты), *руднянец* (Рудня), *даўлядовец* (Даўляды), *раговец* (Рагі).

Даволі багата прадстаўлены ў гаворках, асабліва ў паўночна-ўсходняй частцы Беларусі, назвы сына па прафесіі або роду заняткаў бацькі, калі гэта прафесія, род заняткаў не звязаны непасрэдна з сельскай гаспадаркай: *рыбачонак, канавалёнак, старажонак, слесаронак, кандуктаронак, пісаронак, бандаронак, кавалёнак* (кузнячонак), *леснічонак, хвельшаронак, краўчонак, старшынёнак* і інш.

Характэрным для слоўнікавага саставу гаворак з'яўляецца і вялікая колькасць імён уласных, якія ў вузкалакальным ужыванні пераходзяць у агульныя, вобразна характарызуючы чалавека па якой-небудзь адметнай рысе, якасці. Напрыклад: *Б'е́с'ко* «хітры, манюка», *Ці́та* «бруднюха, мурза», *Гру́н'а* «рослая, таўстая», *Йі́ван Паліа́нчыкаў* «вар'ят» (Стаўбц.); *К'ір'у́ха* «дурны, злосны», *Анто́н Крас'і́вы* «балбатун, манюка», *Тро́с'н'і́к* «хцівы» (Віц.); *Матру́на* «той, хто размаўляе прыказкамі», *Траф'і́лка* «рослы, мажны», *Ту́рка* «гультай» (Чырвонасл.).

Розныя гістарычныя пласты ў лексіцы дыялектаў

Лексіка сучасных беларускіх гаворак – вынік многавяковага гістарычнага развіцця. Таму і паводле часу свайго ўзнікнення лексіка беларускіх гаворак неаднародная. Адны словы адносяцца да агульнаіндаеўрапейскай эпохі: *дом, мёд, семя, цана* і інш., другія ўзніклі пазней (прыкладна да V–IV стст. н. э.) – гэта словы агульнаславянскія: *барада, галава, маці, унук, дзень, жалеза, гара, імгла, бук, вярба, бык, карова, каза, вілы, долата, вера, грэх, дабро, сядзець, сеяць, ткаць, малады, стары, сем, дзесяць, сто, дзе, мала* і шмат іншых. Яшчэ пазнейшым па часе ўзнікнення (V–VI–XIII стст.) з'яўляецца пласт агульнаўсходнеславянскіх слоў, да якіх адносяцца як уласнаславянскія, так і некаторыя запазычаныя з іншых моў словы: *сям'я, харошы, коўш, зусім, тут, ледзяны, сорака, сабака* і шмат іншых.

Гэтыя тры лексічныя пласты перайшлі ў беларускую мову як спадчына ад папярэдніх гістарычных эпох. Таму яны складаюць агульную частку лексікі як беларускай літаратурнай мовы, так і беларускіх дыялектаў (гаворак) і не даюць, як правіла, ніякіх разыходжанняў. Праўда, у асобных адзінкавых выпадках у выніку страты якога-небудзь слова і замены яго запазычаным могуць узнікаць адзінкавыя адрозненні паміж гаворкамі. Так, на тэрыторыі паўночна-ўсходняй Беларусі ўжываецца слова *чэсць* (чэс') пры агульна-беларускім запазычанні з польскага *гонар* (honor) у тым жа значэнні.

Наступную частку дыялектнай беларускай лексікі складаюць уласнабеларускія словы, г. зн. словы, што ўзніклі ў час фарміравання берарускай мовы (з XIV–XV стст.) на базе агульнаславянскіх, агульнаўсходнеславянскіх або запазычаных з іншых моў слоў. Іменна ў гэтым лексічным пласце і назіраюцца найбольшыя разыходжанні як паміж літаратурнай беларускай мовай і дыялектамі, з аднаго боку, так і паміж паасобнымі дыялектамі (і групамі гаворак) – з другога.

Лексіка ўскраінных беларускіх гаворак, акрамя таго, мае значныя адрозненні ў сілу ўплыву гаворак суседніх роднасных моў: рускай, украінскай, польскай. Так, напрыклад, у гаворках Віцебшчыны і Магілёўшчыны назіраецца значная колькасць рускіх слоў: *жыцц'іл'* (жыхар), *б'гацтва* (багацце), *плошчыц'* (плошча), *зап'ят* (запад), *вор* (злодзей), *рубан'к* (гэбель, гэблік), *стругац'* (габляваць), *шчыкату'рка* (тынк, тынкоўка), *п'талок* (столь), *патсо'лн'шн'ік* (сонечнік, сланечнік), *аб'ждац'* (пачакаць), *л'іцо'* (твар) і інш.

У паўднёвых гаворках Гомельшчыны і Брэстчыны ёсць украінскія словы: *дытына* (дзіця), *чоботы* (боты), *коц'уба* (качарга, кавеня), *плужкова'ты* (акучваць), *до'нка* (дачушка), *цэй* (гэты), *коўтац'* (глытаць), *гарны* (прыгожы) і інш.

Нямала слоў польскага паходжання сустракаецца ў заходніх гаворках Брэстчыны і Гродзеншчыны: *ро'вар* (веласіпед), *тэ'н'ча* (вясёлка), *з'імно* (холодно), *ап'ін'іа* (павага), *вал'іска* (чамадан), *вангош* (уюн), *во'рак* (мяшок), *ц'в'ічыц'* (муштравец), *г'ердз'олко* (горлачка), *двана'стка* (бабка ў 12 снапоў), *дыхт* (фанерка), *йаску'лка* (ластаўка), *кай'ет* (сшытак), *тапары'ска* (тапарышча) і інш.

Тыпы адрозненняў у лексіцы беларускіх гаворак

Адрозненні паміж гаворкамі ў слоўнікавым саставе могуць заключацца ў тым, што пэўнай з'яве адных гаворак адпавядае іншая з'ява ў другіх; у гэтым выпадку мы маем **супрацьстаўленія** з'явы. Супрацьстаўленія з'явы паводле характару разыходжанняў падзяляюцца на 2 асноўныя групы адрозненняў.

I група – адрозненні, якія выдзяляюцца на аснове таго, што словы розных гаворак не маюць паміж сабою агульнасці ні ў гукавым, ні ў марфемным складзе, але захоўваюць агульнасць значэння: розныя гукавыя комплексы выражаюць у розных гаворках адно і тое ж паняцце (маюць аднолькавую прадметную суаднесенасць).

а) Да гэтай групы адносяцца перш за ўсё розныя словы з аднолькавым лексічным значэннем: аднаму слову якой-небудзь гаворкі супрацьстаўляецца іншае слова ў другой гаворцы. Напрыклад: *с'едала* (глуск.) – *кр'сэдн'а* (віц.); *с'п'ічак* (глуск.) – *нав'ірак* (віц.); *шуты* (глуск.) – *лаба'ты* (гродз.) – *б'азро'гі* (бабр.); *пушны'* (хлеб, жытк.) – *гр'адовы'й* (віц.); *стрыхоўка* «прылада для выраўноўвання саломы на страсе» (глуск.) – *шчотка* (віц.); *гу'шча* (глуск.) – *гру'ца* (заслауск.) – *п'арлоўка* (віц.); *пансак* (лунін.) – *гу'нка* (чырвонаслаб.) – *пас'ц'ілка* (віц.); *вы'ступк'і* (чырвонаслаб.) – *апорк'і* (віц.); *нары'стн'ік'і* (лунін.) – *наб'едрык'і* (мазырск.) – *абл'адры* (гродз.) – *шл'ійа'* (віц.); *х'ін'дз'а* (капатк.) – *тра'сца* (барысаўск.) – *л'іхаратка* (віц.); *аб'ійак'і* (ваўкав.) – *дз'ір'в'а'шк'і* (віц.); *кл'учка* (ваўкав.) – *кав'ен'а'* (капатк.) – *коц'уба* – (лунін.) – *качар'га'* (віц.); *пл'ўсква* (чырвонаслаб.) – *блашы'ца* (ваўкав.) – *клоп* (паўсямесна); *кывалы* «калёсы для перавозкі калод» (чавуск.) – *кл'у'шн'і* (віц.).

б) Паняцце, выражанае ў адной гаворцы словам, у другой перадаецца пры дапамозе фразеалагізма: *пластаваіц'* (мазыр.) – *б'іц' пласты* (віц.); *барав'ік – праўдз'івы грып* (чырвонаслаб.) – *справ'адл'івы грыб* (мазыр.); *аз'арэдз'іц' – клас' у астроўк'у* (віц.); *хл'е'бн'іца* (арш.) – *н'екал'на дз'ежка* (глуск.); *хросны – хрышчоны баіцька* (малар.); *абзадачыц'* (любч.) – *даць зьдацьк* (віц.); *груца* (мін.) – *йа'чнайа каіша* (віц.). Прычым фразеалагізму адной гаворкі можа адпавядаць у другой слова са спецыялізаваным значэннем, што набліжае гэта слова да тэрміна, напрыклад: «упраўляцца з хатняй работаю» – *пр'іб'ірац' раб'оту* (віц), *уходжватца* (стаўбц.), *упраўл'атца* (рудз.). Параўн. «звычайнае» значэнне гатых слоў: *уходжватца* «стамляцца ад хадзьбы, работы», *упраўл'атца* «паспяваць зрабіць».

в) Аднолькавыя паняцці ў розных гаворках выражаюцца неаднолькавымі фразеалагізмамі. Адрозненні ў фразеалагізмах могуць быць рознага характару.

Адно і тое ж паняцце выражаецца ў розных гаворках неаднолькавымі па складу фразеалагізмамі. Так, у фразеалагізмах можа быць адзін кампанент агульным, астатнія – рознымі. Параўн. вобразнае выражэнне паняцця «мала»: *с камарову дз'юбу* (глуск.), *с камарову лытку* (віц): «не магчы хадзіць» – *с'ес'ц'і крыіцай* (дубров.), *с'ес'ц'і макам* (стаўбц.); «вельмі худы» – *худы'йак смык* (палеск.), *худы'йак скл'ут* (стаўбц.), *худэй'йак шчэнка* (паўночн.); «праштрафіцца» – *зараб'іц' на пап'росы* (паўд.), *з'раб'іц' н'ь б'ранк'і* (віц.). Параўн. таксама: пажаданне – *хл'еб ды сіл* (паўсямесна), *дабро' на сол'* (капатк.), фразеалагізм-тэрмін «самаробная суканая нябеленая нітка» – *шыт'найа н'ітка* (стаўбц., нясвіж.), *суровайа н'ітка* (магіл., слуцк.), *шв'іл'н'яйа н'ітка* (віц).

У складзе фразеалагізмаў могуць адрознівацца паміж сабою і ўсе кампаненты пры аднолькавым агульным значэнні выразу. Напрыклад: «памерці» – *капуты' склас'ц'і* (глуск.), *атк'інуц' ног'і* (віц.); «не заснуць» – *н'і з'в'ес'ц'і вачэй* (стаўбц.), *н'і ўдар'іц' в'ека аб в'ека* (віц.); *б'іц' йак с'ід'рву казу'* (паўсямесна), *таўкц'і йак ката'* (мазырск.).

У адных гаворках для выражэння данага паняцця ёсць толькі адзін фразеалагізм, у той час як у другіх гаворках для выражэння гэтага ж паняцця існуе некалькі сінанімічных выразаў. Напрыклад: «засынаць седзячы» – *кл'аваіц' но'сам* (паўсямесна), *акун'і вудз'іц'*, *акун'і ц'агаіц'* (глуск.); «жабраваць» – *хадз'іц' с торбайу* (паўсямесна), *хадз'іц' н'ь старц'ях, р'знас'іц' спас'іба, хадз'іц' пад вокн'ям'і* (віц.); «мала» – *с камарову дз'юбу* (глуск.), *з гул'к'ін нос, с камарову лытку, йак украўшы, йак папробув'ць* (віц.).

II група ўключае адрозненні, якія выдзяляюцца на базе матэрыяльнай агульнасці слова.

1. Пры тоеснасці матэрыяльнай абалонкі і структуры слова назіраюцца розныя значэнні яго ў розных гаворках (семантычныя адрозненні). Прычым неаднолькава сць у значэнні можа быць дваякай:

а) Данае слова ў розных гаворках з'яўляецца носьбітам розных значэнняў. Напрыклад: слова *адо'нак* мае значанні: «падкладка з галля пад стогам» (чэрв.), «рэшткі чаго-небудзь сыпучага або вадкага» (віц.); *ц'ерн'іца* «прылада, якой труць лён» (магіл., палеск.) «мятая саломка ад машынай малацьбы» (віц.); *стаўбу'н* «гліняная банка» (смілав.), «мехавая высокая шапка» (віц.); «стрэлкі» цыбулі» (капыльск.); *праварына* «жэрдка, якой закладаецца конскі станок» (церах.),

«месца, дзе беляць палотны» (чырвонаслаб.); *падц'інаць'* «падпяваць тонкім голасам» (чэрв.), «жаць, давіць» (віц.); *вар* «кіпяток» (паўсямесна), «гатаваная ежа» (ваўкавыск.); *гус'ц'еж* «зараслі, гушчэча» (мазырск.), «гусцейшая частка ежы на дне» (віц.); *сутк'і* «дзень і ноч» (паўсямесна), «месца двума будынкамі, пад стрэшкаю» (чырвонаслаб.); *п'ерадоўка* «вяз у галоўках саней» (глуск.), «вяроўка наперадзе саней або калёс» (віц.); *поклат* «месца, дзе нясуцца куры» (ваўкав.), «яйка, якое знаходзіцца пастаянна там, дзе нясуцца куры» (віц.); *л'ада(-о)* «высечаны ўчастак лесу» (на захад ад лініі Полацк -- Барысаў – Бабруйск – Мазыр), «прылада для падняцця грузу» (гродз., брэсцк., баранав.), «набіліцы ў кроснах» (прыкладна там жа), «сарнякі ў абмалочаным збожжы» (паўднёвы захад Беларусі), «драўлянае карыта сячкары» (брэсцк., гродз.).

б) Аднаму і таму ж слову ў розных гаворках уласціва неаднолькавая «семантычная шырыня». Так, напрыклад, у чырвонаслабодскіх гаворках для абазначэння разнавіднасцей плесні ўжываюцца тры словы: *пл'ес'ен'* «агульная назва грыбкоў на чым-небудзь загниваючым», *ц'в'іл'* «плесня на хлебе, сыры і г. д.» і *брос'на* «плесня на вадкасці (расоле, квасе)». У віцебскіх гаворках ёсць адпаведна толькі два словы *пл'ес'ін'* і *ц'в'іл'* і адсутнічае трэцяе. І таму значэнне першага з іх шырэй, чым у чырвонаслабодскіх. Тое ж параўн і ў назвах травяністых раслін у палескіх гаворках (*трава', з'ел'іе, з'олк'і*) і ў віцебскіх (*тр'ва', ц'в'аты*), дзе слова *тр'ва'* аб'ядноўвае тое, што ў палескіх гаворках называецца словамі *трава'* і *з'ел'іе*. У паўднёвых гаворках верхні адстой малака, незалежна ад таго, квашаны ён ці не, называецца *с'м'ітана* – на поўначы Беларусі адрозніваюць: *с'л'іўк'і* «верхні не квашаны адстой малака» і *с'м'ітана* «квашаныя сліўкі». Падобнае назіраецца і ў назвах палоскі жалеза знізу драўлянай восі: на поўначы Беларусі незалежна ад шырыні палоскі яе называюць *падо́сак (падо́ска)* – у чырвонаслабодскіх гаворках адрозніваюць *падо́сак* «вузкая жалезная палоска пад воссю» і *кара́с'* «шырокая, дугападобная палоска жалеза пад воссю». Параўн. таксама рэдкі выпадак спалучэння ў адным слове значэнняў актыўнасці і пасіўнасці прыметы, што адзначаецца ў невялікай групе гаворак на поўдзень ад Віцебска (Віцебскі, Лёзненскі, Багушэўскі р-ны); *йеішчый* 1) «які добра есць» – *йеішчый, бычо́к, дык ы рас'ц'еў' добр'і* (Старынкi Віцебскага р-на); 2) «якое добра паядаецца» -- *йе́ть с'е́нь хуц' і аськува́ть, ал'і йеішчыйа* (Замасточча Багушэўскага р-на); *ап'іц'ітныі*. 1) «які вызывае апетыт» *ап'іц'ітныі суп* (Дабрамысль Лёзненскага р-на); 2) «які мае апетыт»-- *ап'іц'ітныі мал'чы́шка, йес' ус'о; што н'і дас'і* (Зазыбы Віцебскага р-на); *аб'іом'істыі*: 1) «якому ўласцівы значны аб'ём» --*мал'ін'к'ій йаішчычык, а аб'іом'істыі* (Баронікі Віцебскага р-на); 2) «які патрабуе значнага аб'ёму для размяшчэння» – *з'і́рн'аты ш н'і так аб'іом'істы, йаг бул'ба* (Паўлючонкі Віцебскага р-на).

2. Адно і тое ж слова можа мець прыватныя адрозненні ў гукавым афармленні ў розных гаворках:

а) Адрозніваецца парадак следавання фанем: *по́граб* – *по́рган* (чырвонаслаб.); *крап'іва'* – *прок'іва* (высок.); *пал'аруш* – *парал'уш* (калінк.); *аграном* – *аграмо́н* (некаторыя віц.).

б) Словы адрозніваюцца якасцю асобных фанем: *ло́тачка* (мазырск., віц.) – *лодачка*; *кру́шычка* (віц.) – *кружачка*; *мы́за* (дзярж.) – *мы́са*; *в'і́га* (ваўкав.) – *в'і́ка*; *с'ел'н'і́к* (дзярж.) – *с'ан'н'і́к*; *в'армо'* (дзярж.) – *йармо́*; *йу́стро* (івац.) –

л'у́стра; сл'о́сар (ваўкав.) – *сл'е́сар; кро́мны* (дзярж.) – *кра́мны; кам'ен'а'* (петрык.) – *кав'ен'а'*.

в) Адны і тыя ж словы ў розных гаворках адрозніваюцца колькасцю фанем: *араб'іна* (ваўкав.) – *раб'іна; аб'із'м'ан* (ваўкав.) – *б'із'м'ен; жав'іка* (івац.) – *ажав'іка* (жытк.); *ураc'л'ен* (дрысенск.) – *кураc'л'ен; ав'орка* (полацк.) – *вав'орка; індрына* (чырвонаслаб.) – *адрына; агла́тка* (ваўкав.) – *ала́тка*.

3. Адрозненні, якія выкліканы месцам націску (акцэнталагічныя адрозненні): *н'ін'арэл'іўк'і* (глуцк.) – *н'і н'ір'ал'іўк'і* (віц.); *басо́наж* (чырвонаслаб.) – *басано́ш* (полацк.); *адсту́найе* (чэрв.) – *адступно́йе* (магіл.); *в'арба; крап'іва; за́гадка* (паўдн. і цэнтр.) – *в'е́рба, крап'іва, зьга́тка* (паўночн.).

Адрозненні, якія выдзяляюцца на аснове матэрыяльнай агульнасці карэннай марфемы, – адрозненні словаўтваральныя. Прычыны, якімі выклікаецца неаднолькаваць марфалагічнай структуры слоў у розных гаворках, могуць быць наступныя.

1. Для ўтварэння слова адным і тым жа спосабам у розных гаворках выкарыстоўваюцца асновы неаднолькавых слоў. Напрыклад, месца прагону жывёлы ў глуцкіх гаворках называецца *паго́н* (ад *паган'аў'*) – у віцебскіх *праго́н* (ад *пръгън'аў'*); «ачышчанае ад хмызняку плошча»: у ваўкавыскіх – *вы́ц'арап* (ад *выц'араб'іц'*) – у віцебскіх *ръс'ц'ар'о́н* (ад *ръс'ц'ір'аб'іц'*).

2. Словы ў розных гаворках утвараюцца ад адной і той жа словаўтваральнай асновы, адным і тым жа словаўтваральным спосабам, але пры дапамозе розных словаўтваральных сродкаў. Так, напрыклад, ад асновы слова *кара'* шляхам суфіксацыі ў чэрвеньскіх гаворках утворана слова *карава́ц'* «пазбаўляць кары», у віцебскіх – *кар'іц'*; ад асновы слова *мата́ц'* «назва прылады для намотвання нітка»: *мата́чка* (ваўкав.), *мътав'іла* (віц.); «прылада для прання бялізны» (ад асновы слова *пра́ц'*): *прач* (брэсцк.), *пра́н'ік* (віц.) (ДАБМ, карта 252). Параўн. тое ж у наступных назвах: *пу́жал'іна* (мазырск.), *пу́гаўйо'* (віц.) ад *пу́га*; «вяроўка ўперадзе калёс, саней»: *п'ярэ́дн'іца* (мін.), *п'ір'адоўка* (віц.) ад *пе́рад*; *н'аўдо́ба* (ваўкав.), *н'аўдо́б'іца* (віц.), ад *н'аўдо́бны*; *поўн'ік* (мазырск.), *поўн'та* (віц.) «поўня» ад *поўны*; *арал'ейны* (віц.), *аро́мы* (стаўбц., аб хамуце), ад *ара́ц'*; *цыпэн'ата* (пінск), *ц'іпл'аты* (віц.) ад выклічніка *ц'ін*.

3. Ад адной і той жа ўтвараючай асновы ў розных гаворках утвараюцца словы рознымі спосабамі словаўтварэння. Напрыклад, да пары апаўшыя яблыкі ў чырвонаслабодскіх гаворках называюцца *апа́д* (бязафікснае ўтварэнне ад асновы дзеяслова *апада́ць*), у ваўкавыскіх – *апа́дкі* (суфіксальнае ўтварэнне ад той жа асновы); параўн. таксама *клады'* (глуцк.) – *кладз'ішча* (магіл., іўеўск.),

4. Словы ў розных гаворках утвараюцца ад неаднолькавай колькасці ўтвараючых асноў. Зразумела, што ўтварэнне такіх слоў адбываецца рознымі словаўтваральнымі спосабамі. Параўн.: *с'п'е́шка* (чырвонаслаб.) – *скърас'п'е́шка* (віц.), *п'арво́с'ц'інка* (віц., ад *п'е́рвас'ц'*) – *п'ерва́ц'о́лка*.

5. Нарэшце, да словаўтваральных адрозненняў трэба аднесці і такія выпадкі, калі ў адной гаворцы для абазначэння новага паняцця выкарыстоўваецца ўжо існуючае слова, у другой жа гаворцы ад гэтага слова ўтвараецца новае. Параўн.: «незаросшы ўчастак у лесе, балоце» – *га́ло* (паўдн.), *прага́л'іна* (паўночн.); «бакавая частка гумна» – *стъръна'* (віц.), *астаро́нак* (ваўкав.); *пол'а* (віц.), *пал'е́так* (мін.); «развілка калодзежнага жураўля» – *саха'* (церах), *расо́ха* (столін.).

Канкрэтныя выпадкі разыходжанняў паміж гаворкамі ў галіне лексікі не выходзяць за рамкі аднаго тыпу адрозненняў звычайна толькі тады, калі гэта тычыцца словаўтварэння або акцэнталогіі.

Так, назвы кароткай часткі цэпа ва ўсіх беларускіх гаворках утвораны ад слоў з каранем **б'і** (ДАБМ, карта 258). Назвы чырвонага кута з'яўляюцца словаўтваральнымі варыянтамі ад асноў з каранем **кут**: *кут* (пераважная большасць гаворак), *покуц'* (гродз., баранав., частка брэсцк. і пінск.), *покуц'іе* (частка брэсцк. і пінск.), *накуц'* (гаворкі на паўночны ўсход ад воз. Нарач). Для назваў маладых істот ёсць два варыянты – суфіксальны і бясуфіксны – аднаго і таго ж караня: *кац'ан'а'(-о)*, *парас'а'(-о)*, *ц'ал'а'(-о)*, *жараб'а'(-о)*, (на паўднёвы ўсход ад лініі воз. Нарач – Барысаў – Быхаў – Лоеў); *кац'о́нак* (*кац'ан'о́нак*), *парас'о́нак*, *жараб'о́нак* (на паўночны ўсход ад указанай лініі). Адносны прыметнік ад асновы **каров**- мае ў гаворках чатыры варыянты з рознымі суфіксамі: *каров'ачы* (басейн Прыпяці), *каров'ін* (паласою па лініі Гродна – Баранавічы – Бабруйск), *кароўскі*, *кароўіі* (паўночная частка Беларусі).

Прыкладам акцэнталагічных адрозненняў паміж гаворкамі можа служыць вымаўленне слоў *весела*, *жніво*: *в'ес'ало'* (брэсцк., частка пінск.), *в'ес'ола* (віц., магіл., частка брэсцк. і гродз.), *в'ес'ела* (астатнія): *жн'іво* (на поўдзень і захад ад лініі Пружаны – Баранавічы – Нясвіж – Лунінец і ўнутры чатырохвугольніка Мікашэвічы – Слуцк – Чэрвень – Мазыр), *жн'іво'* (на астатняй тэрыторыі).

Як правіла, уласна лексічныя адрозненні заўсёды ўскладняюцца словаўтваральнымі варыянтамі. Так, напрыклад, для назвы сцяблоў бульбы ў гаворках ужываюцца ўтварэнні ад розных караняў (ДАБМ, карта 281): **бул'б-**, **картофл'-г'іч-**, **был'-**, **ц'ац'іў-**. У сваю чаргу на тэрыторыі распаўсюджання кожнага з гэтых караняў сустракаюцца розныя словаўтваральныя разнавіднасці: *бул'боўн'ік*, *бул'б'еўн'ік*, *бул'б'ан'ік*, *бул'баўн'ік* (уперамешку на поўнач ад лініі Гродна – Маладзечна – Мінск – Чэрвень – Бабруйск – Лоеў); *бул'бав'ён'е* (на Гродзеншчыне); *картафл'ан'ік* (на поўдзень ад указанай лініі, да Баранавіч), *картафл'ён'е*, *картафл'ан'іска* (на захад ад Баранавіч), *картоф'л'ішча* (асобныя брэсцкія гаворкі), *курдоўнік* (невялічкі астравок на ўсход ад Горак); *г'іч*, *г'ічан'ік*, *г'ічан'н'е* (ўперамешку з назвамі ад караня **картофл'** – паміж Мазыром і Лунінцом); *был'н'ік*, *был'л'е* (на паўночны ўсход ад Полацка); *ц'ац'іўіе*, *ц'аў'н'ік* (Случчына). Спарадычна сустракаецца назва *кал'іўіе* (у р-не Лоева, Ушач, Слуцка).

Пры амаль паўсюдным пашырэнні назваў *по́скан'і* – *пло́скун'і* і іх словаўтваральных варыянтаў у некаторых гаворках адзначаны назвы ад іншых караняў (ДАБМ, карта 283): *бран'іцы* (гродз.), *выб'ірак'і* (баранав.), *выб'іранк'і*, *выб'іранцы* (мін.); *чарнух'і*, *чарнуг'і* (прыкладна ў чатырохвугольніку Полацк – Бягомль – Вілейка – Дрыса); *замайк'і* (Добрушскі, Церахоўскі р-ны).

У пераважнай большасці гаворак сцяблы гуркоў называюцца словамі з каранем **гурк-** (ДАБМ, карта 279): *гуркоўн'ік* (магіл.), *гуркав'ён'е* (брэсцк., пінск.), *гурков'іна* (гродз.), *агуроўн'ік* (астатнія гаворкі). У адзінкавых гаворках сустракаюцца назвы з іншымі каранямі: *батаўіе*, *батлоўіе* (полацк.), *батва'* (бобр.), *бац'в'ін'н'е* (маладз., брэсцк.), *ц'ац'іўіе* (полацк., маладз.), *ц'ец'іва* (баран).

Прастасаванне для сушкі снапоў (ДАБМ, карта 234) называецца: *аз'арод* (на паўднёвы ўсход ад лініі Вілейка – Барысаў – Магілёў – Рэчыца); *п'ерапл'о́т*,

астроўк'і, астраўйо' (на паўночны захад ад гэтай лініі); *жэг'ін'і* (паўночна-заходняя ўскраіна Віцебскай вобл.); *друк'і* (некаторыя полацкія і маладзечанскія гаворкі).

Назва шапта, які служыць рычагом пры даставанні вады з студні (ДАБМ, карта 243): *вага, вага* (астраўкамі па ўсіх беларускіх гаворках, значным масівам на ўсходзе Магілёўшчыны), *вагав'іна* (некаторыя баранавіцкія); *страла'* (у троховугольніку Мінск – Магілёў – Мазыр), *журав'ел', жораў* (побач з іншымі назвамі ў басейне Прыпяці); *коварат, коварац'ён', калаварот, ковадыр, каловёр* (частка брэсцкіх і гродзенскіх гаворак); *ас'в'ёр, с'в'ірін'а, пирас'в'ёр* (на поўнач ад лініі Ліда–Маладзечна–Барысаў–Віцебск); *пругло'* (у р-не Слуцка); *вочан, почан* (спарадычна ў ганорках Гомельшчыны); *нас'ілка, нас'ілкі* (у р-не Магілёва); *салам'ано'* (у р-не Быхава), *щчоґла* (у р-не Оршы), *с'ц'аб'ло* (некаторыя гродзенскія гаворкі); *с'л'іга'* (у р-не Слаўгарада, Чэрыкава) і некаторыя іншыя.

Пры **несупрацьстаўленых** адрозненнях пэўная лексічная адзінка (слова, фразеалагізм) адных гаворак не мае сабе адпаведнасці ў другіх.

Часцей за ўсё супрацьстаўленыя лексічныя адрозненні сведчаць аб розніцы ва ўмовах жыцця. Так, напрыклад, на большай частцы тэрыторыі Беларусі ёсць спецыяльны надземны будынак для захавання гародніны і адпаведныя назвы гэтага будынка (*стоўка, с'ц'оўка, вырыўн'а, каморка*), на ўсходзе (ад лініі Полацк – Віцебск – Магілёў – Гомель), дзе няма гэтага будынка, адсутнічае і назва (ДАБМ, карта 240). Толькі на Палессі, ды і то рэдка, ужываецца старажытная драўляная прылада для накідвання гною і адпаведная назва – *мач*. На поўдні Беларусі працуюць на валах адсюль і спецыяльная пазва повада, якім «злыгнаюць» валюў – *злыг'іч*. Таксама: *андынара* «аплата прадуктамі» (брэсцк.), *бл'ехавац'* «бяліць ніткі хлоркаю» (блехам, чырвонаслаб.), *полны кут, палавы кут* «самы далёкі ад дзвярэй кут, дзе зроблены «пол» для спання або стаяць ложка» (чырвона-слаб.) і інш.

У некаторых выпадках супрацьстаўленыя лексічныя адрозненні могуць адлюстроўваць і чыста моўны бок дыялектных разыходжанняў – іменна тады, калі для абазначэння рэаліі (або выражэння паняцця), якая зафіксавана на тэрыторыі ўсіх гаворак, ёсць лексічныя сродкі толькі ў асобных з іх. Так, на тэрыторыі гаворак ва ўсходняй частцы Віцебскай і Магілёўскай абласцей захавалася слова *пруд* са значэннем «вадзяны млын» як паралельная назва да слова *м'ел'н'іца* «млын наогул». У астатніх беларускіх гворках гэта слова знікла. Аб тым, што яно існавала раней і ў іншых гаворках, сведчаць такія тапанімічныя назвы, як *Прудок* «вёска, дзе раней быў вадзяны млын» (Мазырскі, Калінкавіцкі р-ны.), *пруд, прудо́к* «урочышча каля ракі, дзе раней сведчать і прозвішчы *Пруднік, Пруднікаў* на захадзе Гомельшчыны. Параўн. таксама назвы, якія ёсць толькі ў асобных гаворках: *в'ес'н'ачок, ас'ен'чук* «назва парасыці па часе паяўлення» (чырвонаслаб.); *галавач* «старая хвоя» (ваўкав.); *шас'ц'дры* «самаробныя калёшы (навагр.); *аднавор* «глеба, узараная пад пасеў толькі адзін раз» (глуск. чэрв.), *б'ел* «балота з бярэзнікавым параснікам» (бабр.); *адзал'ец'* «прапасці ад холаду (аб расліне)»; *пац'ьпн'ік* «дробныя галінкі і дробны хмызняк для апалу»; *пъплац'ів'іц'* «адзеравянец і стаць сеткаватым ад недахопу вільгаці (аб агародніне)» (віц.); *дз'аржац' на сус'е* «карміць неўдосыць» (глуск.); *пазаходз'іц' у шпары* «адчуваць боль у замёрзлых руках або

нагах пры адаграванні іх» (стаўбц.); *байа́тца свайой саро́чкі* «вар'яецць»; *на ваду́ іс'ц'і* «ганяць платы» (глуск.).

Да несупрацьстаўленых трэба аднесці і словы, якімі называюцца прадметы, аднолькавыя па прызначэнні, функцыі, але розныя па сваёй будове. Напрыклад: *л'о́х* «яма для бульбы на дварэ, прыкрытая стрэшкаю» (р-н Брэста, Пінска, Лунінца); *по́граб* «тое, што і лёх, але яма «абшыта» бяргвеннем» (усход Беларусі); *лучн'ік* «прыстасаванне для асвятлення хаты ў зімнія вечары» (чырвонаслаб.); *с'в'ётъч* «прыстасаванне для асвятлення хаты» (віц.); *ко́ръл* «калёсы для перавозкі сена, снапоў з наглуха замацаванымі драбінамі» (віц.), *ма́ры* – тое ж, што і *ко́ръл*, але з замацаванымі драбінамі (полацк.).

Характэрнай асаблівасцю слоў данай групы з'яўляецца тое, што яны могуць пашыраць тэрыторыю свайго бытавання – «запазычвацца» з адной гаворкі ў другую.

Кожны індывідуальны выпадак разгледжаных тыпаў адрозненняў у дыялектнай лексіцы мае сваю ўласную тэрыторыю пашырэння, якая не супадае з тэрыторыяй пашырэння іншага выпадку гэтага ж тыпу. Параўн., напрыклад, распаўсюджанасць асобных выпадкаў супрацьстаўленых адрозненняў у назвах: жэрдкі для ўціскання снапоў і сена па возе (ДАБМ, карта 289), чапялы (ДАБМ, карта 251), зжатага поля (ДАБМ, карта 269 – 273), каромысла (ДАБМ, карта 249), студні (ДАБМ, карта 241), каршуна (ДАБМ, карта 310) качкі (ДАБМ, карта 297), праніка (ДАБМ, карта 252). Параўн. таксама распаўсюджанасць слоў: *ма́л'іц* (паўночны ўсход) – *хло́п'ец* (паўднёвы захад), *ту́ча* (на паўночны ўсход ад лініі Маладзечна – Орша – Магілёў (ДАБМ, карта 313) – *хма́ра* (на паўднёвы захад); *бе́лка* (на ўсход ад лініі Маладзечна – Мінск – Брэст (ДАБМ, карта 308) – *вав'о́рка* (*ав'о́рка*, *йайо́рка*, *лыв'і́рка* (на захад); назва малой укладкі снапоў на полі (ДАБМ, карта 286); *ба́бка* (на ўсход ад лініі Маладзечна – Мінск – Баранавічы – Мазыр), *абáбак* (невялічкі астравок на поўдзень ад Магілёва); *ма́ндл'ік* (*ма́ндл'а*, *ма́тл'ік*) (у пераважнай большасці гаворак на захад ад указанай лініі); *дз'ес'áтак*, *дз'ес'áтка* (на Гродзеншчыне і Піншчыне амаль да Баранавіч); *ла́шка*, *лашóк* (некаторыя брэсцкія гаворкі); *ма́рыáнка* (невялічкі астравок на паўночны захад ад Мазыра); *ставо́к* і аднакарэнныя (на поўдзень ад Мазыра); *стропа́ц*, *стры́пчык* (спарадычна на мяжы з Украінаю – на Брэстчыне і Піншчыне).

Некаторыя словаўтваральныя суфіксы характэрны толькі для пэўных гаворак. Так, напрыклад, у гаворках Гродзеншчыны і Брэстчыны вельмі пашыраны суфікс **-іск-** (**-ыск-**), асабліва для ўтварэння назваў месца: *жы́тн'і́ско*, *ржы́ско*, *паств'і́ско*, *агн'і́ско* (параўн. гэты ж суфікс у словах: *бухан'і́ско хлёба*, *Ко́л'і́ско* – клічная форма ад *Коля*). У гаворках Віцебшчыны вельмі прадуктыўным з'яўляецца суфікс **-ін** (**-ын-**) пры ўтварэнні назваў са значэннем адзінкавасці: (*кл'і́в'ар'і́на*, *б'і́р'э́з'і́на*, *р'э́тчы́на*, *газ'э́ц'і́на*, *мы́шы́на* (параўн.: *каро́в'і́на* «вялікая карова», *ваго́н'і́на* – «вялікі вагон»).

У пераважнай большасці беларускіх гаворак прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-еў** (**-оў**) ад асноў назоўнікаў I скланення на **-а** і асноў назоўнікаў II скланення (*гаспа́дароў*, *бацькаў*, *сашкаў* і інш.). У гаворках жа Вусцебшчыны ад асноў назоўнікаў I скланення на **-а** з асновай на заднеязычны ўказаныя прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ін** (*гаспа́дар'оў*, але: *бацьк'ін* *сашк'ін* і інш.).

Прафесійная лексіка ў слоўнікавым саставе дыялекту (гаворкі)

Значнае месца ў дыялектнай лексіцы займаюць словы і выразы розных прафесій. Уваходзячы ў слоўнікавы састаў дыялекту (групы гаворак), прафесійная лексіка займае ў ім крыху адасобленае становішча. Разгледзім гэта на прыкладах цяслярскай лексікі.

Розныя цяслярскія тэрміны характарызуюцца неаднолькавай шырынёй ужывання. Адносна апошняй усе тэрміны цяслярскай лексікі можна падзяліць на тры асноўныя групы.

Да першай групы трэба аднесці словы, якія з'яўляюцца агульным як для бытавога ўжывання, так і для прафесійнага. Прычым і ў тым, і ў другім выпадках гэтыя словы маюць аднолькавае значэнне. Напрыклад: *вакно́, дака́, дзвёры, зруб* (*изруп, струп*), *прас'ц'енак, крыша* (паўночн.), *страха́* (паўдн.), *с'ц'ана́, абало́на* «знадворная, незмярцвелая частка дрэва»; *вуша́к* (паўсямесна), *лутка* (віц., у тым жа значэнні, што і *вушак*), *п'арэв'ітка* «кручанае лазовае або бярозавае пружце – матэрыял для звязвання» (дзярж.), *кл'іба* (віц., тое ж, што і *пярэвіка*).

Да другой групы адносяцца словы, якія ў размоўна-бытвым сталі маюць адно значэнне, у тэрміналагічным – другое. Напрыклад: *п'ен'* «ніжняя частка, якая засталася ад ствала ссечанага або зламанага дрэва». У цясляра: 1) нясечанае будаўнічае дрэва; 2) адзінка падліку будаўнічых дрэў: *куп'іў двáтцаць пн'оў* (барыс.). *Жал'аска* (паўсямесна), *жыл'эска* (віц.) «невялічкі кавалак жалеза». У цясляра: сталёная пласціна, частка інструмента, якой, рэжуць або стругаюць: *йэдкайе жыл'азко* (палеск.), *л'іпк'яа жыл'эска* (віц.) – аб жалязку, якое гладка рэжа. *Вугал* «месца, дзе сходзяцца дзве паверхні якой-небудзь рэчы». У цясляра – від сувязі бяровенняў у зрубе. Адрозніваюць віды вуглоў: *прóсты* (*руск'і*) *вугал*, *н'ам'ецк'і вугал* (случк.); у *прóстк'іи*, у *хр'áнку*, у *ча́шку*, у *кърьс'á*, у *лапу* (віц.). Параўн. падобнае ж у рыбакоў: *м'етка* «знак на чым-небудзь», рыбацкае – «палачка з нанізанаю на яе рыбай»: *прадаў п'яац' м'этак* (мазыр.); *точка* «кропка», рыбацкае – «забіты ў дно ракі кол, да якога прывязаецца рыбацкая лодка»: *с'адз'ец' на тоццы* (Загорыны Мазырскага р-на).

Нарэшце, трэцюю групу складаюць тэрміны, якія сустракаюцца толькі ў цяслярскай лексіцы і адсутнічаюць у агульным ужыванні ў гаворках, хоць гэтыя словы ўтвораны на базе караняў і па словаўтваральных мадэлях гаворак. Напрыклад: *л'із'ўка* «від свярдзёлка» (пласціністы) (віц.). *Стўсла* – скрыня для распілоўкі матэрыялу пад вугламі ў 45°, 90°. *Л'эга* – выемка для ўстойлівасці з ніжняга боку бервяна, якое чэшуць.

З прыведзенага матэрыялу відаць, што прафесійная лексіка ўтвараецца на базе ўласнага слоўнікавага саставу гаворак шляхам выкарыстоўвання адных бытавых слоў у іх нязменным значэнні, другіх пры спецыялізацыі значэнняў і, нарэшце, трэціх шляхам утварэння спецыяльных слоў.

Развіццё прафесійнай лексікі адлюстроўвае гісторыю развіцця рамяства. Так, напрыклад, пры наяўнасці аднаго толькі віду вугла не было, натуральна, патрэбы ў розных тэрмінах для яго называння. Прыкладна з XVII–XVIII стст. за найбольш старажытным вуглом замацоўваецца назва *вугал* у *хрáнку* (руск. «в чашу») і адначасова паяўляюцца назвы іншых відаў вуглоў: у *крук*, у *простк'і*, у *лапу* («нямецкі», або чысты вугал).

З удасканаленнем тэхнікі будавання даху паяўляюцца новыя віды крокваў і адпаведна ўзнікаюць новыя назвы для гэтай дэталі (*кроквы, кроклы, шпары*), выцясняючы старую назву прымітыўнай дэталі – *круччó*. Замена саламянага дахавага покрыва драўляным выклікала паяўленне назваў *дранка (дран', дран'іцы), шчапá, сатру́жка, гóнта*.

Толькі ў выніку паяўлення падоўжанай пілы (XIX ст.) стала магчымым ужыванне для збудавання нежылых памяшканняў замест суцэльных бярвенняў – *штук – палав'ін'н'іку*. Паяўляюцца і розныя назвы дошак: *апо́лак (абáпалак), абразныйя, цал'оўк'і (цал'оўк'і)*; атрымліваюць назву часткі падоўжанай пілы: *гамáр* «верхняя ручка», *кру́жка* «ніжняя ручка».

Паралельна з узнікненнем новых тэрмінаў адбываецца і частковае «адміранне» старых – тых, якімі называліся рэаліі і працэсы, што не маюць больш месца ў вытворчым працэсе. Так, напрыклад, тэрмін *мудл'оўка* «дошчачка з нанесенымі на яе стандартнымі памерамі» выйшаў з ужытку пасля 1917 г. у сувязі з паяўленнем рулетак і складаных метраў. Зніклі з паяўленнем падоўжанай пілы тэрміны *лаф'ётка, шн'інар, байарус* «чэсанья з двух або чатырох бакоў брусы».

Некаторыя тэрміны выпадаюць з актыўнага слоўніка гаворак у сувязі з уніфікацыяй прафесійнай лексікі. Так, у гаворках Віцебшчыны назвы *закóт, залóбък, л'ім'агі* амаль паўсямесна замяняюцца назваю *фронтóн*. У выніку такой замены нярэдка агульная тэхнічная назва суіснуе побач з мясцоваю: *фугáнак – спуск* (мазырск.), *м'адз'в'óтка – дв'яйару́ин'ік* (віц.).

Некаторыя прафесійныя тэрміны і выразы, набываючы эмацыянальную афарбоўку, уваходзяць у бытавую лексіку і фразеалогію гаворак. Напрыклад: *сы́йс'ц'і на кл'ін: а л'эс ужó ў нас на кл'ін схóдз'іц'* «канчаецца матэрыял» (віц.); *чый кут?* Згодна звычайу, пасля таго, як пакладзены *п'яталóшныі бáл'к'і*, гападар частуе цяляроў. лепш зробленая бэлька кладзецца над тым месцам, дзе будзе «чырвоны кут» новай хаты, а цясляр, які часаў гэту бэльку, садзіцца ў кут. Перад тым як сесці за стол, гападар пытае: «Чый кут?» Выраз «чый кут» часта ўжываецца як пытанне да некалькіх людзей, каб вызначыць, хто зрабіў работу лепш за іншых.

ФРАЗЕАЛОГІЯ

Агульная характарыстыка фразеалагічнага складу гаворак

У гаворках ёсць фраземы агульнапашыраныя, вядомыя ўсім або большасці гаворак і літаратурнай мове (*с'арóд б'элага дн'а на свайў галавў, гад'ы ў рад'ы, хоц' ваўкоў ган'ай, пад бóкам*), і фраземы, якія ўжываюцца толькі на пэўнай тэрыторыі (*кру́ц'ц'у жыц'* «жыць лёгка, хітруючы», *йóкатам йеката́ц'* «вельмі моцна плакаць», *прапáс'ц'і за мэ́рны ц'ен'* «загінуць за нішто», *рассы́пац'* *кру́пы* «пасварыцца»).

Дыялектнымі лічацца фраземы, якія ўжываюцца ў адной ці некалькіх гаворках, на пэўнай абмежаванай тэрыторыі.

Прыметы дыялектных фразеалагізмаў:

а) адсутнасць іх у літаратурнай мове: *жа́ба на йазыку́ н'е с'п'ачэ́цца* ‘пра балбатлівага, хто не ўмее трымаць сакрэты’, *пад кроў папа́с'ці* ‘адпавядаць характарам, поглядамі каму-н.’, *па́дб'іц' пад но́гі* ‘адрачыся ад сяброўства’;

б) наяўнасць агульнапашыранага фразеалагізма: *на л'ес гл'эдз'ачы* 1) ‘хутка расці’, 2) ‘гадавацца без нагляду бацькоў’ – з іншым значэннем: ‘спакойна, мірна (жыць)’;

в) існаванне ў фразеалагізме кампанентаў-дыялектызмаў: *зуб на зуб н'а лўча* (зуб на зуб не трапляе), *лап'эка на лап'эку* (лата на лаце), *го́ла до́л'а* (бяда, нястача);

г) ужыванне ў фразеалагізме ўласнага імя як сродку “прывязанасці” да пэўнай тэрыторыі: *вы́н'ес'ці за Ма́н'ечку* ‘пахавець’ – у вёсцы могілкі за апошняй, Манінай, хатай.

Склад фразеалагізмаў любой гаворкі ўключае агульнапашыраныя (*б'ез агл'адк'і, з пустым'і рука́м'і, йак н'ац' пал'цаў, да с'о́мага поту, з'б'іц' на го́рк'і йа́блык*), дыялектна-размоўныя (*зада́ц' храпакá, адна́ трáсца, лы́нды б'іц', чо́ртава ко́дла, надава́ц' кухтал'á*) і ўласнадыялектныя фразеалагічныя адзінкі (*як халадз'о́нкай абл'іц' 'аслупянець ад нечаканасці', б'ез кул'ба́к'і н'е падыхо́дз' 'ганарысты, важны', стац' у адго́дз'е 'аддзячыць за дапамогу'*).

Толькі нязначная колькасць фразем выконваюць у гаворках намінацыйную функцыю і з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі. Гэта ўстойлівыя выразы тыпу *крыжавы́я даро́гі* ‘ростані’, *праўдзі́вы грыб* ‘баравік’, *пос'ц'ілка рагавы́я* ‘посцілка, у якой носяць сена, салому і інш.’.

Пераважная большасць фразем эмацыянальна-экспрэсіўныя. Сярод іх вылучаюцца:

жартаўлівыя, іранічныя: *плачы́сты на жыво́т* ‘той, хто многа есць’, *казу́ па́с'в'іц'* ‘адставаць у працы, плесціся ззаду’, *ку́к'ішам носа́ н'е дастац'* ‘не даступіцца (пра ганарлівага)’;

адабральныя: *кроў з малако́м* ‘прыгожы, дужы, румяны’, *йак рэ́пу гры́з'ці* ‘добра, бегла чытаць’, *йак на п'ісанаму* ‘вельмі добра, гладка’;

неадабральныя: *хвасто́м накрыві́ца* ‘знікнуць не расплаціўшыся’, *вуглы́ аби́'ірац'* ‘нічога не рабіць’;

пагардлівыя: *бры́дз'іц' с'в'ет* ‘рабіць непрыстойнае’, *з'амл'á н'енайе́жнайя* ‘прагны, ненасытны’;

грубыя, лаянкавыя: *н'і ра́жна* ‘нічога’, *гад н'э́чаны* ‘вылюдак, нягоднік’, *дац' дубара́* ‘памерці’.

Павышаная экспрэсіўнасць фразем у дыялектнай мове садзейнічае таму, што большасць іх характызуе асобу, яе дзеянні, стан, знешні выгляд і г. д.: *абы́ з рук* ‘абыякава, нехайна (зрабіць)’, *асво́йу скака́ц' у во́чы* ‘назаляць, дакучаць’, *жыво́т у с'ем сто́лак* ‘пра таго, хто многа і прагна есць’, *ас'о́л мал'авáны* ‘дурань’, *камáр н'ерапл'ун'е* ‘кволы, слабы’, *ка́чка сто́пча* ‘малы, недарослы’, *чуц' ц'ен' но́с'іц'* ‘надта худы’.

Варыянтнасць і сінанімічнасць фразеалагізмаў

Фразеалогія ў дыялектнай мове, як і лексіка, утварае сістэму: ёй уласцівы варыянтнасць, сінанімічнасць, аманімічнасць і г. д.

Вусная форма дыялектнай мовы, адсутнасць норм, якія б навязваліся знешне, штучна, прыводзіць да фразеалагічнай варыянтнасці ў гаворках. Вары-

янтнасць – характэрная рыса дыялектнай фразеалогіі, яна ёсць ва ўсіх беларускіх гаворках. Фразеалагічныя варыянты могуць адрознівацца асобнымі кампанентамі, захоўваючы аднолькавае значэнне: *затычка ад пустой бочк'і* (хаты) 'няварты, няўмелы працаўнік', з *галавы вэйс'ці* (*вёл'ец'ец'*, *вэйас'ці*) 'зусім забыцца'; формах суб'ектыўнай ацэнкі: *абдур'іць галовачку* 'надаесці размовамі', *п'арыць з'ам'эл'ку* 'памерці'; граматычнымі формах: *пл'эс'ці лап'ці* (з *кашал'ам'і*) – *напл'эс'ці лап'ці* (з *кашал'ам'і*) 'гаварыць абы-што, малоць лухту', *пук'іць у пустап'ас* – *пук'іць пустап'асам* 'пасвіць без нагляду, без пастуха', *пайс'ці ў пук* – *пайс'ці ў пук'і* 'расці ў сцябло з суквеццем', *мал'эбны пр'ав'іць* – *мал'эб'ен пр'ав'іць* 'дакчліва павучаць', *прыйшл'і кап'ці* – *прыйшоў кап'ці* 'смерць'; фанемах: *вастр'іць* (*гастр'іць*) з'убы 'мець намеры захапіць', *на ар'эх'і* (*ар'эх'і*) 'пагроза пакараць', *капаць на мозг'і* (*на маск'і*) 'паўтараць адно і тое'; націскам: *патр'эс'ці к'ішэн'у* (*к'ішан'у*) 'плаціць грошы', *пл'аскаць іязыком* (*іязыкам*) 'многа гаварыць непатрэбнага, балбатаць'.

Семантычная варыянтнасць фразем выяўляецца ў іх мнагазначнасці. Некалькі прыкладаў:

Рас'ці ў роць. 1. Есці без апетыту, з нежаданнем. *Наша Ан'а отó л'утайега. С'адз'е іес'ці, і ў роць і рас'ці ў.* 2. Есці з агідаю. *С'астра пастав'іла м'ісу катл'ет (а н'ейк п'ос'ла вайны гэта было) на стол, частуйе й кажэ: «Йеи, с'астрычка, с'в'эжан'к'іа, т'ол'к'і ўч'ора жараб'атка дарэзал'і». Йа катл'ету ў рот, а йона з р'ота, так і рас'ці ў роць, так і рас'ці ў.* Чуць іа з'іела туйу катл'ету (в. Слабада Лагойскага р-на).

Тачыць з'убы. 1. Адчуваць непрыязь, нашкодзіць, адпомсціць. *На м'ін'е Тодар ужó даўно т'очыць з'убы, даўно чак'іа зручнаго вып'адку, каб укус'ці.* 2. Хацець набыць. *Тачу з'убы на йагó хату, каз'аў, прадаваць будз'а* (в. Савоні Стаўбцоўскага р-на).

Варыянтнасць фразеалагічных адзінак назіраецца ў асобнай гаворцы, у групе гаворак, дыялектах. Варыянтнасць фразем пры іх семантычнай тоеснасці ў розных гаворках, дыялектах называецца міждыялектнай. Напрыклад: *іс'ці ў ст'ол* (Любанскі р-н) і *іс'ці ў ствол* (Ушацкі р-н), *расці ў сцябло*; *з'б'іць на п'орхаўку* (Слцкі р-н) і *шчарн'іць на п'орхаўку* (Капыльскі р-н) 'моцна пабіць'; *чаргу адп'ас'ці* (Слцкі р-н) і *кал'ейку адп'ас'ці* (Бераставіцкі р-н) 'адпасвіць кароў у пэўны тэрмін'.

С і н а н і м і я дыялектнай фразеалогіі надзвычай развітая, але яна закранае ў асноўным толькі пэўныя тэматычныя групы; напрыклад, сінанімічнасцю вызначаюцца фразеалагізмы, якія характарызуюць чалавека, яго знешні выгляд, дзеянні, стан, рысы характару, а таксама фразеалагізмы са значэннем меры, колькасці, часу:

'вельмі малы' – *качка ст'опча, кат'у на п'ату, с карт'опл'у, ариш'ін ш ш'апкайу, з рукав'іцу, с'в'ін'н'і на каўн'ер;*

'надта худы' – *адны в'очы застал'іс'а, адны р'эбры тырч'аць, йак апл'атка, с'кура ды к'ос'ці, чуць цен' н'ос'ці, йак трэска, м'ох пар'ос (на кім-н), хоць к'остачк'і пал'ічы, кас'ці'ам'і барабан'іць (бр'аскаць);*

'вельмі многа' – *хоць гаць гаць, хоць грабл'ам'і (лап'атай) граб'і, хоць завал'іс'а, хоць за ветрам пук'ай, хоць зал'іс'а, хоць кас'іу кас'і, йак г'раз'і да паг'іб'ел'і, хоць (шуп'ел'ем, шупл'ем) шупл'уй, з'амл'а н'е падымае.*

Асноўная функцыя фразеалагічных сінонімаў – экспрэсіўная.

Лінгвістычная геаграфія

Прадмет лінгвістычнай геаграфіі

Лінгвістычная геаграфія – раздзел дыялекталогіі, што вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яў, якімі адрозніваюцца дыялекты. Узнікла яна на базе палявой дыялекталогіі. У час мовазнаўчых экспедыцый у розных вёсках і паселішчах па спецыяльнай праграме запісваюцца ад мясцовых жыхароў узоры дыялектнай мовы (вымаўленне гукаў, іх спалучэнняў, канчаткі слоў, утварэнне і спалучэнне слоў у сказе, назвы розных прадметаў і з’яў рэчаіснасці, звязныя тэксты). На аснове сабранага ў палявых умовах матэрыялу ствараюцца карты, якія паказваюць межы пашырэння пэўных моўных з’яў. Складанне карт і атласаў – важны этап працы па лінгвагеаграфіі. Характар карт вызначаецца праграмай і асаблівасцямі сабранага матэрыялу. Ад матэрыялу залежыць тып карты. Адрозніваюцца наступныя тыпы карт: 1) карты асобных моўных з’яў і 2) зводныя карты ізаглас. Карты асобных моўных з’яў – асноўны тып карт лінгвістычнага атласа. Зводныя карты не даюць новага матэрыялу, яны толькі аб’ядноўваюць ізагласы асобных моўных з’яў, абагульняюць факты лінгвагеаграфіі.

Аб’ект картаграфавання – гэта не любы моўны факт, а дыялектнае адрозненне: фанетычнае, граматычнае, лексічнае. Дыялектнае адрозненне ўзнікае толькі тады, калі на другой тэрыторыі пэўнай з’яве ёсць супрацьпастаўленне, напрыклад словы адрозніваюцца націскам: *курыца* – *кур’ыца* або наяўнасцю цвёрдага [р] і мяккага [р’]: *рабы* – *р’абы*.

На карце адзначаецца месца бытавання той або іншай моўнай з’явы і такім чынам акрэсліваецца граніца яе пашырэння. У лінгвагеаграфіі, як і наогул у дыялекталогіі, фактар тэрыторыі асноўны, таму дыялектнае адрозненне павінна праецыравацца на тэрыторыю. Так мы падыходзім да паняцця ізагласы. Ізагласа (ад грэч. *isos* – ‘роўны, аднолькавы’ і *glossa* – ‘маўленне, мова’) – лінія на карце, якая акрэслівае пашырэнне асобнай моўнай з’явы. Яна – вынік адлюстравання на геаграфічнай карце тэрыторыі бытавання дыялектнага адрознення. Так, блізка ад Мінска з захаду на паўднёвы ўсход праходзіць ізагласа закрытых фанем [e] і [o]: *л’ес*, *б’елы*, *дом*, *кон*, а таксама ізагласа ўжывання канчатка *-ум* прыметнікаў меснага склоны адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду: *у жоўтум*, *у нобум*, *на чырвонум* і інш. Ізагласы розных моўных з’яў звычайна не супадаюць, аднак нярэдка вылучаюцца зоны, дзе ізагласы праходзяць у адным напрамку, блізка адна ад другой, утвараючы пучкі. Пучкі ізаглас супрацьпастаўляюцца адзін другому, дзякуючы чаму выдзяляюцца вялікія тэрытарыяльныя масівы, якія характарызуюцца адносным адзінствам моўных рыс, інакш кажучы, вылучаюцца дыялекты. Так, ізагласы лідска-бабруйска-лоеўскага пучка праходзяць з захаду на паўднёвы ўсход па лініі Ліда – Бабруйск – Лоеў. Па гэтай лініі праходзіць паўночная мяжа паўднёва-заходняга дыялекту. Большасць ізаглас гэтага пучка звязана з дыялектнымі адрозненнямі канчаткаў скланення і спражэння. Супрацьпастаўляюцца тэрыторыі пашырэння форм назознікаў ніякага роду множнага ліку тыпу *с’ола*: *с’олы*; канчаткаў назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку прыметнікаў жаночага роду тыпу *но́ва*: *но́вайа* (хата); асабовых канчаткаў цяперашняга часу дзеясловаў: *ідз’э*, *ка́жа*: *ідз’эц’*, *ка́жыц’*; форм 1-й

асобы множнага ліку загаднага ладу тыпу *ідз'эмо, с'п'імо, стán'мо(-ма): ідз'эм (-ом), с'п'ім* і інш.

Пры дапамозе пучкоў ізаглас вылучаюцца і меншыя адзінкі дыялектнай мовы – падгрупы і групы гаворак.

Тэрыторыя пашырэння тых ці іншых фанетычных, граматычных, лексічных з'яў, абмежаваная ізагласамі, называецца арэалам (лац. *arealis* ад *area* – ‘плошча, прастора’). Суадносіны ізаглас і арэалаў вельмі істотныя пры тлумачэнні моўных фактаў. Вывучэнне арэадаў дапамагло ўдакладніць паняцце «дыялект». З пункту гледжання лінгвістычнай геаграфіі пад дыялектам разумеюць сукупнасць пэўных моўных асаблівасцей, пашыраных на тэрыторыі, абмежаванай значнай колькасцю ізаглас, якія адлюстроўваюць істотныя моўныя рысы (лексічныя, граматычныя, фанетычныя). Дзе згущэнне ізаглас большае, там дыялект менш аднародны, а дзе меншае, там дыялект больш аднародны. У дыялекце звычайна вылучаецца ядро – цэнтр, дзе згрупаваны яго асноўныя структурныя асаблівасці, і перыферыя, у межах якой сумяшчаюцца рысы розных дыялектаў.

Галоўная прымета дыялектаў у тым, што гэта велічыні, якія ўзаемна супрацьпастаўляюцца: наяўнасць пэўных моўных рыс у гаворках аднаго дыялекту адначасова паказвае і на адсутнасць іх у гаворках другога дыялекту, і на тое, што канкрэтная моўная рыса аднаго дыялекту мае адпаведную супрацьстаўленую рысу ў другім дыялекце. Так, усім гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту ўласціва дысімілятыўнае яканне: *в'існа́, с'істра́, б'іда́*, а гаворкам паўднёва-заходняга дыялекту – недысімілятыўнае яканне: *в'асна́, с'астра́, б'ада́*.

З гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі

Першыя запісы беларускай народнай лексікі сустракаюцца ў «Апісанні Крычаўскага графства або былога староства» (1786) А. Меера, які сабраў і растлумачыў больш за 600 мясцовых назваў грыбоў, рыб, птушак. Аднак пастаяннае вывучэнне дыялектнай лексікі пачалося ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст., калі заснаванае ў 1811 г. Таварыства аматараў расійскай славеснасці пачало публікаваць невялікія падборкі абласных слоў з розных месцаў краіны. У сувязі з задумай скласці слоўнік Таварыства ў 1819 г. звярнулася з просьбай да настаўнікаў і наглядчыкаў вучылішчаў пасадыёйнічаць у зборы «правінцыяльных» слоў. Пасля гэтага сталі публікавацца падборкі абласных слоў. У другім і трэцім дзесяцігоддзях XIX ст. цікавасць да народнага побыту, мовы, паэзіі народа ўсё больш узмацнялася. Паводле акадэмічнага статута 1841 г., разам з іншымі працамі планавалася скласці «Словарь областных слов». Для збору дыялектнай лексікі была распрацавана кароценькая інструкцыя, якая ў 1845 г. была разаслана дырэктарам і наглядчыкам усіх губернскіх гімназій і вучылішчаў з просьбай прыняць удзел у збіранні дыялектных слоў. Такім шляхам у Акадэмію навук, а таксама ў Рускае геаграфічнае таварыства ішлі адказы з рускіх, беларускіх, украінскіх губерняў. Так на матэрыялах рускай дыялектнай лексікі былі складзены «Опыт областного великорусского словаря» (1852) на 18011 артыкулаў і «Дополнение к опыту областного великорусского словаря» (1858) на 22 895 артыкулаў.

Слоўнікі пабудаваны ў алфавітнам парадку, загаловачныя словы падаюцца пераважна ў пачатковай форме з абазначэннем націску. Граматычны кваліфікатар утрымлівае звесткі пра часціну мовы, род назоўнікаў, родавыя канчаткі пры-

метнікаў, дзеясловаў, а таксама роднага склону назоўнікаў. Кароткае тлумачэнне або літаратурны сінонім раскрываюць значэнні дыялектных слоў.

Стылістычныя паметы выкарыстоўваюцца нерэгулярна. Выключнае значэнне слоўніка ў тым, што ён быў першым зводным зборам рускіх дыялектных слоў, скарбонкай абласной лексікі, узорам лексікаграфічнай апрацоўкі народнага слова. Ён даў моцны штуршок для збірання і сістэматызацыі дыялектнай лексікі ў самых розных рэгіёнах краіны, прыцягнуў да гэтай справы мноства аматараў і ў тым ліку У. Даля, І. Насовіча, Б. Грынчанку.

У архівах Санкт-Пецярбурга, Вільні захоўваюцца лексічныя матэрыялы, дасланыя ў Акадэмію навук, Рускае геаграфічнае таварыства з розных мясцін Беларусі. Сярод іх вылучаюцца слоўнікі і падборкі слоў, складзеныя С. Мікуцкім, П. Шэйнам, М. Нікіфароўскім, Е. Раманавым, С. Мядзведскім і многімі іншымі. Навуковыя артыкулы гэтага часу таксама ўтрымлівалі нямала мясцовых назваў, якія вытлумачваліся ў падрадкавых каментарыях або слоўніках-дадатках. Гэты этап у гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі А. Крывіцкі назваў **этнаграфічным**, паколькі дыялектныя назвы пабудоў, прадметаў быту, звычаяў, гаспадарчых прылад занатоўваліся этнографамі і фалькларыстамі А. Кіркорам, Я. Баршчэўскім, П. Шэйнам, П. Бяссонавым, М. Нікіфароўскім, М. Янчуком, М. Федароўскім, Е. Раманавым, І. Сербавым, А. Сержпутоўскім і многімі іншымі. Паступова прыходзіла ўсведамленне, што народная лексіка павінна стаць сферай асобных спецыяльных даследаванняў. Так з'явіўся рукапіс з 50 старонак «Собрания слов Литовско-русского (белорусского) наречия», які стаў дапаможным матэрыялам для «Корнеслова русского языка, сравненного со всеми главнейшими славянскими наречиями и с двадцатью четырьмя иностранными языками» (Спб., 1842).

Убачыўшы непаўнату раней выдадзеных слоўнікаў, недастатковы ахоп лексікі жывой народнай мовы, недакладнасць тлумачэнняў, беднасць ілюстрацыйнага матэрыялу, У. 1. Даль стварыў «Толковый словарь живого великорусского языка» ў чатырох тамах (1863-1866). Асабліва каштоўным фундам у слоўніку У. Даля, як сцвярджае А. Бабкін, трэба лічыць вялікую колькасць слоў, звязаных з рамёствамі, промысламі, народнай медыцынай, прыродазнаўствам. Акрамя народнай, слоўнік ахоплівае лексіку кніжную, прафесійную. Лексічны матэрыял У. Даль размясціў алфавітна-гнездавым спосабам, аб'яднаўшы ў адным артыкуле роднасныя словы. Значэнні слоў вытлумачваюцца двума спосабамі: падборам сінонімаў або энцыклапедычнымі апісаннямі прадметаў. Багацце звестак пра матэрыяльную і духоўную культуру народа дазволіла А. Бабкіну назваць слоўнік У. Даля «сапраўднай энцыклапедыяй рускага народнага побыту, складу розуму і характару, якія знайшлі адлюстраванне ў мове». Значэнне слова, яго адценні ілюструюцца прыказкамі, прымаўкамі, прыгаворкамі, загадкамі, колькасць якіх набліжаецца да 30 тысяч. Складальнік свядома адмовіўся ад граматычных памет, сцвярджаючы, што гэтыя асаблівасці слова выяўляюцца ў прыкладах; стылістычнымі паметамі не карыстаўся таму, што ў змешванні кніжных і прастанародных слоў бачыў шлях абагачэння літаратурнай мовы. Слоўнік У. Даля мае шэраг недахопаў: памылкі ў падборы роднасных слоў у некаторых гнездах, няпоўныя тлумачэнні асобных назваў,

адсутнасць граматычных і стылістычных памет, замена іншамоўных слоў, асвоеных рускай мовай, штучнымі ўтварэннямі. Аднак вартасць слоўніка непераўздыдзена да нашага часу: *гэта самы вялікі (на 200 тысяч адзінак) слоўнік народнай мовы, які вытрымаў восем перавыданняў, а попыт на яго так і застаецца незадаволеным*. Ён незаменны дапаможнік для спецыялістаў і вельмі карысны даведнік для чытачоў рускай класічнай літаратуры.

У Вялікай Савецкай Энцыклапедыі сцвярджаецца, што даклад У. Даля «О наречиях русского языка» (1851) паклаў пачатак рускай дыялекталогіі як самастойнаму раздзелу навукі аб рускай мове. У артыкуле «Напутное слово» ён тэарэтычна абагульніў свой лексікаграфічны вопыт, выказаў каштоўныя меркаванні адносна прынцыпаў фарміравання слоўніка і спосабаў тлумачэння слоў. Важнай і надзённай застаецца думка У. Даля пра рускія народныя гаворкі як невычарпальную крыніцу ўзбагачэння рускай літаратурнай мовы.

Адначасова з даследаваннем рускіх гаворак разгарнулася вывучэнне **беларускай народнай лексікі**. Найбольшы поспех у гэтай справе выпаў на долю І. І. Насовіча, які з 1844 г. запісваў лексіку і ў 1850 г. падрыхтаваў рукапіснае «Собрание белорусских слов по алфавиту», а з 1848 г. пачаў укладаць «Словарь белорусского наречия» (1870). Асноўнымі матэрыяламі для слоўніка былі ўласныя запісы складальніка з жывой народнай мовы жыхароў Магілёўскай, Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губерняў, адкуль аўтар выбіраў словы для рэестравай часткі і чэрпаў ілюстрацыйны матэрыял. Шырока выкарыстоўваліся словы, выпісаныя з фальклорных і этнаграфічных прац. Багацце сабраных матэрыялаў дазволіла І. Насовічу скласці самы поўны на той час і адносна закончаны слоўнік, у які ўвайшло больш за 30 тысяч слоў.

І. Насовіч умела пераймаў лепшыя традыцыі рускай лексікаграфіі, у прыватнасці, такіх прац, як «опыт областного великорусского словаря» і «Словарь церковно-славянского русского языка, составленный Вторым отделением Академии наук» (1847). Апошняя праца, па-першае, служыла ўзорам лексікаграфічнай апрацоўкі беларускай лексікі, а па-другое, з дапамогай гэтага слоўніка І. Насовіч будаваў рэестр «Словаря белорусского наречия». Напрыклад, у гэты слоўнік не ўключаліся словы, агульныя для беларускай, рускай і ўкраінскай моў, такія, як *галава, вечар, дом, рука, стол* і інш. У слоўнік уключаны асобныя геаграфічныя назвы, уласныя імёны і іх памяншальныя формы. Аўтар надзвычай дэталёва выяўляў значэнні слоў, размяжоўваў мнагазначнасць і аманімію, забяспечваў словы граматычнымі паметамі, распрацаванымі для кожнай часціны мовы.

Аўтар выкарыстоўвае сістэму стылістычных памет, выяўляе памяншальныя, ласкальныя, зневажальныя значэнні назоўнікаў і прыметнікаў; вызначае галіну прымянення слова (філасофскае, юрыдычнае, царкоўнае і інш.), тэрытарыяльную пашыранасць і сферу бытавання (абласное, у гараджан, выкарыстоўваецца шляхтаю і інш.).

Значэнні слоў раскрываюцца філалагічнымі тлумачэннямі, энцыклапедычнымі дэфініцыямі, падабранымі літаратурнымі адпаведнікамі, а таксама камбінаваным спосабам семантычнай характарыстыкі слова. Да назваў расліннага і жывёльнага свету даюцца лацінскія адпаведнікі, зрэдку прыводзяцца этымалагічныя даведкі.

Значэнні слоў багата ілюструюцца разнастайнымі ўрыўкамі, прыказкамі, прымаўкамі, загадкамі, строфамі песень, прыгаворкамі.

«Словарь белорусского наречия» – самая значная і паводле аб'ёму, і па якасці апрацоўкі слова лексікаграфічная праца XIX ст., у якой можна знайсці кваліфікаванае тлумачэнне патрэбнага слова, праца, якую даследчыкі заўсёды будуць выкарыстоўваць як крыніцу лексікалагічных даследаванняў.

Актывізацыя даследчай работы па беларускай культуры, асабліва этнаграфіі, фалькларыстыцы ў сувязі з адкрыццём у 1867 г. у Вільні «Паўночна-заходняга аддзела рускага географічнага таварыства» спрыяла збіранню і вывучэнню беларускай дыялектнай лексікі. Слоўнікі-дадаткі падрыхтавалі да сваіх зборнікаў П. Шэйн, М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў і інш. Як самастойную працу ў 1910 г. падрыхтаваў «Белорусский словарь» С. Мядзведскі. У аснову слоўніка аўтар паклаў дыферэнцыяльны прынцып, адбіраючы ў яго словы, семантычна адрозныя ад агульнаўжывальных. Аўтар уключыў у якасці загаловачных таксама ўласныя імёны, гукапераймальныя словы, некаторыя ўстойлівыя выразы. Складальнік размяжоўвае мнагазначныя словы і амонімы, дае ім пераважна апісальныя тлумачэнні, часам карыстаецца рускімі адпаведнікамі, рэгулярна ставіць націск, зрэдку прымяняе граматычныя і стылістычныя паметы. У лексікаграфічную практыку гэты слоўнік не ўнёс якіх-небудзь істотных удасканаленняў, але каштоўнасць яго ў тым, што ў ім захоўваецца лексіка адной з беларускіх гаворак.

Пералічаныя слоўнікі павышалі цікавасць да мовы і народных гаворак, і ў канцы XIX – пачатку XX ст. збіранне лексікі, яе ўпарадкаванне значна актывізуецца, асабліва ў аддаленых ад цэнтра рэгіёнах, сапраўдных запаведніках моўных скарбаў. Так у 1885 г. быў надрукаваны «Словарь областного архангельского наречия в его бытовом и этнографическом применении» А.В. Падвысоцкага. У слоўнік увайшло больш за 9500 слоў, упершыню выяўленых на поўначы Расіі, самых розных паводле паходжання (праславянскіх, старажытнарускіх, рэгіянальных, запазычаных). У слоўніку паслядоўна выкарыстоўваюцца граматычныя паметы пры назоўніках, прыметніках, дзеясловах, іншых часцінах мовы, сістэматычна размяжоўваюцца стылістычныя характарыстыкі слова, паказаны памяншальныя і павелічальныя формы.

У якасці тлумачэнняў выкарыстоўваюцца філалагічныя апісанні, сінонімы, адсылкі да блізказначных слоў. Слоўнік вызначаецца багаццем фразеалагізмаў, якія часткова ўвайшлі ў рэестр, а найбольш выкарыстоўваюцца як ілюстрацыйны матэрыял. Вартаць слоўніка А. Падвысоцкага ў тым, што матэрыялы запісаны непасрэдна ад людзей у час палявых экспедыцый, у навуковы абыход перадавалася лексіка з маладаследаванага рэгіёна, якасць апрацоўкі была даволі высокай. Акадэмік Я. К. Грот цаніў гэту працу за цэласнасць, а Акадэмія навук адзначыла яе Ламаносаўскай прэміяй.

У 1898 г. выйшаў з друку «Словарь областного олонецкого наречия в его бытовом и этнографическом применении» Г.І. Кулікоўскага. Паводле прыёмаў апрацоўкі слова гэты слоўнік падобны да папярэдняга, аднак па якасці тлумачэнняў, граматычных і стылістычных памет значна ўступае яму.

Г.Т. Смірноў ў 1901 г. на матэрыяле асобных сельскіх гаворак і гаворак горада Кашына падрыхтаваў «Кашинский словарь», у які ўвайшла не толькі дыялектная лексіка, але і літаратурныя словы, якія выкарыстоўваюцца ў мясцовых

фальклорных творах. Упершыню гэты дыялектны слоўнік занатаваў дзеялоўную лексічную і фразеалагічную сінаніміку. Сабраў невядомыя лексікографам рускія словы, а таксама словы са спецыфічнымі, нетрадыцыйнымі значэннямі і ў 1907 г. выдаў «Матэрыялы для аб'яснительнага слоўня вятскага гавора» Н.М. Васняцоў. Складальнік амаль не ўключаў у слоўнік лексіку народных промыслаў, не захапляўся этнаграфічнымі апісаннямі, абыходзіўся без граматычных і стылістычных памет.

«Смоленский областной словарь» (1914) У.М. Дабравольскага ўключае 16560 слоўнікавых артыкулаў з загаловачнымі словамі, якія не ўвайшлі ў пяцідзяткі дыялектныя слоўнікі. Рэстравая частка слоўніка ахоплівае самыя розныя тэматычныя групы дыялектных слоў, а таксама ўласныя імёны з іх мяншальнымі і павелічальнымі формамі, геаграфічныя назвы, некаторыя ўстойлівыя звароты. Словы і выразы забяспечаны дакладнымі філалагічнымі, радзей этнаграфічнымі тлумачэннямі, падмацоўваюцца разнастайным ілюстрацыйным матэрыялам.

У слоўніку не выкарыстана сістэма граматычных і стылявых памет, непаслядоўна размежаваны мнагазначныя словы і амонімы, сустракаюцца адхіленні ад фанетычнага прынцыпу напісання загаловачных слоў. Слоўнік каштоўны як багатая скарбонка дыялектнай лексікі беларуска-рускага пагранічча, як крыніца лексікалагічных даследаванняў. Я.Ф. Карскі станоўча ацэньваў слоўнік за паўнату і багацце зместу.

На працягу XIX – пачатку XX ст. дыялектная лексікаграфія інтэнсіўна развівалася, збіральнікі ставілі сваёй задачай упарадкаванне, вывучэнне мясцовай лексікі як крыніцы папаўнення слоўніка літаратурнай мовы. За гэты час былі выпрацаваны асноўныя прынцыпы адбору лексікі, адшліфаваны спосабы тлумачэння, склалася сістэма граматычных і стылістычных памет, ацэнена значэнне ілюстрацыйнага матэрыялу. Аднак многія рэгіёны па-ранейшаму заставаліся недаследаванымі, навуковай праграмы вывучэння дыялектнай лексікі не існавала.

Новы перыяд у развіцці беларускай і рускай лексікаграфіі наступіў у дваццатыя гады XX ст., калі разгарнулася інтэнсіўная планамерная слоўнікавая праца. У выніку прынятых арганізацыйных мер слоўнікавая справа ў Беларусі набыла мэтанакіраваны характар, хоць па-ранейшаму ў рэспубліцы не хапала падрыхтаваных лексікографаў, не было добрай матэрыяльнай базы. Слоўнікавая камісія, створаная ў 1919 г. пры Інстытуце беларускай культуры, прыняла рашэнне стварыць адпаведна колькасці акруг 10 краёвых слоўнікаў: Аршанскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Віцебскі, Калінінскі, Магілёўскі, Мазырскі, Мінскі, Полацкі, Слуцкі. С. Некрашэвіч і П. Бузук у 1927 г. надрукавалі «Праграму для збірання асаблівасцей беларускіх гаворак і гаворак, пераходных да суседніх моў», паводле якой мясцовыя краязнаўцы павінны былі назапашваць рэгіянальныя лексічныя і фразеалагічныя матэрыялы. Але задоўга да выхаду праграмы, з 1921 г., пачаў збіраць народную лексіку на Дзвіншчыне Язэп Драздовіч; у 1926 г. ён вандруе на Піншчыне, занатоўваючы спецыфічныя мясцовыя назвы. Так з'явіліся рукапісныя дыялектныя слоўнікі «Піншчына», «Назвы хатне-гаспадарчых рэчаў Піншчыны», «Жывёла. Пагроза і пры-

вабліванне» і інш. Складальнік запісваў найперш тыя словы, якія не ўвайшлі ў слоўнік І. Насовіча або маюць іншыя значэнні, захаваў фанетычныя асаблівасці гаворак, адзначыў націскі, даў тлумачэнні значэнняў, падмацаваўшы іх прыкладамі. Запісы Я. Драздовіча ўяўляюць сабой найбольш раннія падборкі дыялектнай лексікі, сабранай у савецкі час.

Як вынік актыўнай збіральніцкай працы ў 1927 г. выйшаў у свет першы з дзесяці запланаваных «Віцебскі краёвы слоўнік» М.І. Каспяровіча. У названым слоўніку распрацаваны 9703 слоўнікавыя артыкулы з уласна дыялектнымі словамі паўночна-ўсходняй Беларусі, сабранымі ў 591 населеным пункце, і часткова з агульнабеларускімі. У рэестр слоўніка асобнымі артыкуламі ўвайшлі некаторыя фразеалагічныя, адвербіялізаваныя і выклічнікавыя спалучэнні слоў: *хадала даваць* 'хутка уцякаць', *блізка што* 'амаль', *сьціць вам!* 'пажаданне, прывітанне тым, хто есць'. У словах пазначаецца націск, да іх даюцца прасцейшыя граматычныя паметы, зрэдку вызначаецца стылістычная афарбоўка. Загалавачныя словы і выразы перакладаюцца на рускую мову, а прыродазнаўчая лексіка забяспечана і лацінскімі адпаведнікамі. Пры адсутнасці патрэбнага адпаведніка выкарыстоўваецца апісальнае тлумачэнне. Значэнні слоў раскрываюцца і ў ілюстрацыйным дакладна пашпартызаваным матэрыяле. Амаль трыста мясцовых мужчынскіх і жаночых імён склалі дадатак да «Віцебскага краёвага слоўніка». Спецыялісты адзначалі непаўнату рэестра, парушэнне фанетычнага прынцыпу пры запісе дыялектных слоў, асобныя памылковыя тлумачэнні значэнняў. І ўсё ж як па адборы лексікі, так і па якасці лексікаграфічнай апрацоўкі яе гэты слоўнік быў адным з лепшых дыялектных слоўнікаў таго часу.

«Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны» М.В. Шатэрніка быў надрукаваны ў 1929 г. Лексіка для гэтага выдання збіралася на даволі абмежаванай тэрыторыі, у 35 населеных пунктах былога Ігуменскага (Чэрвенскага) павета. Слоўнік змяшчае каля 9000 агульнанародных і дыялектных слоў і фразеалагізмаў. Падаюцца яны паводле тагачаснага беларускага правапісу з абазначэннем націску, значэнні раскрываюцца рускімі адпаведнікамі, а пры іх адсутнасці апісальнымі тлумачэннямі. Кожнае значэнне падмацоўваецца ўрыўкамі звязнага тэксту, прыказкамі, прымаўкамі, запісанымі паводле фанетычнага прынцыпу. Выкарыстоўваюцца пры словах граматычныя паметы, вызначаецца ступень ужывальнасці, крыніца іншамойных запазычанняў. «Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны», хоць і не зусім дасканалы (перагружаны агульнанароднай лексікай, не размяжоўвае аманімію і мнагазначнасць), але каштоўны як скарбонка лексікі адной гаворкі. У 1929 г. закончылася рэдакцыйная падрыхтоўка «Мазырскага краёвага слоўніка» на 10000 адзінак А.І. Крукоўскага, аднак друкаванне затрымалася, і рукапіс пасля загінуў.

З сярэдзіны 20-х г. інтэнсіўна ішло збіранне лексікі для слоўніка Калінінскай акругі, за падрыхтоўку якога ўзяўся І.К. Бялькевіч. Гэта яго праца на 20000 слоў пад назвай «Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны» пабачыла свет толькі ў 1970 г. У рэестравую частку ўвайшло нямала агульнабеларускіх слоў, якія маюць статус нарматыўных (*асіна, аванс, гром, парадак, наклон, дэлегат*), але пераважаюць усё ж дыялектныя назвы розных тэматычных груп, сярод якіх найбольш поўна адлюстраваны назвы адзення, абутку, ежы, бытавых

прадметаў, прылад працы. Вельмі багатую групу складаюць ацэначныя назоўнікі: *апушчэнец* 'нядбайла', *гладунец* 'гладкі, выпешчаны чалавек', *ірдель* 'чырванашчокі чалавек', *ніцун* 'пануры чалавек' *гардуніца* 'жанчына, што ганарыцца, гардзіцца', *дзяньгуб* 'гультай', *лашчонец* 'падхалім, падліза', *самасуй* 'выскачка', *хапун* 'хабарнік', *сарвіла* 'покруцень, прайдзісвет', *шухавей* 'пусты чалавек, які не мае сталых поглядаў'. Вялікую цікавасць уяўляюць сабой шматлікія сінанімічныя рады, напрыклад: *ашукаць*, *абвіхнуць*, *абдуць*, *аблапошыць*, *абмарочыць*, *абмішуліць*, *абцыганіць*, *абалваніць*, *аб'ягорыць*, *атуманіць*. У загаловачных словах і разнастайным ілюстрацыйным матэрыяле захаваны асаблівасці мясцовага вымаўлення, для раскрыцця значэнняў выкарыстоўваюцца беларускія літаратурныя адпаведнікі або апісальныя тлумачэнні, да назваў раслін і жывёл даюцца лацінскія адпаведнікі. У рукапісе слоўніка выкарыстоўвалася разгалінаваная сістэма памет, аднак у час падрыхтоўкі слоўніка да друку іх істотна зменшылі або зусім апусцілі. Слоўнік І. Бялькевіча з пазіцыі сучасных лексікаграфічных патрабаванняў небездакорны: у рэестры асобнымі артыкуламі падаюцца фанетычныя варыянты адных і тых жа слоў, непаслядоўна размежаваны амонімы і мнагазначныя словы, не ўсе словы маюць стылістычныя паметы, сустракаюцца невыразныя тлумачэнні. Аднак агульная ацэнка «Краёвага слоўніка ўсходняй Магілёўшчыны» выключна высокая: гэта найбольш поўны дыялектны слоўнік 20–30-х гг., у якім выдатна адлюстравана народнае словаўтварэнне і сінанімічнае багацце мовы рэгіёна.

Вывучэнне дыялектнай лексікі зноў ажывілася толькі ў канцы 50-х – пачатку 60-х гг. М.В. Бірыла і Ю.Ф. Мацкевіч у артыкуле «Арганізацыя і вынікі дыялекталагічнай работы ў Беларусі (1948–1960 гады)» заклікалі навукоўцаў сканцэнтраванасць сілы на вывучэнні лексікі, бо яна, як вядома, вельмі чула рэагуе на ўсе праявы жыцця. «Чым хутчэй, пісалі яны, – мы прыступім да збірання лексічнага матэрыялу і чым шырэй разгорнем гэту справу, тым паўней захаваем многае з таго, што праз невялікі час адыдзе ў гісторыю і будзе страчана для навукі.

Мэтанакіравана збіраннем дыялектнай лексікі некалькі дзесяцігоддзяў займаўся Ф. М. Янкоўскі. Вынікам яго працы сталі тры выпускі «Дыялектнага слоўніка» (1959, 1960, 1970 гг.), створанага пераважна на матэрыяле гаворак Глускага раёна Магілёўскай вобласці. Каштоўнасць гэтага слоўніка не толькі ў багацці каларытных слоў і выразаў, але і ў якасці лексікаграфічнай апрацоўкі слова: пачынаючы з гэтага слоўніка, стабілізавалася структура слоўнікавага артыкула, замацаваліся спосабы тлумачэння, сфарміраваліся патрабаванні да ілюстрацыйнага матэрыялу. Алфавітны парадак, размежаванне амонімаў і мнагазначных слоў, арфаграфічны прынцып напісання слоў і іх транскрыпцыя, строгая сістэма граматычных і стылістычных памет, удалы літаратурны адпаведнік ці ёмкае апісальнае дэфініцыя, выразны прыклад словаўжывання з дакладнымі пашпартнымі звесткамі – усё гэта стала ўзорам для збіральнікаў лексічнага матэрыялу і складальнікаў падборак дыялектных слоў і цэлых слоўнікаў. «Дыялектны слоўнік» Ф.М. Янкоўскага вызначаецца багаццем сінанімаў да літаратурных слоў: *падсініць* – *налазуркаваць*, *паліва* – *апал*, *зачэпка* – *прычынка*, *сцізорык* – *складанчык*, *упрыгожыць* – *выштукаваць*, *ахарашыць* і інш.; мноствам ацэначных слоў: *выцяганец*, *падтакіч*, *лаўчак*, *крутагалоў*, *раздуронец*, *смехатуха*; каштоўным

матэрыялам для даследавання беларускага словаўтварэння: *несусветнік, лізікі, лужанчык, гусцеж, вілюга, адмыкатка, напарозніца, сухеча*.

У 1960 г. выйшлі з друку «Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы» пад рэдакцыяй Ф. Янкоўскага. Гэта калектыўная праца выкладчыкаў, аспірантаў і студэнтаў Мінскага педінстытута аб'яднала падборкі дыялектных слоў з розных рэгіёнаў Беларусі і заахоціла да збірання лексічных скарбаў многіх прыхільнікаў беларускай мовы.

Дыялекталагічны атлас

Дыялекталагічны атлас – гэта сістэматызаваны набор лінгвістычных карт, на якіх паказана пашырэнне дыялектных асаблівасцей пэўнай мовы на тэрыторыі, занятай яе носьбітамі. Матэрыял для дыялекталагічнага атласа збіраецца па праграме. Даследуецца мова сельскіх населеных пунктаў па раўнамернай геаграфічнай сетцы. (Сеткай называецца таму, што калі злучыць населеныя пункты на карце лініямі, то атрымаецца малюнак, падобны да сеткі.) Сетка абследавання для ДАБМ вызначалася з разліку сярэдняй адлегласці 10–15 км ад аднаго населенага пункта да другога.

Стварэнне дыялекталагічнага атласа – важны этап у развіцця дыялекталогіі кожнай нацыянальнай мовы: ён з'яўляецца асновай для ўсебаковага вывучэння мовы метадамі лінгвістычнай геаграфіі.

Першы славянскі дыялекталагічны атлас быў створаны мовазнаўцам П.А. Бузуком – “Спроба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” (ч. 1, вып. 1, Мн., 1928). Гэта атлас усходняй часткі моўнай тэрыторыі рэспублікі (маецца на ўвазе тэрыторыя Беларусі да 1939 г.). Атлас складаецца з 20 карт, на якіх закартаграфаваны асобныя (фанетычныя і марфалагічныя) з'явы беларускай мовы: дысімілятыўнае аканне (карта 2), лабіялізацыя [а] перад [ў]: *шukoў, проўда* (карта 2), вымаўленне [у] на месцы [ы] пасля губных: *мула, спутаць* (карта 4), формы назоўнікаў назоўнага склону мужчынскага роду з націскным канчаткам *-э: лясэ, ваўке* (карта 13), формы 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў без *-ць (-тъ)* (карта 18), саканне (карта 20) і інш. Да карт падаецца 111 старонак каментарыяў, якія па сутнасці з'яўляюцца фанетыка-марфалагічным нарысам. У каментарыях аналізуюцца асаблівасці беларускіх гаворак, высвятляецца іх месца ў моўнай сістэме, удакладняюцца межы пашырэння. Спыняючыся на пытаннях групойкі беларускіх гаворак, П. Бузук выдзеліў пераходную паласу – сярэднебеларускія гаворкі.

Атлас П. Бузук правільна адлюстроўваў асаблівасці дыялектнай мовы на тэрыторыі Усходняй Беларусі, што пацвердзіў “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”, выдадзены ў 1963 г. ДАБМ складаецца з дзвюх частак. У першай – 7 дапаможных карт і 338 лінгвістычных. Карты даюць інфармацыю пра фанетычную сістэму, граматычную структуру і лексічныя асаблівасці беларускіх гаворак і падаюцца ў той паслядоўнасці, што і пытанні праграмы (1950 г.), па якой праводзілася абследаванне гаворак. У якасці графічных сродкаў выкарыстаны геаметрычныя фігуры рознага колеру, якія адлюстроўваюць супрацьстаўленыя моўныя з'явы. Так, на карце 276 выкарыстаны рознакаляровыя фігуры, якія абазначаюць назвы бручкі ў беларускай дыялектнай мовы.

Другая частка ўключае ўступныя артыкулы, каментарыі да карт, даведачны

і фактычны матэрыял. Кожнай карце адпавядае каментарый, які ўдакладняе і раскрывае яе змест. Атлас мае багатую інфармацыю пра структурна-сістэмныя адносіны беларускіх гаворак, іх генетычныя сувязі з суседнімі ўсходнеславянскімі дыялектамі, пра шматвяковыя кантакты з балтыйскімі мовамі, што робіць яго базай параўнальнага вывучэння славянскіх моў і дыялектаў.

Найбольш значнай дыялекталагічнай працай, распачатай у канцы 40-х і пачатку 50-х гадоў, было збіранне матэрыялаў для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы.

Разгортванне працы па стварэнні дыялекталагічнага атласа беларускай мовы было цесна звязана з планам па складанні атласа рускай мовы, распрацаваным у Інстытуце рускай мовы АН СССР яшчэ напярэдадні заканчэння вайны вядомымі спецыялістамі па рускай дыялекталогіі (Р.І. Аванесаў і інш.). У падрыхтаваным дапаможніку па збіранні звестак аб гаворках рускай мовы для складання атласа адзначалася, што гэты атлас “павінен скласці частку атласа моў народаў СССР”.

Падрыхтоўка для стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы пачалася са складання апытальніка для збірання звестак аб гаворках (П.А. Растаргуеў). А ў 1948 г. у Акадэміі навук адбылася Першая рэспубліканская дыялекталагічная канферэнцыя. У нарадзе ўдзельнічаў і Р.І. Аванесаў, які неўзабаве стаў навуковым кансультантам беларускіх дыялектолагаў па лінгва-геаграфіі, а потым – і адным з рэдактараў беларускага дыялекталагічнага атласа.

Вырашана было сабраць для атласа звесткі аб гаворках прыблізна 1500 вёсак (населеных пунктаў) Беларусі, размешчаных раўнамерна адлегласці 10–15 км адна ад адной (у сярэднім адзін населены пункт з 17 бліжэйшых ад яго). Такой была вызначана сетка апорных населеных пунктаў, якая лічылася дастатковай для поўнага адлюстравання гаворак у межах Беларусі.

Выканаць працу па збіранні звестак для складання атласа намячалася да 1955 г. кафедрам мовы ўніверсітэта і вышэйшых педагагічных навучальных устаноў Беларусі сумесна з Інстытутам мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук і пад яго агульным кіраўніцтвам. На канферэнцыі быў прыняты падрыхтаваны П.А. Растаргуевым праект дапаможніка па збіранні звестак для атласа, або так званая “праграма”, якая неўзабаве была надрукавана для карыстання і праверкі яе паўнаты дасканаласці. Група супрацоўнікаў Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва, якая займалася арганізацыяй дыялекталагічнай працы (Ю.Ф. Мацкевіч, М.А. Жыдовіч, М.В. Бірыла), з улікам звестак аб гаворках, штобылі назапашаны, а таксама заўваг кафедраў мовы ў 1949 г. унесла ў гэтую праграму пэўныя змяненні і дапаўненні.

Экспедыцыйнае збіранне звестак для складання дыялекталагічнага атласа ажыццяўлялася ў асноўным, як і намячалася, у 1950–1955 гг. Былі сабраны па адзначанай праграме звесткі аб гаворках больш за 1200 населеных пунктаў (вёсак) Беларусі па ўдакладненай апорнай сетцы атласа.

Гады 1955–1963 – гэта перыяд стварэння дыялекталагічнага атласа і навукова-рэдакцыйнай працы ў сувязі з яго выданнем. Для складання лінгвістычных карт атласа выкарыстоўваліся сабраныя матэрыялы па 1027 населеных пунктах апорнай сеткі атласа. На аснове сабраных звестак было складзена каля

500 лінгвістычных карт, з ліку якіх у дыялекталагічны атлас адабралі і ўключылі 338 лінгвістычных карт.

“Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” (ДАБМ) выйшаў у свет у 1963 г. Гэта комплекс лінгвістычных карт з даведачнымі картамі гісторыка-геаграфічнага і дыялекталагічнага зместу і грунтоўны том з уступнымі артыкуламі, даведачнымі матэрыяламі, каментарыямі да лінгвістычных карт і бібліяграфіяй па дыялекталогіі беларускай мовы.

Кожная лінгвістычная карта ў атласе разам з каментарыем (што ў комплексе якраз і складае яе адпаведны навуковы змест) паказвае, што і як рэалізуецца ў кожнай гаворцы апорнай сеткі атласа ў тым ці іншым канкрэтным фанетычным становішчы, граматычных умовах, у той ці іншай функцыі або значэнні. Гэты паказ ці адлюстраванне на карце таго, які галосны гук вымаўляецца ў гаворцы кожнага населенага пункта апорнай сеткі атласа, напрыклад, у першым складзе перад націскам у адпаведнасці з галоснымі няверхняга пад’ёму пасля цвёрдых зычных, або які гук мае месца ў адпаведнасці з мінулым Ъ паднаціскам, або які канчатак маюць словы пэўнай часціны мовы ў той ці іншай граматычнай ролі, або як называецца ці абазначаецца тая ці іншая з’ява, істота, прадмет, паняццеі г.д. Усе лінгвістычныя карты паслядоўна, ад карты да карты, раскрываюць канкрэтныя асаблівасці фанетыкі, граматычнага ладу і лексікі кожнай абранай гаворкі і разам з тым паказваюць, як па гэтых асаблівасцях суадносяцца гаворкі паміж сабой і ў прасторы атласа. Колькасць наяўных у атласе лінгвістычных карт і іх сістэма такая, што можна з поўнай падставай сцвярджаць аб дэталёвым і поўным раскрыцці ў ім асноватворных асаблівасцей фанетыкі, граматычнага ладу і слоўнікавага складу (часткова) гаворак абраных вёсак у межах Беларусі кожнай паасобку і разам з тым у сукупнасці іх прасторавага (тэрытарыяльнага) моўнага спалучэння – гаворак беларускай нацыянальнай мовы. Інакш кажучы, дадзеная навуковая праца, яе змест у цэлым – гэта паслядоўнае адлюстраванне асаблівасцей усяго аб’ёму структуры гаворак і іх узаемазнага размяшчэнняў адзначанай прасторы, гэта значыць, аб’ёмны і адначасова панарамны навуковы “здымак”, зроблены ў межах Беларусі ў 50-я гады ХХ ст.

У гэтым вялікае значэнне і незвычайнасць “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” як навуковай працы аб яе гаворках. Ён уяўляе сабой фундаментальнае лінгвагеаграфічнае даследаванне гаворак, таму што тут яны раскрываюцца дэталёва, у іх адзінстве і ў прасторавым (тэрытарыяльным) узаема-размяшчэнні. Атлас з’яўляецца самым грунтоўным і змястоўным помнікам традыцыйнага мясцовага вуснага маўлення беларускага народа ў сярэдзіне ХХ ст., яго шматвяковай моўнай спадчынай і адначасова важнай асновай пры вырашэнні пытання яго нацыянальнага моўнага развіцця.

Улічваючы тое, што лексічныя факты ў “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” былі прадстаўлены толькі часткова і таму для атрымання больш грунтоўных звестак аб лексічным ландшафце Беларусі, аб адносінах паміж гаворкамі, маўленнем розных дыялектных груп і зон па слоўніку было прызнана неабходным стварыць лексічны атлас гаворак беларускай мовы. Ідэя гэтага атласа зарадзілася ў беларускіх дыялектолагаў яшчэ ў канцы 60-х гадоў, тады ў

агульных рысах склалася і яго канцэпцыя. Гэты атлас быў задуманы як працяг дыялекталагічнага атласа.

Таму, натуральна, было вырашана распачаць працу над “Лексічным атласам беларускіх народных гаворак”. У 1970 г. быў апублікаваны апытальнік для збірання неабходных звестак, а таксама вызначана сетка апорных населеных пунктаў. Апытальнік налічвае 3972 пытанні. У канчатковым варыянце сетка “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” уключае 142 асноўныя і 7 дадатковых апорных населеных пунктаў на тэрыторыі Беларусі на прыблізна аднолькавай адлегласці адзін ад аднаго (адлегласць паміж населенымі пунктамі апорнай сеткі 30–40 км). Апытальнік лексічнага атласа складзены дыферэнцыяльна ў адносінах да іншых апытальнікаў (апытальніка дыялекталагічнага беларускага атласа і апытальніка агульнаславянскага лінгвістычнага атласа). Сетка апорных населеных пунктаў “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”, як правіла, несупадае з сеткай “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”. Збіранне звестак па апытальніку атласа ў вызначаных населеных пунктах праводзілася з 1970 г. па 1975 г. “Палявую” збіральніцкую працу выканалі ў асноўным супрацоўнікі сектара дыялекталогіі акадэмічнага Інстытута мовазнаўства.

У 1976г. была распачата лінгвагеаграфічная распрацоўка лексічных звестак, сабраных па апытальніку. Праводзілася групоўка звестак па кожнаму пытанні і іх картаграфаванне. У агульнай колькасці было складзена больш за дзве тысячы лінгвістычных карт.

У 1993г. апублікаваны першы том “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (Раслінны і жывёльны свет), у 1994 г. –другітом (Сельская гаспадарка), у 1995 г. – трэцітом (Чалавек), у 1997 г. – чацвёрты том (Побыт), і, нарэшце, у 1998 г. – пяты том (Семантыка. Словаўтварэнне. Націск).

Своеасаблівы збор на 2170 слоў з гаворак Мсціслаўшчыны пад назвай «Дыялектны слоўнік» склаў у 1966 г. Г.Ф. Юрчанка. Пільная ўвага складальніка да значэння слова і яго адценняў, тонкае адчуванне стылістычных асаблівасцей, клопат пра народнае сінанімічнае багацце, строгая патрабавальнасць да ілюстрацыйнага матэрыялу сталі характэрнай асаблівасцю гэтай працы.

У 1970 г. беларуская лексікаграфія папоўнілася двума зборамі з Зэльвеншчыны Гродзенскай вобласці – «Дыялектным слоўнікам» і «Народнай лексікай» П.У. Сцяцко. У першым з іх амаль дзве з палавінай тысячы артыкулаў, распрацаваных паводле традыцыйнага прынцыпу. Загаловачнымі выступаюць словы, якія не выкарыстоўваюцца ў літаратурнай мове, але вызначаюцца трапнасцю, дакладнасцю, надзвычайнай яркасцю і выразнасцю.

Апрача таго, слоўнік змяшчае эмацыянальна-экспрэсіўную лексіку, а ў цэлым адлюстроўвае багатую сінаніміку гаворак гэтага рэгіёна. Другі збор – «Народная лексіка» – своеасаблівы па сваёй структуры, г. зн. і па будове рэестру, і па кампанентах слоўнікавага артыкула. У алфавітным парадку распрацаваны 6 тэматычных груп народнай лексікі: 1) назвы яды і пітва, 2) назвы адзення і яго частак, 3) назвы самаробнай тканіны, 4) назвы пасцельных рэчаў, 5) назвы сталовай бялізны і некаторых прадметаў упрыгожвання, 6) назвы абутку, яго частак прадметаў абування. Новае ў структуры слоўнікавага артыкула тое, што складальнік не абмяжоўваецца граматычнымі паметамі, дэфініцыяй і прыкладам,

а падае параўнанні з іншымі славянскімі і неславянскімі мовамі, робіць высновы этымалагічнага характару. Падаём як прыклад адзін слоўнікавы артыкул.

Мысліноўка ж. Паркалёвая хустка невялікага памеру, у кветкі.

Мысліноўка на кожан день, а казьмяроўка адно на сьвято.

Масліноўка – 'паркалёвая у кветкі хустка'. Віц. (ВКС).

Паходзіць ад назвы матэрыялу *муслін* (франц. *mousseline*): *муслін* → *муслінавая (хустка)* → *мусліноўка* → *мысліноўка*; у змянілася на **ы**, параўн. *штурхаць* – *штырхаць* (у гаворках).

Слоўнікі П.У. Сцяцко былі першымі зборамі дыялектнай лексікі на Гродзеншчыне, яны скіравалі ўвагу збіральнікаў на своеасаблівае гэтага рэгіёна і сталі для іх добрым узорам апрацоўкі слова, увялі ў навуковы ўжытак нямала соцень малавядомых слоў.

На працягу 1970–1977 гг. выйшлі з друку тры выпускі «Матэрыялаў для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак», адрэдагаваныя М.А. Жыдовіч. Складальнікі сабралі багаты матэрыял, уклалі слоўнік у адпаведнасці з агульнапрынятымі лексікаграфічнымі правіламі. Часткова сістэматызавалі лексіку адной групы сярэднебеларускіх гаворак.

У 1972 г. надрукаваны «Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці» Т.Ф. Сцяшковіч, дзе распрацавана каля 10 тысяч слоўнікавых артыкулаў, сярод якіх большасць прысвечана дыялектным словам, але, імкнучыся да паўнаты слоўніка, аўтар уключыла шмат агульнаўжывальных беларускіх слоў тыпу *абаранак, аб'езд, абечак, вячоркі, газоўка, казаць, парэчкі* і інш., што істотна зніжае агульную ацэнку гэтай працы.

Арганічным працягам папярэдняй працы стаў «Слоўнік Гродзенскай вобласці» (1983) Т.Ф. Сцяшковіч. Ахоплівае ён словы розных сфер гаспадарчага, грамадскага, культурнага жыцця і хатняга побыту сялянства. У слоўнік уключана ўласна абласная лексіка, неведомая іншым гаворкам, якая адрозніваецца ад лексікі літаратурнай мовы гукавым, словаўтваральным складам, месцам націску ці іншай родавай прыналежнасцю. Неапраўдана ў гэтых дыферэнцыяльных слоўніках аказаліся літаратурныя словы (*бабёр, бабрыха, баразна, бот, бохан, брама, чапаць, ячмень, ясень, яравы*) і неасвоенныя русізмы (*сабранне, самастаяцельны, скаверкаць, скарожыць, скотнік, совясны, яшчык* і інш.).

На працягу 1975–1982 гг. штогоднік «Беларуская мова» (выпускі 3–10) Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта змяшчаў «Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны», сабраныя ў выніку шматгадовых экспедыцый у самыя аддаленыя вёскі вобласці, што дазволіла адносна поўна зарэгістраваць народную лексіку вялікага рэгіёна.

Амаль 2000 слоў, сабраных на мяжы Магілёўшчыны і Міншчыны, у Бялыніцкім раёне, апрацаваў Р.М. Яўсееў у слоўніку «Маці казала так...» (1973). Апрача дыялектных, у гэты збор трапілі прастамоўныя, змененыя на мясцовы лад іншамоўныя, а таксама жаргонныя словы. Стракатасць рэстравай часткі ў некаторай ступені кампенсуецца яркім фактычным матэрыялам, трапіўшым у ілюстрацыі.

Дыялектныя слоўнікі нашага часу ствараліся пераважна на лексічным матэрыяле меншых або большых рэгіёнаў, толькі Л.Ф. Шаталава ў сваім слоў-

ніку «Беларускае дыялектнае слова» ў 1975 г. апрацавала лексіку з самых розных раёнаў Беларусі, незарэгістраваную на той час ні нарматыўнымі, ні дыялектнымі лексікаграфічнымі працамі.

«Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны», апублікаваныя ў 1981 г., уяўляюць сабой спробу стварыць дыферэнцыяльны слоўнік названага рэгіёна паводле агульнапрынятых лексікаграфічных правіл.

Лексіку сельскага насельніцтва зберагае «Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны» (1982) Т.С. Янковай. Гаворка гэтага рэгіёна займае берагавое становішча ў палескай групе гаворак, да якой адносіцца генетычна. На поўначы яна мяжуе з разнастайнымі сярэднебеларускімі гаворкамі, а на ўсходзе з гаворкамі Чарнігаўшчыны. У слоўніку распрацавана амаль 7 тысяч слоўнікавых артыкулаў, дзе загалёўнымі выступаюць не толькі канкрэтныя назоўнікі, але і назвы дзеянняў, стану, уласцівасцей і прымет прадметаў.

У беларускай дыялектнай лексікаграфіі асаблівае месца займае 5-томны «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» на 40000 слоў, складзены ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АНБ і выдадзены ў 1979–1986 гг. Гэты слоўнік зберагае лексіку вялікага дыялектнага арэала, уключаючы гаворкі беларуска-літоўска-польскага пагранічча, адакладней 56 раёнаў Беларусі, 6 раёнаў Літвы, 3 раёнаў Латвіі, некалькіх гмін Беластоцкага і Сувалкаўскага ваяводстваў Польшчы. У тэматычных адносінах сабраная лексіка самая разнастайная: назвы з'яў жывой і нежывой прыроды, лексіка жывёлагадоўлі, земляробства, палявання, рыбалоўства, пчалярства, характарыстычныя і экспрэсіўныя народныя назвы. Загалоўныя словы суправаджаюцца граматычнымі і стылістычнымі паметамі. Асноўны сродак тлумачэння – літаратурны адпаведнік, а пры яго адсутнасці – разгорнутае апісальнае тлумачэнне. Тэкставыя ілюстрацыі дапаўняюць тлумачэнні, выяўляючы значэнні і адценні значэнняў слоў, паказваючых спалучальнасць і функцыі ў сказе. Структурнымі кампанентамі артыкулаў сталі фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, загадкі, прымхі і інш.

«Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» – выданне, якое не мае аналагаў у дыялектнай лексікаграфіі і па даследаванай тэрыторыі, і па ахопе лексіка-фразеалагічнага матэрыялу.

Апрача асобных слоўнікаў, створаных на матэрыялах той або іншай гаворкі, у 70-я гг. адзін за адным выходзяць рэгіянальныя лексікаграфічныя «творы малога жанру», тэматычныя слоўнікі, аб'яднаныя у кнігах «Лексика Полесья» (1968), «3 народнага слоўніка» (1975), «Народнае слова» (1976), «Народная лексіка» (1977), «Жывое слова» (1978), «Народная словатворчасць» (1979). Выключная вартасць такіх выданняў у тым, што яны стануць асновай для поўнага слоўніка народнай беларускай мовы, крыніцай, адкуль будзе жывіцца наша літаратурная мова, скарбонкай слоў, перайшоўшых у пасіўны слоўнікавы запас.

Этапнай працай у беларускай дыялектнай лексікаграфіі стаў «Тураўскі слоўнік» больш чым на 20000 слоўнікавых артыкулаў, складзены ў 1982–1987 гг. супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа і адрэдагаваны А.А. Крывіцкім.

У слоўнік увайшла мясцовая лексіка 33 вёсак вельмі старажытнага і спецыфічнага рэгіёна Тураўшчыны – цэнтра ўсходнепалескай дыялектнай зоны. Задуманы слоўнік быў як поўны збор традыцыйнай лексікі рэгіёна, г. зн. спрадвечнай або найбольш старой паводле паходжання, а таксама характэрнай менавіта толькі для гэтай гаворкі. Загалоначным падаецца найбольш характэрны і найбольш пашыраны варыянт слова, астатнія варыянты змяшчаюцца непасрэдна пасля яго. У слоўніку выкарыстоўваюцца агульнапрынятыя граматычныя і стылістычныя паметы. Значэнні слоў раскрываюцца пры дапамозе літаратурных адпаведнікаў або філалагічных апісанняў, у выніку чаго дасягаецца поўная характарыстыка адназначных і мнагазначных слоў. Значэнні загалоначных слоў ілюструюцца разнастайнымі змястоўнымі прыкладамі, у якіх, як правіла, утрымліваецца карысная інфармацыя. Многія артыкулы заканчваюцца ўстойлівымі выразамі, а некаторыя кароткімі этнаграфічнымі звесткамі. Кожны том слоўніка мае дадатак з узорамі мясцовай гаворкі, што дазваляе, карыстаючыся слоўнікам, вывучаць не толькі пытанні лексікалогіі, словаўтварэння, але і сінтаксісу.

У 1989 г. беларуская лексікаграфія папоўнілася «Дыялектным слоўнікам Брэстчыны», які падрыхтаваны кафедрай беларускай мовы Брэсцкага педагогічнага інстытута і адрэдагаваны Г.М. Малажай і Ф.Д. Клімчуком. У гэтай працы сабраны лексічныя скарбы чатырох спецыфічных гаворак Брэсцкай вобласці: гродзенска-баранавіцкіх (панямонскіх), паўночнабрэсцкіх, заходнепалескіх і ўсходнепалескіх. Слоўнік засведчыў, што ў лексічным складзе Брэстчыны суіснуюць розныя лексічныя пласты; разам са словамі, характэрнымі толькі для гаворак Брэстчыны, выкарыстоўваюцца запазычаныя з украінскай, польскай моў, якія маюць спецыфічнае фанетычнае і граматычнае афармленне.

Даючы агульную ацэнку вывучэнню лексічнага складу беларускай народнай мовы, можна ўпэўнена сцвярджаць, што грунтоўна даследаваны гаворкі большасці рэгіёнаў Беларусі, у прыватнасці Гомельшчыны, Гродзеншчыны, Магілёўшчыны, Брэстчыны. Недастатковай была ўвага да гаворак Міншчыны, Віцебшчыны. Наспела патрэба ўсё лексічнае багацце беларускіх гаворак сабраць у адзіную лексікаграфічную працу «Слоўнік народных гаворак Беларусі» і тым самым адкрыць доступ да яго шырокім колам зацікаўленых людзей. Такая праца жыватворна ўплывала б на слоўнік літаратурнай мовы і садзейнічала б адраджэнню прэстыжу беларускай мовы ў адпаведнасці з патрэбамі сучаснасці.

Даследаванні гаворак беларускай мовы праводзяцца не толькі з улікам нацыянальных патрэб, але і ў сувязі з далучэннем беларускіх дыялектолагаў да рэалізацыі буйных міжнародных праграм па лінгвістычнай геаграфіі. Сабраныя неабходныя звесткі аб гаворках беларускай мовы па грунтоўнаму апытальніку для складання Агульнаславянскага лінгвістычнага атласа (АЛА). Даследаваны, у прыватнасці, гаворкі 67 сельскіх населеных пунктаў з 70, вызначаных апорнай сеткі АЛА ў Беларусі (па трох населеных пунктах звесткі збіралі ўкраінскія дыялектолагі). Беларуская рабочая група міжнароднай камісіі адзначанага атласа прымае актыўны ўдзел у яго стварэнні разам з мовазнаўцамі іншых славянскіх краін і народаў. Гэты атлас дасць магчымасць вызначыць генетычныя і гістарычныя адносіны беларускіх гаворак да гаворак іншых славянскіх моў па вельмі шырокім спектры фанетычных, граматычных і лексічных асаблівасцей. Сабра-

ныя матэрыялы для яго значна дапаўняюць і фонд звестак аб гаворках беларускай мовы, сабраных для дыялекталагічнага атласа.

Апрацаваны і пададзены ў Галоўную рэдкалегію лінгвістычнага атласа Еўропы (ЛАЕ) матэрыялы, падрыхтаваныя беларускай нацыянальнай групай атласа паводле яго першага апытальніка аб гаворках 23 населеных пунктаў апорнай сеткі гэтага атласаў Беларусі. Праведзены папярэдні збор звестак аб гаворках сямі населеных пунктаў апорнай сеткі атласа па Беларусі паводле другога, асноўнага апытальніка. Гэта незвычайная ва ўсіх адносінах лінгвагеаграфічная праца. Як сведчаць лінгвістычныя карты апублікаваных выпускаў, дзякуючы новай метадалогіі раскрыцця адносін паміж мовамі народаў Еўропы, атлас дазваляе выявіць і раскрыць сувязі гэтых разнастайных па структуры моў паміж сабой і з мовамі іншых кантынентаў з часоў глыбокай старажытнасці.

Па ініцыятыве дыялектолагаў Інстытута рускай мовы Расійскай акадэміі навук распачата было сумеснае з украінскімі дыялектолагамі стварэнне серыі прац па лінгвагеаграфічным даследаванні рэалізацыі розных з'яў фанетыкі, граматыкі і лексікі ў гаворках трох усходнеславянскіх моў (а ў перспектыве – стварэнне лінгвістычнага атласа ўсходне славянскіх моў). Грунтуюцца падобныя працы ў першую чаргу на матэрыялах нацыянальных лінгвістычных (дыялекталагічных) атласаў усходнеславянскіх моў, а таксама на звестках аб іх гаворках з розных іншых крыніц. Гэта, зразумела, вельмі важная праграма па дыялекталогіі ўсходнеславянскіх моў з улікам яе традыцый, рэалізацыя якой можа мець значныя вынікі ў вырашэнні розных пытанняў этнагістарычных і сучасных тэрытарыяльных адносін паміж гаворкамі ўсходнеславянскіх моў.

Нягледзячы на такія значныя пачаткі беларускіх лінгвагеографіаў, нявырашаных пытанняў у іх яшчэ шмат. У шэрагу паасобных рэгіёнаў Беларусі неабходна і выключна важна ўстанавіць узаемаадносіны гаворак усіх вёсак, размешчаных тут, з суседнімі рэгіёнамі Беларусі. Пэўныя набыткі на гэтым шляху ўжо ёсць. Цікавыя і змястоўныя атласы выдадзены па заходнепалескіх гаворках Л.В. Леванцэвіч (Атлас гаворак Бярозаўскага раёна), Я.Р. Самуйлікам (Атлас гаворак Выганаўскага Палесся), А. Босак і В. Босак (Атлас гаворак Пружанскага раёна), Ю. Чарнякевічам (Атлас гаворак Івацэвіцкага раёна). Сабраны і сістэматызаваны матэрыялы для Дыялектнага мікраатласа Тураўшчыны (Праца вялася ў Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі).

У 2012–2014 гг. выйшлі 2 тамы “Рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны”, падрыхтаваны супрацоўнікамі кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. У ім прадстаўлены самабытны лексічны матэрыялы гаворак віцебскага рэгіёна, сабраны падчас дыялекталагічных практык студэнтаў-філолагаў.

Паводле сучаснай навуковай класіфікацыі ўселінгвістычныя атласы падзяляюцца на шэраг так званых пакаленняў. Згодна з ёй, ДАБМ адносіцца да першага пакалення лінгвістычных атласаў. Ён дае ўяўленне аб агульнай структуры і ўзаемаадносінах унутры яе ўсёй моўнай сістэмы. *Лінгвагеаграфічныя даследаванні асобных рэгіёнаў належаць да атласаў другога пакалення.*

Стварэнне атласаў цэлай сям’і роднасных моў уваходзіць у склад лінгвістычных атласаў трэцяга пакалення (АЛА).

Атласы сем'яў і груп разнастайных сумежных моў народаў накітавалі ЛАЕ адносяцца да *лінгвістычных атласаў чацвёртага пакалення*.

Значэнне лінгвагеаграфічных даследаванняў заключаецца ў тым, што карты лінгвістычнага атласа з'яўляюцца дакладным адбіткам узаемаадносін розных моўных з'яў паміж сабой па будове, межах пашырэння, паходжанні. Такім чынам, лінгвістычныя атласы адлюстроўваюць рэальныя заканамернасці сістэмных і тэрытарыяльных сувязей моўных з'яў і іх развіццё.

Дыялекталагічныя праграмы

Каб сабраць звесткі пра гаворкі мовы, ствараюцца дыялекталагічныя праграмы (апытальнікі). Праграма дае магчымасць выявіць асноўныя дыялектныя з'явы, групы гаворак, дыялекты. Першым дыялекталагічным апытальнікам была «Праграма для збору асаблівасцей беларускіх гаворак», падрыхтаваная Я.Ф. Карскім у 1897 г. Яна складаецца з уступа, раздзелаў «Гукі» («Галосныя», «Зычныя», «Акцэнталогія»), «Скланенні», «Спражэнні», «Слоўнік». Праграма прадугледжвала збор матэрыялу анкетным метадам і рассылалася ў вёскі і паселішчы Беларусі тым, хто быў носьбітам гаворкі (настаўнікам, студэнтам семінарыі, біюліятэкарам і інш.), меў пэўную лінгвістычную падрыхтоўку і мог адказаць на пытанні. Анкетным метадам даследчыкі шырока карысталіся на пачатковых этапах збірання дыялектнага матэрыялу.

Ва ўступе праграмы Я.Ф. Карскі знаёміць з метадам збірання дыялектнай мовы: «Праграма прапануе Вам выкласці асаблівасці гаворкі сяла, вёскі і наогул той мясцовасці, дзе Вы жывяце. Таму, калі Вы будзеце рабіць назіранні, як гавораць вакол Вас, звяртайце ўвагу толькі на мову мясцовых карэнных жыхароў гэтага сяла ці вёскі, а ні ў якім разе не прыезджых... Не звяртайце ўвагу на тое, як гавораць сяляне пісьменныя, якія часта чытаюць кнігі або якія служылі ў войску, а таксама якія доўга служылі ў асоб, што гавораць чыста па-велікаруску або па-польску. Вы больш за ўсё прыслухоўвайцеся да размовы непісьменных старых, баб ды часткова дзяцей гадоў 8–12.

<...> Услухоўвайцеся ўважліва ў вымаўленне асобных слоў, не запісвайце слоў, што сказаны ў насмешку з іншых, не звяртайце ўвагу на словы шапялявых і картавых.

Завядзіце сабе сшытачак і ўносьце ў яго ўсё тое, што Вам здасца цікавага: ці рэдкасны выраз, ці якое-небудзь дзіўнае вымаўленне <...> На кожнае пытанне дасланай праграмы патрабуецца два ці тры прыклады, можна і больш».

Раздзелы праграмы складаюцца з параграфіў і пытанняў:

«§ 4. Як у Вас вымаўляецца *a*, калі на яго не падае націск: як *a* ці як-небудзь інакш? Можа чуецца *ы* на месцы такога *a*?

1. З *a* перад націскам: *вада́, трава́, намочы́лися, засыпа́ем, узрадова́лися*? Магчыма чуецца *выда́, трыва́, нымачы́лися, засыпа́ем, ўзрыдува́лися* ці што іншае?

2. З *a* пасля націску: *распла́калася, с дзёткамі*? Ці гавораць: *распла́кылася* ці нават *распла́кылыся*? Можа ў такіх словах не чуецца ні *a*, ні *ы*, а глухі гук, які нагадвае *o*, *i a*, *i ы*? <...>

4. На месцы *a* ненаціскага ці чуецца іншы раз *y*? Ці не скажучь *подзякувуў* замест *подзяковаў*?»

З дапамогай карэспандэнтаў быў сабраны багаты фактычны матэрыял, які Я.Ф. Карскі рэдагаваў і публікаваў у перыядычных выданнях. Назапашаны за некалькі гадоў матэрыял даў магчымасць перайсці ад назіранняў за асобнымі з’явамі да шырокага вывучэння дыялектаў беларускай мовы вы ўсёй іх разнастайнасці, што і зрабіў Я.Ф. Карскі ў сваёй працы «Беларусы» і іншых даследаваннях.

У 1927 г. П. Бузук і С. Некрашэвіч выдалі «Праграму для збірання асабшывасцей беларускіх гаворак і гаворак, пераходных да суседніх моў». У ёй 157 пытанняў. Праграма распрацавана з улікам тыповых фанетычных, марфалагічных і сінтаксічных рыс беларускіх гаворак. Узорам для складальнікаў паслужыла праграма Я.Ф. Карскага.

Даследаванні Я.Ф. Карскага, Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі, беларускіх дыялектолагаў 20–30-х і 40–50-х гг. далі магчымасць выявіць асноўныя дыялектныя адрозненні ў фанетычнай і граматычнай сістэме беларускай мовы.

На аснове гэтых даследаванняў была створана “Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялектычнага атласа беларускай мовы”, выдадзеная Інстытутам мовы і літаратуры АН БССР у 1950 г. У яе стварэнні прымалі актыўны ўдзел вядомыя беларускія лінгвісты М.В. Бірыла, М.А. Жыдовіч, Ю.Ф. Мацкевіч.

Праграма складаецца з раздзелаў “Фанетыка”, “Марфалогія”, “Сінтаксіс”, “Лексіка”. У ёй 301 пытанне, кожнае з якіх суправаджаецца ілюстрацыйным матэрыялам; напрыклад: “Ці ўжываюцца дзеепрыслоўі прошлага часу незалежнага стану ў ролі выказніка тыпу: уся адзежа *намокшы*, тут вада *перасохшы*, мы *прывыкшы* да гэтай работы, адзін сын на вайне *пагібшы*, скаціна *пад’еўшы*, маці *захварэўшы*?”

Мэта праграмы – вывучыць тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яў (фанетычных, граматычных, лексічных). Яна арыентавана на выяўленне сістэмна звязаных дыялектных адрозненняў. Гэта можна паказаць на прыкладзе пытання № 1 пра пераднаціскны вакалізм пасля цвёрдых зычных:

“Які галосны гук вымаўляецца ў першым складзе перад націскам замест этымалагічнага *о*? Ці вымаўляецца гук *а*, ці сярэдні гук паміж *а* і *ы*, на слых блізкі да *э*, ці *ы* (абазначым яго літарай *ь*), ці больш-менш ясныя гукі – *ы*, *у*, ці *о*:

а) перад націскным *ы*, *і*, *у* і *э*, *е* з *ъ*: *сталы́*, *стулы́* <...> *стагі*, *стугі* ці *стогі*; <...> *кажу́х*, *кужу́х* ці *кожу́х*; <...> *на вадзе́*, *на вудзе́* ці *на водзе́*; *гарэ́ў*, *гурэ́ў* ці *горэ́ў*;

б) перад націскным *а*: *вада́*, *вда́*, *выда́*, *вуда́* ці *вода́*; <...> *ма́я*, *мья́*, *мы́я*, *му́я* ці *мо́я*;

в) перад націскным *о*, *е*: *па́ро́й*, *пъ́ро́й*, *пы́ро́й*, *пу́ро́й* ці *поро́й*; <...> *падвэ́сці*, *пъдвэ́сці*, *пыдвэ́сці*, *пудвэ́сці* ці *подвэ́сці*?”

Збіранне матэрыялу па гэтым пытанні прадугледжвае неабходнасць улічваць паходжанне галосных пераднацісканога складу, якасць зычных па цвёрдасці і мяккасці, якасць галосных перад націскам.

Найбольш распрацаваныя першыя два раздзелы праграмы – “Фанетыка” і “Марфалогія”, менш – “Сінтаксіс” і “Лексіка”. Гэта тлумачыцца недастатковай

выяўленасцю на той перыяд фактычнага матэрыялу па сінтаксісе і лексіцы, тэарэтычнай нераспрацаванасцю гэтых узроўняў дыялектнай мовы.

На аснове сабранага па праграме матэрыялу былі створаны лінгвістычныя карты для “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”.

Лінгвістычныя карты ДАБМ у пераважнай большасці прысвечаны фанетыцы і марфалогіі (196 карт) і адлюстроўваюць асноўныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы, карты па сінтаксісе (30) – толькі асобныя сінтаксічныя з’явы, карты па лексіцы (75) – пашырэнне асобных лексем. Таму паўстала неадкладная задача скласці “Лексічны атлас беларускай мовы”. У 1971 г. створана “Інструкцыя па збіранні матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы”, па якой сабраны матэрыял на ўсёй тэрыторыі рэспублікі з улікам дыялектных адрозненняў у розных тэматычных групах лексікі. Інструкцыя падзяляецца на дзве часткі: лексіка-семантычную і марфалагічную. У лексіка-семантычнай частцы – вялікая колькасць тэм, звязаных з прыродай (“Надвор’е”, “Паверхня зямлі”, “Вадаёмы” і інш.), жывёльным і раслінным светам (“Свойскія жывёлы”, “Дзікія жывёлы, звяры, грызуны”, “Свойскія і дзікія птушкі”, “Грыбы” і інш.), гаспадарчай дзейнасцю, жыццём і побытам вясковых жыхароў (“Сяўба, догляд пасаваў, уборка”, “Прылады працы і іх часткі”, “Адзенне, упрыгожванні”, “Абутак” і інш.). У канцы тэматычнага раздзела змяшчаецца семантычная частка, куды ўключаны словы, што адрозніваюцца ў гаворках значэннем. Напрыклад:

“У якім значэнні ўжываюцца словы:

3125. Багвінне: а) водараслі, б) глей, мул, в) топкае балота, дрыгва...

3128. Бяседа: а) размова ў кампаніі, б) госці, кампанія з пачастункам...”

Марфалагічны раздзел разлічаны на выяўленне асаблівасцей словаўтварэння, формаўтварэння і націску ў парадыхмах скланення і спражэння. Напрыклад:

“З якімі суфіксамі ўжываюцца назоўнікі:

3579. Хлопчык, хлапчак, хлапчук...

3636. Кісля, кісляціна...”

Матэрыял, сабраны для лексічнага атласа, захоўваецца ў сектары дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства НАН Беларусі.

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА

УВОДЗІНЫ

Дыялекталогія як раздзел мовазнаўства.

Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі

Ключавыя словы: дыялекталогія, тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, супрацьстаўленыя і несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні, тэрытарыяльныя дыялекты, гаворка, групы гаворак, паўднёва-заходні дыялект, паўночна-ўсходні дыялект, сярэднебеларускія гаворкі, заходнепалескія (брэска-пінскія) гаворкі, дыялектныя зоны.

Пытанні:

1. Прадмет, змест, задачы курса “Беларуская дыялекталогія”. Сістэма навуковых паняццяў у дыялекталогіі.
2. Літаратурная і дыялектная формы беларускай нацыянальнай мовы.
3. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты.
4. З гісторыі беларускай дыялекталогіі. Працы па дыялекталогіі фалькларыстаў, этнографістаў, мовазнаўцаў.
5. Супрацьстаўленыя і несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.
6. Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі.
7. Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы.
8. Групы гаворак.
9. Дыялектныя зоны.

Заданні

1. Прачытаць, што такое дыялекталогія, у дапаможніках (Э. Блінава, Е. Мяцельская. Беларуская дыялекталогія. Мн., 1980, с. 6–7; Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1964, с. 7–8), энцыклапедычных даведніках (Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, т. 4, с. 340–341; Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя, т. 4, с. 234; Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі, т. 2, с. 395–396). Асэнсаваць прачытанае. Акрэсліць спецыфіку, змест і задачы вучэбнай дысцыпліны і запісаць свае вывады ў сшытак для самастойных заняткаў.

2. У курсах беларускай дыялекталогіі і сучаснай беларускай літаратурнай мовы вывучаецца мова ў яе сучасным стане. Чым адрозніваюцца гэтыя два курсы і што іх аб’ядноўвае? Адказ запісаць у сшытак для самастойных заняткаў.

3. Прачытаць пра дыялектную мову ў “Нарысах па беларускай дыялекталогіі” (Мн., 1964, с. 8–10), “Фанетыцы беларускай мовы” А.А. Крывіцкага, А.І. Падлужнага (Мн., 1984, с. 9–12), “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 2, с. 396–397), у кнізе “Русский язык: Энциклопедия” (Мн., 1979, с. 72–73). Заканспектаваць усё, што датычыць паняцця “дыялектная мова”, сфармуляваць (пісьмова), чым адрозніваецца дыялектная мова ад літаратурнай.

4. Прачытаць пра дыялект у энцыклапедычных даведніках «Беларуская ССР; Кароткая энцыклапедыя» (т. 4, с. 232–234), «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (т. 4, с. 340), «Русский язык: Энциклопедия» (М., 1979, с. 70). Асэнсаваць прачытанае. Запісаць у сшытак для самастойных заняткаў усё самае істотнае пра дыялект.

5. Прачытаць пра асноўныя фанетычныя рысы беларускіх гаворак у энцыклапедычных даведніках «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (т. 2, с. 225–226; абзац, які пачынаецца словамі: «Дыялектная беларуская мова ўключае асноўны масіў дыялектаў...» і далей), «Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя» (т. 4, с. 232–234). Выпісаць спачатку рысы, уласцівыя паўночна-ўсходняму дыялекту, а пасля – паўднёва-заходняму.

6. Прачытаць тэксты – узоры жывой мовы з розных дыялектаў Беларусі, запісаныя спрошчанай транскрыпцыяй (гл. с. 50). Выпісаць рысы (фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя), агульныя для гэтых гаворак, і рысы, якія іх адрозніваюць.

7. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай “Беларуская дыялекталогія” (Мн., 1980, с.7) пра гістарычную і апісальную дыялекталогію. Вызначыць, што вывучае гістарычная дыялекталогія, а што – апісальная. Што з’яўляецца прадметам вучэбнага курса “Беларуская дыялекталогія”, які выкладаецца на філалагічных факультэтах ВНУ? (Даць пісьмовы адказ у сшытку для самастойнай працы).

8. У словах *белы, венік, вецер, дзед, дзеці, есці, ехаць, звер, лета, лес, нядзеля, абед, арэх, свежы* ў агульнаўсходнеславянскай мове вымаўляўся ў націскным складзе этымалагічны [ѣ]. Які гук вымаўляецца на месцы былога [ѣ] ў гэтых словах цяпер у гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту, у гаворках паўднёва-заходняга дыялекту і ў групе палескіх гаворак?

9. У “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы ” (т. 1. Мн., 1978; т. 2. Мн., 1980) прыводзяцца наступныя дыялектныя словы : баюра (т. 1, с 339), бэрва (т. 1, с 436), валака́ (т. 2, с. 31), вало́га (т. 2, с. 41), вўтва (т. 2, с. 236). Што абазначаюць гэтыя словы ў беларускіх гаворках? У якіх яшчэ мовах яны ўжываюцца? Які можна зрабіць вывад адносна паходжання гэтых слоў?

10. Прачытаць у энцыклапедычных даведніках “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя” (т. 10, с. 230), “Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 3, с. 521) пра тапаніміку і мікратапаніміку. Асэнсаваць паняцці “тапаніміка”, “мікратапаніміка”, “тапанімія”, “мікратапанімія”, “тапонім”, “мікратапонім”, “гідронім”, “айконім”. Якое значэнне маюць тапаніміка і мікратапаніміка як крыніцы вывучэння мовы народа, гісторыі краю і геаграфіі? (Адказ запісаць у сшытак для самастойных заняткаў).

11. Выбраць з тапанімічнага слоўніка В.А. Жукевіча “Краткий топонимический словарь Белоруссии” (Мн., 1974) 3–4 геаграфічныя назвы, якія ўтварыліся ад дыялектных слоў. Запісаць у сшытак для самастойных заняткаў.

12. Прачытаць у кнізе Я. Адамовіча “Мікратапанімічныя назвы ” (Мн., 1971) раздзел “ Мікратапонімы, утвораныя ад дыялектных слоў” (с. 76–84). Запісаць 10–12 назваў (лясоў, сенажацяў, балот, узгоркаў, дарог, ручаёў, урочышчаў, палёў і інш.) з вашай мясцовасці. Раствлумачыць іх утварэнне. Ці ёсць сярод іх назвы, што ўзніклі на аснове слоў мясцовай гаворкі?

13. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай “Беларуская дыялекталогія ” (Мн., 1980, с. 16–17) пра сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі, а таксама артыкул “Этнаграфія” ў БелСЭ (т. 11, с. 486–488) і “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (т. 4, с. 621 – 623). Адказаць пісьмова на пытанні: 1. Што вывучае этнаграфія? 2. Як звязана дыялекталогія і этнаграфія? 3. Хто з вучоных-этнографіаў вывучаў дыялектную мову і якія працы па дыялекталогіі напісаны этнографамі?

14. У 70–80 гг. XX ст. беларускія этнографы выдалі шэраг кніг: “Беларускае народнае жыллё” (Мн., 1973), “Беларускае народнае адзенне” (Мн., 1975), В.С. Цітова “Гісторыка-этнаграфічнае раяніраванне матэрыяльнай культуры Беларусі” (Мн., 1983) і інш., у якіх апісаны традыцыйныя элементы жыцця, адзення, абутку, паказана тэрытарыяльнае пашырэнне тых або іншых рэалій. Прачытайце ўрывак з кнігі “Беларускае народнае адзенне” (с. 17–19). Выпішыце дыялектныя назвы. Прааналізуйце карту 329 “Пашырэнне слоў спадніца, андарак, юбка, саян і інш.”, змешчаную ў “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” (ДАБМ. Мн., 1963). Зрабіце вывад пра сувязь дыялекталогіі і этнаграфіі.

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.

1. Прааналізаваць урывкі з паэм “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе”, якія прыводзяцца па дарэвалюцыйных выданнях (практыкаванне 16, с. 20). Выпісаць дыялектныя моўныя рысы.

2. Прааналізаваць этнаграфічную карту “Тыпы падлогі” (с. 29) і лінгвістычную карту “Назвы падлогі” ў ДАБМ. Прааналізуйце адну з карт “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы”, вызначце супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні і іх геаграфічнае пашырэнне.

3. Прааналізаваць адну з лінгвістычных карт “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак”. Вызначыць арэалы пашырэння лексічных супрацьстаўленых адрозненняў.

4. Прааналізаваць карту № 5 “Лідска-бабруйска-рэчыцкі пучок” (с. 34); карту № 6 “Лідска-бабруйска-лоўцкі пучок” (с. 35), карту № 10 “Сярэднебеларускія ізагласы” (с. 46), схему № 1 “Дыялектныя лексічныя адрозненні” (с. 171); карту № 26 “Тэрыторыя, на якой сабраны матэрыял для шматтомных дыялектных слоўнікаў” (с. 183).

5. Азнаёміцца з дыялекталагічнымі праграмамі (апытальнікамі), гл. літаратуру № 5.

6. Вызначыць асаблівасці гаворкі роднай вёскі, раёна, вобласці на аснове прыкладаў з лексікі, дыялогаў, маналагаў.

Пытанні для праверкі ведаў

1. Раскрыць змест паняццяў “літаратурная мова” і “дыялектная мова”.
2. Што вывучае дыялекталогія і якія яе задачы?
3. Даць азначэнне тэрытарыяльнага дыялекту.
4. Якія дыялекты вылучаюцца ў беларускай мове? Назваць тэрыторыю іх пашырэння.

5. Што такое “дыялектнае адрозненне”? Якія тыпы адрозненняў уласцівы беларускім гаворкам? Даць кароткую характарыстыку дыялектных адрозненняў на ўсіх узроўнях мовы.

6. Якое практычнае значэнне мае дыялекталогія?
7. Як звязаны дыялекталогія і сучасная літаратурная мова?
8. Як звязана дыялекталогія з гісторыяй мовы?
9. Якая існуе сувязь паміж дыялекталогіяй і тапанімікай?
10. Якая існуе сувязь паміж дыялекталогіяй і этнаграфіяй?

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. Мн., 1992.
2. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2-е выд. Мн., 1980.
3. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія : заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
4. Вусная беларуская мова: Хрэстаматыя. – Мн., 1990.
5. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн., 1963.
6. Крывіцкі, А.А. Што такое лінгваграфія. Мн., 1986.
7. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 2003. – 294 с.
8. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5-ці т. Мн., 1993–1998.
9. Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. Мн., 1995.
10. Лінгвістычная геаграфія і груповка беларускіх гаворак. Мн., 1968; Мн., 1969.
11. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. – Мн., 1979.

ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ

ВАКАЛІЗМ

Ключавыя словы: фанетычная транскрыпцыя, націскны вакалізм, ненаціскны вакалізм, аканне, яканне, дысімілятыўнае аканне і яканне, недысімілятыўнае аканне і яканне, оканне, еканне, іканне, рэдукцыя.

Пытанні:

1. Фанетычная транскрыпцыя.
2. Вакалізм беларускіх гаворак.
 - а) Націскны вакалізм.
 - б) Лабіялізацыя галосных.
 - в) Ненаціскны вакалізм: аканне, оканне, яканне, еканне, іканне.

г) Вакалізм пераходнага тыпу: дысімілятыўна-недысімілятыўнае аканне; окаючы-акаючы вакалізм; екаючы-якаючыя гаворкі.

д) Асаблівасці ненаціскага вакалізму заходнепалескіх гаворак.

Заданні

1. Прачытаць тэксты. Зрабіць назіранні над вымаўленнем ненаціскных галосных, якія ўжываюцца адпаведна [e] і [ê] з [ʃ], у першым і іншых складах перад націскам. Выпісаць прыклады, аргументаваць свой вывад пра характар ненаціскага вакалізму ў гэтых гаворках.

I. Ёа родылася в дэрэвн'і Бастыч'і. Там і росла. Сэмн'і ў нас було мно́го, о́сым чолов'ік. Ж'іл'і б'і́дно, зэмл'і ма́ло було. У ко́го зэмл'а́ бу́ла, той бога́то ж'і́в, а в ко́го ма́ло зэмл'і́ бу́ло, той по-вс'а́кому ж'і́в. Ха́та в нас бу́ла нэвэ́лыка, бо й д'а́д'ко ж'і́в шч'е в ха́т'і за стэно́йу. В ха́т'і йака́ ж мо́гла бу́ты обста́но́вка? Пу́л зроблэ́ны, да спáлы голова́ до голова́, но́гы до но́гэй [смяецца]. Лүч'і́на, свэ́тла ж нэ́ бу́ло. Робы́лы на по́л'у, с'і́ялы свой л'он, с'і́ялы прóсо, ж'і́то, всэ́ с'і́ялы покрóхы, бо ж ма́ло по́л'а бу́ло. І гэ́тым пы́талыса. Так і про́ж'іва́лы, прóсо товклы́, ка́шу вары́лы. Корóва бу́ла...

Ж'і́то жа́лы сэрпа́мы. Зо́жнэм ж'і́то, у снапо́чкы повйа́жэмо, поста́вымо в дэ́с'аткы. Дэ́с'атк'ы – э́то дэ́вэт' сно́пыков ра́дом сто́яг' , оды́н вокру́г друго́го ста́вымо, а дэ́с'аты́м ша́пку ро́бл'ат'. Воз'му́т ко́ло́с'с'а позгына́йут', позгына́йут', ко́ло пэ́рэвэ́сла, шчо́ ж пэ́рэвйа́заны гэ́тым жэ́ са́мым ж'і́том, ы на́вэрх на́кы́нут'. От э́то на́зыва́вса дэ́с'аток. (в. Бастычы Пінскага р-на)

II. Ёек бу́ло н'і́колы. Л'он рва́лы, да бы́лы, да сла́лы, да пр'э́лы, да былы́лы, да ш'і́лы, да ходы́лы. А ты́пэра мы до́бройі ж'і́з'н'і до́жда́лы, лы́ж'імо́ да сыды́мо, ны́ц ны ро́бымо.

Жы́лы з д'э́д'ком, да бу́ла ў ба́т'ка бра́ты́ха. Да ны по́ла ды́лыс, да суды́лыс за ка́жду одну́ м'э́лоч': і за гру́шку, і за н'а́ку сыно́ж'эт' ч'і́ за тра́ву, і за мэ́ж'у. Да бу́ло нам по двана́ццят' го́д, а йа́ бу́ла блы́зн'у́чка, да хот'і́лы, ко́б дэ́ шчо́ купы́ты ўбра́тыс, да ны бу́ло за шч'о́. Да пошлы́ ж'э́ты до однэйі́ ж'э́ншч'і́ны. Да поста́вылы нас удво́х на оды́н за́г'ін. Да поста́вылы нас зза́ду. А мы зза́ду да вж'і́на́лыса да попэ́ро́д дал'о́ко. Гэ́так ны до́бр'е, дывкы́! По́с'л'а об'і́ду поста́вымо мы вас напы́ро́д. Поста́вылы нас напы́ро́д, а мы йек ухва́тылы то́го за́гона ўдво́х, да й погна́лы з ты́м за́гоном. По́ж'э́лы, й по́ж'э́лы, й по́ж'э́лы то́го за́гона, шч'о́ дал'о́ко од нас ты́йі ж'і́нц'і́ отста́лы. Так уж'е́ і гэ́так то́ж'е ныдо́бр'е, бу́дытэ на за́дних за́гонах сто́йэты́ й бу́дытэ по за́го́нувы ж'э́ты. О! І ста́лы мы і по одному́ за́г'інч'і́ку ж'э́ты, нам роз'і́рку вы́быра́ла там одна́ ж'э́ншч'і́на. І вот мы по́луч'і́лы уж'е́ по два зло́ты. А за два зло́ты мо́жно бу́ло пла́т'т'е купы́ты. (в. Кулякі Іванаўскага р-на)

Параўнаць словы, выпісанія з кожнага тэксту. Чым яны адрозніваюцца па характары вымаўлення галосных у ненаціскных складах? Супаставіць вымаўленне гэтых слоў і адпаведных слоў асноўнага масіву беларускіх гаворак (гл. раздзел “Групоўка дыялектаў на тэрыторыі Беларусі”).

2. Прачытаць тэкст. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца на месцы галосных няверхняга пад'ёму [a], [o], [e], ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацьвярдзелых зычных, калі пад націскам [a] і калі – [i], [ы], [y], [o], [e]. Да кожнага тэксту скласці табліцу, запісаць у яе вынікі назіранняў і зрабіць вывад пра тып аканья.

У з о р.

У націскным складзе	У першым складзе перад націскам
[а] сьба́ка, пьста́в'іў, сьма́ каро́вы, [о] маро́з, кан'е́ц, вадз'е́	[i], [ы], [у], [е], наг'і, кас'іў, вады, тады, пайдў, хачу́

I. Жан'іх, катòры надумыйіцца жан'іцца, б'ар'е́ц с сабо́й ба́ц'ку, ма́тку, хлапцо́у-дружко́ў свайі́х, ну йашчэ́ радн'у́, ап'ац' у ваго́н і ап'ац' в'аз'л'і ўжо́ нас дамо́й. Пр'і́йэхьл'і ў двор на го́лыя ка́мн'і. Ка́мн'і й тэ́я папава́йкапаны́ был'і. (в. Валяўкі Дубровенскага р-на)

II. Ё́ак на́чэлас' вьі́на, йа́ была́ ма́лай. Ну йак пачу́л'і, што стры́л'айуц', вы́бух'і, снара́ды рв́іцца, вокны́ бй́ўцца, паб'е́гл'і ў скле́п хва́іцца. Го́лыя, то́лка ў начных́ рубашь́чках, накры́ліс а адз'і́ялка́мі й пашл'і. Зашл'і, там ужобы́ло мно́га л'удз'і́й с'адз'ла́ хто йак на́ціскаўшыс'. Стры́л'ал'і гдз'е́-та да аб'е́да, аб'е́дам ужо́ н'ёмцы́ прышл'і. А ў нас бы́ў астаўшыс' адз'і́н сьлдат-пыгран'і́чн'ік, йаго́ ат н'ёмцаў́ схва́лі ў гэтым скле́п'і. I вот прыхо́дз'іц' н'ём'іц і ў скле́п зы́гладыва́йіц', ці́ ру́ск'і́й іос'ц'. А мы́ гэта́га сьлдата́ схва́лі, ус'е́ пал'аглі́ на йаго́ і скьза́лі, што н'і́ма ру́ск'і́х. Ё́н і пашо́ў. А ўжо́ па дз'арэ́ўн'і поўна́ н'ёмцаў́ было. Ну й йашчэ́ по́мн'і́цца мн'е, што с'і́л'на было́ ра́дасна, йак скьза́лі, што дз'ен' Па́б'е́ды, што бу́дуц' рабо́тац' ус'е́ заво́ды, фа́брык'і, што бу́дз'іц' у м'і́н'е пла́ц'а харо́шайа. А то́ нас'і́лі ўс'о́ свайе́й рабо́ты, з' л'о́ну да з' йак'і́х абно́скаў. Ё́ йашчэ́ по́мн'і́цца, йак у шко́лу хадз'і́ла. Ц'і́п'е́р н'і́ в'е́рыцца, што так мы́ вучы́ліс'а. Адз'і́н бы́ў буквара́ на ўс'е́х, і гэты́ буквара́ скла́дваўса́ з' л'і́сточкаў. I ньстаў́н'і́ца дьва́ла ўс'е́м па л'і́сточку. Бума́г'і н'е́ было́, саўс'е́м бума́г'і н'е́ было́, н'і́яка́й. I чыта́лі напам'а́ц', бу́кваў ус'е́х н'і́ зна́лі. (в. Белабокі Браслаўскага р-на)

III. У гаворцы в. Задуброўе Віцебскага р-на *вымаўляюць хьз'а́йка, бьйа́ліс', стьйа́ў, пьдн'а́ц', пьбра́лі, сьбра́лі, бьра́н, дьва́й, зьпа́хла, кувал', хува́ц', пупа́с, кумпа́н'і́я*. Як ушываюць зычныя — губныя і заднеязычныя — на вымаўленне ненаціскных галосных няверхняга пад'ёму? Які тып акання ў гаворцы, да якога дыялекту і групы гаворак яна належыць?

3. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» с. 37–38 і ўважліва прааналізаваць прыклады, запісаныя ў магілёўскіх гаворках: *бала́, пата́іцца, адбава́ў, начана́йа, калаха́іц, назава́іц', рассапа́іц', драгва́, раба́к'і, брагадз'і́р, пратвара́іеца, вазава́ў, пран'ас'е́ц*. Як растлумачыць з'яву і ці звязана яна з дысімілятыўным аканнем?

4. Прачытаць тэксты. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца на месцы галосных няверхняга пад'ёму ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, у перад- і паслянаціскных складах. Да кожнага тэксту скласці табліцу. Запісаць у яе вынікі назіранняў і даказаць, што гаворцы ўласцівы пэўны тып і падтып акання.

I. Был'і ў нас с'анако́сы тут, у лу́з'і был'і пры́ Н'о́мн'і, і сушы́лі пра́ма на лу́гу. От дз'е́-н'ібу́ц'і́яка́а лахчы́на, вада́ стайі́ц' ці́ там граскава́та, дак от вык'і́дал'і́ йаго́ на грудоќ дз'е́, а йак да́л'ай, то выно́с'і́лі нас'і́лам'і. Та́кі́я жэ́ртк'і́ дз'в'е́ то́нк'і́я, то́лк'і́ йо́мк'і́я, крэ́пк'і́я, нас'і́лы называ́ліс'а. Адз'і́н ззаду́ б'арэ́, другі́ с'п'ераду́, і капа́ та́ка́я н'і́в'ал'і́ка́я, пудо́ў тры́, выно́сі́ласа́ дз'е́ на сухо́йа м'сца́, дз'е́ н'і́ ўйе́дз'еш с кан'е́м. А с'е́на на плато́х н'і́ сушы́лі, ба́ дз'арэ́ўн'а́

была густанас'ал'онайа. А п'отым на футары пас'сэл'вал'іса ў нас б'ыл'і, а с футароў уж'о будавал'іс'а от на друг'уйу ст'орану в'ул'іцы, дз'е-н'ібуц' дал'ай, у канц'ы в'ул'іцы. Дак уж'о рачч'эй дам'ы. От ік Пагарэлум, у Пагарэлум тожа рас'сал'іл'іс'а, а там жа гушч'ар, гушч'ар быў. А ў нас па гэт'аму бак'у і н'і было х'атаў, т'ол'кі адна х'ата была, мал'ён'ка х'атка стай'ала. (в. Цітаўшчына Стаўбцоўскага р-на)

II. Вот м'ой б'ожа, ц'ап'ер вы адз'этыя і аб'утыя. А мы жн'экал'і, з'олатко, хадз'ілі ў лапц'ах, б'улку і м'ясо й'ел'іна в'ал'іко с'в'ато. Натаўч'э мац'і с'эм'я ды г'эдак й'ел'із карт'опл'айу. І смашн'о было. Салад'уху вар'ыл'і. Й'акр'об'іц' мац'і салад'уху, і нам кажа: «Ліж'эц'а й'азык'і, кабсалад'уха ўдалас'а». Па в'ару ў п'эч сам'ыя н'і л'аз'іл'і, а чак'ал'і, пак'ул' тат'о з мац'арайу з п'ол'а пр'ыдуц'. А раб'іл'і да самаг'о ц'амн'а. Й'ашч'э мн'э было с'ем год, а ўж'э ўс'у раб'оту раб'іла. Жыт'а заг'он быў д'обры, а ўс'о жрук'ам'і жал'і. А п'отым й'ашч'э й' памал'оц'іш ц'эпам, шт'орук н'і ч'уйаш. І кар'оў в'осім шт'ук к'ажды дз'ен' пасв'іл'і. Адз'ін раз засн'ула, ды кар'овы ў с'енажац ул'эз'л'і, то й'б'іў тат'о в'ароўкайу, і с'он'іпомн'у.

А ў шк'олу й'ак хадз'іл'і? Кн'іжк'і ў т'орб'і насілі. П'іс'ац' н'і было на ч'ом. Кн'іжак т'ожа мал'о было, ал'э ж вуч'ыл', бо байал'іс'а вуч'ыц'ал'а. Ч'асто прасіў лапу і б'іўл'ін'эйкайу, й'ак н'а вывуч'ыш шт'о. А вы ц'ап'ер н'і й'ак н'ах'оцац'а вуч'ыцца, ус'о гул'айац'а. (в. Альхоўка Ляхавіцкага р-на)

У з о р.

У націскным складзе	У пераднаціскным складзе			У паслянаціскным складзе	
	першым	другім	трэцім	першым і другім	канцавым адкрытым
[a],	маўчаць' падн'аў	тапара галава	павыган'ац' халаднаваты	багатаго пасаджана	м'асло м'ало х'ата
[i], [ы], [y] [e], [o],	снапы каб'эта дарога гавар'у кас'іц'	гавар'ыц' садав'іна галубоў барад'у галав'э	скаварадз'э у барав'ікох дагавар'ыцца	в'эчарам г'оласа	л'это п'оўно г'орэ д'обрэ

5. Параўнаць дзве групы прыкладаў. Выявіць, у чым іх адрозненні. Якія тыпы акання адлюстраваны ў кожнай групе?

I. Двары, двароў, сталы, сталоў, на стал'э, гарыц', гару, гарэла, балота, народ, заб'ота, пшаш'іца, запал'іц', лаза, дачка, майа, сказаў, жара, пчала.

II. Двары, двароў, сталы, сталоў, на стал'э, гар'ыц', гару, гарэла, балота, народ, заб'ота, пшан'іца, з'пал'іц', л'за, д'чка, м'яа, ск'заў, ж'ра, пшч'ла.

6. Ці можна вызначыць тып ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых зычных па наступных словах: ав'бс, дал'ёка, карбуу, кас'ёц, дашчэчка, кбшка, пад'умац", маці, чатыры, крук, раскідац", куст, была? Калі нель- га, то чаму?

7. а) У віцебскіх гаворках не пад націскам пасля цвёрдых зычных вымаўляецца гук [y]: пувал'і, пулум'аўс'і, пупуд'ац', дурук'а, гусук'а, пуп'л'ам, снувац', шулуха, дуўбн'а, духут'а. Як растлумачыць вымаўленне [y]? Ці звязана такое вымаўленне з дысімілятыўным аканнем?

б) У гаворках усходняй Магілёўшчыны галосны [у] вымаўляецца пры наяўнасці па суседстве губных зычных або галоснага [у]: гурбуза́, хумута́, кулука́, гулубцы́, бурсука́ і г. д. Запісаць словы *галава́, дурака́, папала́м, слабава́т, пагарава́л'і, халаднава́ты, таргавáў, павука́, шанава́ў* так, як іх вымаўляюць у гэтых гаворках.

8. Прачытаць у кнізе Н.Т. Вайтовіч “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (Мн., 1968) пра тыпы ваалізму з адсутнасцю акання (с. 24–27, 30–35) і заканспектаваць. Адказаць на пытанні: 1. У гаворках якіх раёнаў Беларусі назіраецца паслядоўнае захаванне ненаціскага [о]? 2. У якіх гаворках пры паслядоўным ужыванні [о] сустракаецца і [у] на месцы этымалагічнага [о]? Раскрыць сутнасць канатопскага тыпу окання (Канатоп – вёска Нараўлянскага раёна).

9. Прачытаць тэксты. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца ў ненаціскных складах пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных на месцы этымалагічных [о] і [а]. Вынікі назіранняў запісаць у табліцу і зрабіць вывад пра тып ненаціскага вакалізму.

У з о р.

Этымалагічныя галосныя	Пераднаціскныя склады			Паслянаціскныя склады	
	першы	другі	трэці і інш.	першы, другі і інш.	канцавы адкрыты
[о]	воро́та коро́ва попа́ла	полотно́ горо́дов	пораска́з а́ты	со́рок	друго́го стра́шно пра́мо га́рно добра́нно
[а]	кана́л спаса́ла	запальбы́ заложы́лы	напрыгн а-ша́йут	пла́вала отра́дам'і	ха́та бо́чка подарка́

I. Ыак йа була́ шэ мала́йа, то жыла́ з бат'камы́ ў Бу́сы. А гэта́ сэлó нэ так'ейе, бы Мо́тол', а мэнчэ, і стойіт' блы́з'ко колó л'іса. Л'іс окружа́йе сэлó на́вэт' нэ з адно́го бо́ку. На́ша ха́та стойа́ла нэдал'е́ко од кунца́. До нас захо́дылы ча́сто охóтн'ік'і з сэла́ з ба́т'ком поговора́ты, случа́йі роска́звайут', шо бува́йут' на охóты. Ыа мны́го чу́ла роска́зэй про л'існых зв'ерэ́й. І про воўк'ей чу́ла, шо оны́ прыхо́д'ат' поживы́тыс у сэлó. Алэ́ сама́ нэ в'ірыла, йак мо́жэ воўк ул'і́зты ў хл'іў, колы́ двэра́ зачы́н'аны на за́смычку.

Мн'і було́ тогды́ мо д'эс'ат' го́д. Ныч. Ус'е спл'ат', а йа просну́лас, шо почу́ла, йак н'ідэ на двора́ пышчы́т' свын'н'а. Розбуды́ла ма́тэру з ба́т'ком, і оны́ ўдво́х пушлы́ до хл'іва́. Оча́м свойім нэ пов'іры́лы, йак побачы́лы, шо двэра́ оччы́н'аны. Свын'н'а лэжа́ла ўжэ нэжыва́йа, з бо́ку тэкла́ кроў. Гэ́то воўк прыло́ўчы́ўса одсу́нуты за́смычку лапэйу, ул'і́з і душы́ў йейі. (в. Моталь Ива́наўскага р-на)

II. На Тру́йцу вода́лы Ку́ста. Назбыра́йэцца жоно́к, убэру́т' молоду́йу й молодóго і хо́д'ат' пуд ко́жну ха́ту і спува́йут'. А з ха́ты выно́с'ат' хто шчо. Хо́д'ат' по сэлóу, сэро́д дн'а. На дру́г'і дэн' молод'о́ж гул'айут'. Гэ́тэ тэпа́ра звэлóсо.

На кол'ады мужчыны бувало збэрўца, зробл'ат' звэзду і ход'ат' спуваўт'. Пуд кожную хату спуваўт' кол'аду. А хоз'айн выносыт' ковбасу, сало, водку, хл'іб. Гэто було мусова вынэст'і кол'аднык'і, бо йак нэ вынэсэш, то будут' смыйатыса. Роботы було мэрэ, а гул'алы вэсэло. (в. Новы Двор Пінскага р-на)

10. Яквымаўляюцца гэтыя словы ў гаворках з поўным оканнем: *гарэць, хацець, капуста, гарох, насіць, гарадок, у гародзе, стагі, казлякі, балота, голас, горад, дарагі, добрага, позна, мала, проса, палена, баран, кабан?*

11. У вёсцы Канатоп Нараўлянскага раёна Гомельскай вобласці вымаўляюць: *мол'іна, робота, сторых, копуста, здойуц', скозаў, бурока, бозар, сомол'от, зобойаўс', молайя, народ.* З якой з'явай сустракаемца ў вакалізме гаворкі? Як яе растлумачыць? У якіх яшчэ гаворках яна сустракаецца?

12. Прачытаць тэкст. Прасачыць, якія гукі вымаўляюцца ў ненаціскных складах пасля мяккіх зычных на месцы спрадвечных [а], [е]. Вынікі назіранняў запісаць у табліцу і забіць вывад пра тып ненаціскага вакалізму (табліцу гл. да практыкавання 9).

Гэта рьсказывала мьйá бапка і мама, а мама мьйá майіц' дз'іва'носта два го́ды, но йашчэ жыва́, дык рьсказывала, йак йіна́ вадз'іла ко́н'і на нашл'эх. От жыл'і аднасобна, м'ел'і ко́н'і. Йак йос' брат, тады́ брат вóдз'іц' на нашл'эх, а йак бра́та н'іма́, йос' ба́ц'ка і дз'іўча́ты, тады́ дз'іўча́ты вóдз'уц'. На нашл'эх заво́дз'уц' хо́ц' куды́, у як'і-н'эбу́ц' л'ес, дз'е мно́га травы́, дз'іла́нка там йака́йя, прыі́жджа́йуц' туды́. На кан'а́х йёду́ц'. Зла́з'уц' з ко́н'і́й, пу́тайуц' гэты́х свайі́х ко́н'і́й, бо катóрыйя ко́н'і́ ўц'іка́йуц', куды́ ў шко́ду йду́ц'. А мно́га ко́н'і́й, мо́жа із два́ццац'. І сто́л'ікі ш хло́пцаў і дўз'ўча́т. Рьскла́двайу́ц' агóн' та́мака. Хло́пцы й дз'іўча́ты п'эсн'і сп'іва́йуц' , а ко́н'і́ хóдз'уц'. Дурáчацца, а гэта́ ж но́ччы, а пад ра́н'іцу пасну́ц'. І катóры крэ́пка с'п'іц'. А ў лапц'а́х жа ш йаньі абúты́я, абóрычк'і. Дык друг'ейя во́з'му́ц' ла́пац' гэты́ разу́йуц', абóрычку прычэ́п'уц' да йако́га дрэ́ва, дз'е да яко́га ку́с'ц'і́ка і тады́ йак забйу́ц' трыво́гу: “Падыма́йс'а ска́рэй, на́да б'эгчы!” Дык гэты ўскóчыц', а тады́ – во́бз'емл'у: абóрычка ш то дз'аржы́ц', йіна́ ш то зачэ́пл'іна за ку́с'ц'і́к. Вот і так было́, йак вадз'і́л'і на нашл'эх ко́н'і́. (в. Вітунічы Докшыцкага р-на)

13. Словы пляменніца, ляжаць, цяжар, сяўба, цялят, смяцца, пацямнела, пасвятлела, мядзведзь, пасвяжэла, нявестка, дзялянка, вясло, сяло, смяюся, вялікі, вяселле, пасцялю, вяжу, язык, мясны, сляпая, пячатка, сякач затранскрыбіраваць так, як іх вымаўляюць у гаворках: а) з дысімілятыўным яканнем; б) з дысімілятыўным яканнем віцебскага падтыпу.

14. Прачытаць тэкст. Вызначыць тып і падтып якання, выявіць адрозненні ў вымаўленні ненаціскных гадлсных [а], [е] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам. Выпісаць усе прыклады, якія аргументуюць ваш вывад.

Мы пр'ама кьла́ л'эсу жы́в'ом, а р'адышкьм аз'арó і р'іка́, так хьрашо́ ў нас. А ско́л'ка йа́гьт у на́шых л'іса́х! Л'ётьм йак пьнайэ́дз'іц' гас'ц'ей з гьрадо́у пащ'і́ к ка́ждьму, дьк цэ́лым'і дн'ам'і прыпьда́йуц' у л'іса́х. Майі́ про́шльйя л'эта́ то́жа пр'ійі́жжал'і ўдвайі́х. Н'ів'э́стка сто́л'ка ньнас'і́ла йа́гьт і надз'э́льля разньга вар'э́н'на. І с'о́л'іта пр'ійі́хьц' аб'ішча́йуц'. Во н'іда́ўна п'іс'мо́ пулучь́ла, дык п'і́шуц', што мо́жа ў а́ўгус'ц'і́ пр'ійі́едуц'. А йе́ть са́мый лу́чый м'эс'і́ц: і йа́гьды ашшы́ буду́ц', і гр'і́бы пайду́ц', і ў гарóдз'і́ выра́с'с'і́ц' ус'о́ с'в'э́жын'кы́я – гурк'і́, пум'ідо́ры, бурачк'і́, цыбу́л'а, мо́ркава, капу́ста, бу́л'ба. І

йаблычк'і, і сл'івы, і грушы свайі́ будуч'. Так што луччэга м'эста й н'і на́дъ, чым у нас у дз'ір'еўн'і.

Ц'іп'ер' жыс' намно́гъ луччы, чым была́ р'ан'шы. С'ічас ус'о йос', ус'о на́дъб'і: і ра́дз'івы, і ц'іл'і́в'і́з'іры, і л'ісап'эты, і м'ятац'іклы, і н'ьр'ады ра́зныі мо́дныі. П'ьгл'а́дз'іш друг'е́й рас нь ц'іп'ер'ішн'і́у м'яладз'о́ш і д'ум'ьіш: “Д'ьва́йц'а спас'і́ба, што вам н'і пр'ішл'о́с'а знац' ус'о то́йа, што п'і́р'іц'і́р'п'е́л'і кал'і-та мы. Жыві́ц'а ш п'ь-н'ьст'ьі́ашшаму, штоп мы то́л'ка магл'і́ гл'і́дз'е́ц' нь вас ды ра́дъв'ьца”. (в. Азёркі Гарадоцкага р-на)

15. Прачытаць і заканспектаваць матэрыял пра недысімілятыўнае (моцнае) яканне з кнігі Н.Т. Вайтовіч “Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі” (Мн., 1968, с. 69-72). Які яшчэ тэрмін ужываецца ў навуковай лінгвістычнай літаратуры, сінанімічны тэрмін “моцнае яканне”?

16. Вызначыць, у якой групе прыкладаў назіраецца поўнае недысімілятыўнае яканне і ў якой – няпоўнае недысімілятыўнае яканне.

I. В'аро́ўка, с'м'ат'ана, ц'ал'атаў, б'аро́за, м'адз'в'е́ц', б'ераз'н'а́к, с'амна́цац', у ха́ц'е, у гаро́дз'е, у бало́ц'е, с'ерада́, дз'ераза́, л'еб'ада́, п'ерагавары́ц'.

II. Дз'ал'а́нка, в'арста́, ц'ага́ц', л'асны́, л'ас'н'і́ка, в'арац'ано́, в'арабе́й, дз'араза́, дз'арава'а́ны, дз'атвара́, с'м'е́ц'ца, на заво́дз'а, у лу́за, у калга́с'а, з'ал'анава́ты, п'арап'іса́ц'.

Чым поўнае недысімілятыўнае яканне адрозваецца ад няпоўнага недысімілятыўнага якання?

17. Прычытаць тэксты. Выпісаць усе прыклады вымаўлення галосных няверхняга пад'ёму [а], [е] ў ненаціскных складах пасля мяккіх зычных, размеркаваць іх у табліцы. Зрабіць вывадпра тып і падтып якання. У якой з гаворак падтып якання вытрымліваецца непаслядоўна? Назваць пазіцыю, дзе назіраецца непаслядоўнасць.

У з о р.

У націскным складзе	У пераднаціскных складах			У паслянаціскных складах	
	Першым	Другім	Трэцім	Першым і другім	Канцавым адкрытыя
[а]	В'асна́ Б'ада́ З'амл'а́	С'ерада́	З'ел'енава́ты		У ха́ц'е
[і], [ы]	З'амл'і́ В'асны́	В'ераб'е́й	В'ерац'ано́	Во́з'ера, в'е́ц'ер	На рабо́ц'е, У л'е́с'е
[у], [е]	З'амл'у́ В'асн'е́				
[о]	В'асно́й				

I. Ёак прышл'і́ Сав'е́, да́л'ай вайна́ пашла́. Мы чака́л'і хло́пцаў свайі́х з вайны́, мы чака́л'і ад іі́х п'і́с'ам. А ёак паваро́чал'і́с'а хло́пцы, было́ в'е́с'ала, у нас з'б'іра́лас'а маладз'о́ш. Гармо́н'ік у нас бы́ў, та́нцы раб'і́л'і, в'ас'ал'і́с'а. За́муш дз'аўча́та йшл'і́, сва́дз'бы раб'і́л'і. I ёа за́муш в'ы́шла. Пайав'і́л'і́с'а

дз'ец'і. Муш хадз'іў на рабóту ў калхóс, йа дз'ац'еей гадава́ла, трóйа ў Мíнску. А йа на п'енс'ііі, муш н'і на п'енсііі, на рабóту хóдз'іц'. Карóву дз'аржымó, гл'аджу́ до́ма па хаз'айству. Дз'ец'і на вóтпуск прыйажджа́йуц', унўк'і прыйажджа́йуц'. Вот і ц'іп'ер сын на вóтпуску, н'ав'эстка на вóтпуску, хóдз'ац' на с'анакóс, уб'іра́ц' памага́йуц' калхóзу с'эна. У нас хóраша, в'ас'о́ла ў нас. Пратс'ада́ц'ал' у нас харóшы, заўс'ўды памóжа, паважа́йа л'удз'ей і л'ўдз'і йагó паважа́йуц'. А настан'а вóс'ан', настануц' грыбэ́, мы хóдз'ім па грыбэ́.

У нас в'ел'м'і, в'ел'м'і прыго́жа, прыро́да прыго́жайа. Дз'арэ́ўн'а над Н'омнам, хаты ў з'ел'ан'і, у дз'арэ́ўйах. Наш калхóс называ́йацца “Радз'іма Ёакўба Кóласа”, у нас Н'оман бл'іска. Ёак на с'анак'óс'і, мы л'ўб'ім у Н'омн'і пакупáцца. У нас лугавы́ с'анакóс. Л'ўдз'і ўб'іра́йуц', ув'ес' транспарт на лўз'і: і машыны, й трактарэ́, і ўс'а ц'эхн'іка на лўз'і. В'ес'ала-в'ес'ала ў на́шым калхóз'а. (в. Кнотаўшчына Стаўбцоўскага р-на)

II. Ц'ашкóйа было́ на́ша жыц'ц'ó. Бац'к'е на́шы душыл'іс'а раб'іл'і, і нас н'епас'іл'но застаўл'ал'і раб'іц': ус'ó гэта з'амл'а́ мўчыла. Самы́я ат ц'амна́ да ц'амна́ мўчыл'іс'а і нас застаўл'ал'і раб'іц' удо́ма і ў пóл'і. За лучы́най с'адз'ел'і, н'і было́ пас'ла́ вайны́ карас'іны. Бац'ко цэлы́ в'ечар лучы́ну дз'арэ́, а мы с'едз'імó ды пал'ім ды праздз'ём. А дым вóчы выйада́йа, заку́райа й хата́ й мы чóрныя. А ц'іп'ер ус'ó с'в'этло, у'сó йасно. Ус'е смáчно йаду́ц' і хóрашо хóдз'ац'. А нам ла́пц'і нóг'і адйада́л'і. Цэлы́ в'ечар бац'ко пл'ац'е,пл'ац'е, а ра́но патшыва́йе, а то́лк'і на два н'н'і тых ла́пц'ей. А малады́я ж был'і́, хóчацца пав'ес'ал'і́цца, а н'іма́ ў чом. Хлóпцы на музы́к'і бóты адз'авал'і на дз'ерав'аннай падэ́шв'ві, а мы, дз'аўчата, бóсыя танцава́лі. Да кал'і прыту́пн'а,йак дас' хлóп'ац па пал'цы, - кроў с пал'ца пайдз'е́. Ус'о раўно́ пól'ку кру́ц'іш. Тады́ ўс'е гэта́к хадз'іыл'і, н'іхто́ н'і с'кóго н'і с'м'айа́ўс'о, н'і абгавóрваў, ус'е гэты́я самы́ы убо́ры м'ел'і, н'і то што ц'іп'ер. (в. Малыя Азёркі Мастоўскага р-на)

18. Супадзенне якіх ненаціскных галосных і ў якой пазіцыі называецца еканнем? Дакажыце, што ў гаворцы, дзе запісаны гэтыя словы, ёсць еканне.

С'емйá, с'в'екроў, у с'ел'е́, с'естра́, б'ерóза, п'ета́, с'ем'енó, с'ц'ерэ́гц'і́, б'ерэ́гц'і́, в'ераб'ей, б'едн'ачóк, б'еган'іна, в'ерашчáка, в'ел'ікава́ты, н'ебал'шэн'к'і, м'ес'ец, дз'ес'ец', в'ец'ер, пал'ец, зáйец. Пры́п'ец', пól'ем, до́л'ейу, б́удз'еш, нас'ен'йе, здарóўйе.

19. Прачытаць урывак з валачобнай песні, што запісана на поўначы Беларусі. Як бы яна гучала ў гаворцы з еканнем? Затранскрыбіраваць песню і перадаць у ёй еканне.

А пашо́ў жа ё́н у чыстае по́ле.
По́ле палява́ці, жы́та агляда́ці,
Пяшкóм пашо́ў, ё́н не абышо́ў,
На кані́ пайеха́ў, ё́н не аб'еха́ў,
Со́калам ляце́ў, жы́та аглядзе́ў.

20. Прачытаць тэкст. Вызначыць тып ненацісканога вакалізму пасля мяккіх зычных. З якім тыпам ненацісканога вакалізму пасля цвёрдых зычных ён спалучаецца?

I. Ба́ба ка́жэ: «У нас дз' еду́, скóро сва́дз'ба б́удз'е». А дз'ед говóрыц': «А котóра ж б́удз'е за́муж іц'і?». Бо дочóк было́ с'ём. «Да н'е бу́л'ша – с'ерэ́дн'а». – «А шчо́ там, ба́бо, н'е журы́с. Дз'ес'ец' буты́лок расстарáйемса йак-н'ібу́дз'ь, зрóб'ім сва́дз'бу».

Прышлі і сваты, посваталі дз'еўку. Ужэ запойны роб'іц'. Запойны роб'іц' йак? Зап'іл'і, ужэ на ту н'едз'ёл'у будом свадз'бу роб'іц', ік вонцу пойёдом. У суботу ўвэяры зб'ірайуцца, коровай рошчын'айуц'. Рошчын'айуц', ужэ которыіе прыец'олк'і то ходз'ац' по се'лу і зб'ірайуц' кос'н'ік'і і к вонку попрышывайуц', вонка сам'і пошыбуц' і гэто ўгэ з вонком і з тым'і кос'н'ікам'і ў н'едз'ёл'у рано йёдз'е моладайа вончацца.

Прыйёдуц' додому, прыв'езуц' моладуіу, пос'адуц' за стол. Одз'ін стакан на пйац' столоў, одна бутылка ходз'іц' по кругу і одна м'іска капусты, то кашы ў другой м'ісцы, а то сала йекого спокуц', то бл'інца, мулука намошайуц' м'іск'і – і то так ото і свадз'бу згул'айуц'. Н'е так, бы ц'епэр, шо каждому м'ісочка оддз'ёл'но, каждому стакан, каждо му бутылочка. А тогды із вэс'ёл'а прышоў, так йек і н'е був: і н'е пйаны, і н'е опонтаны, ус'е нормал'но. (в.Велута Лунінецкага р-на)

II. Зайшлі і ж йётыйе н'ёмцы ў с'ело, астанав'іл'іса кал'е калхознаго двара – там йекраз кан'ушн'а стайала ў двары. Стал'і йіхн'іе начал'н'ік'і, абгаварыл'іса пам'іж сабойу й загадвайуц' свайім астал'ным, штоб йішлі й з'б'ірал'і л'удз'ей на сабран'іе. Пайшлі ж йётыйе н'ёмцы па хатах, вуган'айуц' л'удз'ей і старых і малых. А жыла на крайу с'ела адна жанчына з'дз'е ц'м'і. Заходз'іц' да йейе адз'ін н'ём'ец і паказвайе на йейе, коб уц'екала ў лес – н'ейк'і, в'ідно, добраі душы буш, коб н'е йшла на йетае сабран'іе. А йена йешчэ й н'е в'ерыц', што с'ерод так'іх з'в'ероў йешчэ й добрыйе нахадз'іл'іса. Ал'е пачала суб'ірацца. Скорэн'ко схвац'іла што папало, за дз'ец'ей й паб'ела ў ле'ес. А дачка йейе кажэ, што паб'егу скажу й сус'ецы. І тайа дз'еўка ўжэ н'е в'ернулася, пагналі йейе тожэ. Сагнал'і ўс'іх туды. Хто н'е йшоў, расстрэл'валі і к'ідалі ў хл'оў. Закрылі дз'в'еры й запал'ілі. Вот так і згарэл'і ўс'е л'удз'і із йетайе дз'ерэўн'і. А тайа жанчына заб'егла ў лес, да так і асталаса жыц'. А йётыйе атрады па шл'аху ц'ераз пуц' пайшлі дал'ей. Абоз спал'іл'і, адал'е – Куз'м'ічы і так дал'ей, за раку Арэсу пайшлі і ўс'о пал'іл'і. А наш С'ерадз'ібор м'інул'і, стайіц' йон йекраз пас'ерод л'эсу, пам'іж Куз'м'ічам'і і Абозам ат шл'аху, па йекому н'ёмцы йшлі мо к'ілам'етры два ўбок. А шл'ах праходз'іц' ц'ераз лес, вот йего й н'е пал'іл'і. Му гаворым, што мо н'йек'і шчас'ліву наш С'ералз'ібор, бо н'е пал'ілі йего н'ёмцы. Ал'е ус'е раўно і нам хвац'іло ад гэтых н'ёмцаў. Палав'іну мужыкоў н'е паварочаласо с хронту, дай дома кол'к'і заг'ігуло л'удз'ей.

Самастойная праца

1. Выбраць прыклады:

а) з дысімілятыўным аканнем:

Маладаіа, хыз'айін, памагац', настаўн'ік, скумандуваць, гьльдац', был'шак, валакна, аўтымаі, вьда.

б) з недысімілятыўным аканнем:

Кылгас, старана, пыл'анка, падвал, рагатац', лупата, дьчка, чарн'авы, жыто, вьйна.

2. Выпісаць прыклады, у якіх адлюстравана з'ява:

а) няпоўнага недысімілятыўнага акання:

С'ёно, карова, ц'ажка, л'ёта, поўно, чужога, маладога, моцно, зламысна, морэ.

б) поўнага недысімілятыўнага акання:

Жанчына, йасна, горэ, дарэмна, н'ічога, мора, гэто, небо, балота, вуха.

3. Выпісаць прыклады:

а) з няпоўным оканнем:

Говорыты, галова, харошо, паворот, дорого, молодого, болота, добрэнна, залотуйу, посадыты.

б) з поўным оканнем:

Борода, дорого, маладога, палотно, болота, молоко, вадз'аны, подарок, другога, порасказаты.

4. Вызначыць, у якім урыўку прадстаўлена гаворка:

а) з недысімілятыўным поўным аканнем:

1. На лапату сыпал'і мук'і, а кал'і вос'ен'н'у – скатывал'і ц'еста ў булку і садз'іл'і йаго на кл'ановайа ц'і дубовайа л'іс'ца, а тады на лапату й ц'іхон'ка совал'і ў п'еч.

2. Н'ём'іц пзьбраў ус'о, у б'ежанцы пгнаў. Пр'ііехал'і, тол'ка гар'елайа шула астыла'.

б) з дысімілятыўным аканнем:

1) Ды тыкайа хмара, што дыбра ад йайе н'а жджы. Спычатку йна ўс'а с'івайа была, а тады стала краснайа ўс'а. Йа в'ек пражыў, а йетк'іа хмары бо'лшы н'і разу н'а в'ідз'іў на свайім в'аку.

2) Мы ўс'е на з'амл'у пападал'і, папалохал'іс'а. Йак падыму галаву, так кругом ц'омно, л'удз'і н'ешто гаворац', а йа н'ічога н'і чуйу. Раптам н'ешто ўс'е збударажыл'іс'а і хлынул'і па пол'і л'ац'е'ц'.

5. Выбраць словы, па якіх можна вызначыць тып ненаціскага вакалізму пасля мяккіх зычных:

а) Л'ажак', н'амношка, агл'адац', з'амл'а, кал'ады, в'асна, н'ав'еста, п'ачы, з'аз'ул'а, сп'авац'.

б) П'атух, м'атла, ц'ачы, с'аўба, н'ав'естка, гн'аздо, пал'анка, дз'аржац', б'арэз'н'ік, ц'ал'аты.

6. Выпісаць прыклады:

а) з недысімілятыўным яканнем:

С'ц'ана, с'арпам'і, з'імл'анка, с'в'ача, см'ітана, дз'іржала, пр'ішла, в'існа, пл'ала, с'астра, с'ідз'ац'.

б) з дысімілятыўным яканнем:

Сп'івац', н'ідаўна, с'арвант, л'іжац', з'амл'а, дз'ажа, дз'аўчаты, в'ірба, ц'в'іц'е'ц', м'ітла, ус'агда.

7. Выпісаць словы, вымаўленне якіх характэрна для гаворак:

а) з дысімілятыўным яканнем віцебскага падтыпу:

Ц'ажар, н'ів'естка, пасц'ал'у, в'асло, с'іўба, цяпер, пасв'іжэла, дз'арэўн'а, б'іда, йазык, в'ас'ел'л'е.

б) з дысімілятыўным яканнем беларускага падтыпу:

Сл'апайа, с'ікач, пасв'атл'ела, у м'ашках, м'ідзв'эдз', в'ароўка, с'адз'е'ц', в'ал'ік'і, дз'ал'анка, л'асны.

8. Вызначыць, у якой групе прыкладаў адлюстроўваецца:

а) поўнае недысімілятыўнае яканне:

1. Б'аразн'ак, в'ароўка, у гародз'а, с'амнаццац', з'ал'анаваты, п'арав'арнуў, н'ав'адомы, в'ец'ар, в'араб'ей, воc'ан'.

2. Пл'ала, л'есн'іка, воc'ен', у балоц'е, см'айацца, дз'етвара, в'ерац'ано, хлоп'ец, в'арста, сп'аваюц'.

б) няпоўнае недысімілятыўнае яканне:

1. Поі'ел, дз'ал'анка, у хац'е, дз'ераза, ц'агац', в'ас'ел'л'е, п'ерагаварыц', п'ац'ера, с'амнаццац', дз'ерав'аны.

2. В'арац'ано, с'ол'ата, п'арап'ісац', м'асны, у луз'а, л'ас'н'іка, ном'ар, з'амл'а, в'ажу, с'арада.

9. Вызначыць, у якім урыўку прадстаўлена гаворка з недысімілятыўным поўным яканнем.

1. Л'ац'імо. І н'ічога н'а в'ідз'ім, і ўс'о нам думайіцца, што гэта воўк с'адз'іц'. Ажно прыгл'эдз'іл'іс'а, а гэта в'арба выгараўшы.

2. Дз'іржал'і скот, пу п'ац', пу шэс' кароў, ав'ечк'і. З лык лаіц'і пл'ал'і, з' н'ідз'ел'у паходз'іш, і йаны рассыпал'іс'.

10. Выпісаць словы, у якіх адлюстравана з'ява окання.

Частавац', голова, радкавата, базар, каса, золотайа, корова, машкара, подушка, ворона.

КАНСАНАНТЫЗМ

Ключавыя словы: кансанантызм, дысіміляцыя, асіміляцыя, метатэза, эпентэза, пратэза, мяккаэрасць, цвёрдаэрасць, дзеканне, цеканне, падаўжэнне.

Пытанні:

1. Кансанантызм беларускіх гаворак:

- а) Агульная характарыстыка зычных.
- б) Цвёрдаэрыя і мяккаэрыя гаворкі.
- в) Дзеканне і цеканне.

2. Змены зычных у гаворках:

- а) Асіміляцыя прагрэсіўная, рэгрэсіўная, поўная і няпоўная.
- б) Падаўжэнне зычных.
- в) Дысіміляцыя прагрэсіўная і рэгрэсіўная, поўная і няпоўная.
- г) Метатэза.
- д) Эпентэза.
- е) Пратэза.

Заданні:

1. Прачытаць тэксты. Выпісаць прыклады дзекання і цекання, прасачыць пазіцыю, у якой вымаўляюцца [дз'] і [ц']. Ці ёсць адрозненне ва ўжыванні фанем [дз'] і [ц'] у гаворцы і літаратурна мове?

І. Ц'яп'ёр йак в'еchar, дык ц'іл'ів'ізар гл'адз'ім, с'ёмйам'і саб'іраёмс'а. У кажнай хац'а ц'іл'ів'ізар. З'б'аромс'а да рагочам, пытаёмс'я: а ну, йак к'іно, ц'і панрав'ілас'а, йак'іа арц'істы.

Ран'ей, йак н'і было йашчэ такой ц'эхн'ік'і, йак ц'ап'ёр, дык мы л'он уручнўу апрацоўвал'і. Ран'ей і з'арно малац'іл'і ўручнўу. Ну, йак ус'о пажнуц', гэта з'арно ў ск'ірдах стайц', а малац'ілак н'і было пос'л'а вайны, ужó кап хватала на каждау брыгаду малац'іл'ка ц'і на кажды калхос. От прыходз'іц' у адз'ін калхос малац'іл'ка, там памалоц'іц', а тады ў друг'і. Прыходз'іц' гэта

малац'ілка, падайўц' снапы на малац'ілку. Нада чалав'ёк йак'іх дз'ёс'ац' штоп у з'м'ёну раб'іл'і.

Снапы звоз'ац'к малац'ілца на кон'ах, а тады падайўц' нав'ёрх, на стол *, а там два чалав'ёк'і: адз'ін разраза'я снапы но'жыкам, а друг'і падайё ў цапы. І вот малоц'іцца. Стайац' л'ўдз'і, атк'іда'йуц' салому, ам'ец'ца атк'іда'йуц' аддз'ёл'на, тожа стайац' л'ўдз'і. І дз'е з'арно' йдз'ё, стайац' л'ўдз'і, аднос'ац' м'ах'і. Вот памалоц'ац' гэта з'ёрн'а ў малац'ілца, а саломку адв'азуц' - і добра. А цапёр жа камба'йнам пажнуц', змалоц'ац' і з'в'азуц' і сух'ён'кайа і добра'нкайа.

II. Ц'іпер вы, дз'ётк'і, н'ёк ус'ё разам ходз'іц'а: і старш'ыя і малоч'ыя. А йак йа малада'я была, то было саўс'ім н'і так. Ув'ёс' моладз'еш дз'ал'ўс'а на канпан'іі. А канпанавал'і па гадах. От у нашай канпан'іі был'і ўс'е с аднаго го'да: йа, Марыла, Ядв'іна, Ган'дз'а Саўчына, Ган'дз'а Бон'дз'ікава і С'іма. Гэта мы кал'ажанкам'і был'і. В'асной, і л'ётам, і ос'ан'у мало было часу, кап канпан'іяйу з'б'ірац'ца. У калхоз'і было мно'го раб'оты й до'ма. Та найбол'ш з'б'ірал'іс'а хло'пцы і дз'аўк'і з'імо'йу. Паб'арэм в'ерац'оны, калаўротк'і і з'б'ірайамс'о ў адну хату. Пас'адз'ам кал'а во'кан і прадз'ём. Йак стан'а ца'мн'ец', та мац'і дайё лучыну, кап запал'іл'і. Ал'і пры лучын'і н'і на'тто на'прадз'еш. С'адз'імо, п'ёс'н'і с'п'авайам. А на друг'і дз'ен' ув'ечары ідз'ём у друг'іу хату. Наша канпан'а на'тта харо'ша, дру'жна была. Н'ікол'і мы н'і сварыл'іс'а, дз'ал'іл'іс'а ўсім. (в. Крывако'нна Зэльвенскага р-на).

2. Прачытаць тэксты. Выпісаць словы, у якіх ёсць шыпячыя і [дж]. Ахарактарызаваць гэтыя гукі. Ці парныя па цвёрдасці - мяккасці яны ў гаворцы?

Выпісаць словы з літарай **ц**. Для абазначэння якіх гукаў ужываецца гэта літара – цвёрдага [ц] ці мяккага [ц']? Ці парныя гэтыя гукі?

I. Жылá баба. Було ў йайё тр'і сыны. Ну, жан'іла йіна аднаго, бол'ш'яга. Другога жан'іла. А сама тыка'я жадз'ўга: н'ав'эсткам н'і дызвыл'ала, штоб 'ны хадз'іл'і ў кл'ец' і брал'і там сала. Дызвыл'ала йім то'лк'і цубу'лу йёс'ц', пав'ёс'а цэлу'йу пл'ац'оку цыбу'л'і і йеш. Ды хл'ёб. І скызала так, што ў м'ан'ё тр'і во'к'і – у патыл'іцы во'ка, і йётыя два. Што ў патыл'іцы во'ка ўс'о ба'ча, йётыя во'чы с'п'ац', а йёта ўс'о ба'ча.

Ну й йаны так жыл'і, н'ав'эстк'і йётыя дз'в'е, то'лк'і па аднум хл'ёб'і і пу цубу'л'і. Уз'іла тр'ец'ц'іга сына жан'іла. Тр'ец'ц'іга сына йак жан'іла, ш чуж'іа дз'ар'ёўн'і уз'іла, йёта ўжо байав'ейшайа була. Йёта ужо стала хадз'іц' і ў кл'ец'. Схадз'іла у кл'ец', выбрала сала, ныжар'іла. Ныкарм'іла йётых і сымá найёлыс'. Прашну'лас' с'в'акро'ва, пыл'адз'іц': "Э-э, н'іл'з'а так, вам на'да то'лк'і цубу'лу йес' ". Ну, йёта ўжэ 'ткызалас': "Зна'йіц'а, с'в'акру'ха, йёта ба'ц'ка мой пр'іёхуў із ма'ткуй, ну, йа н'і зыхац'ёла, што вы д'ужа хырашо спал'і, будз'іц' вас, ды ўз'іла ды ныжар'іла і ныкар'м'іла ба'ц'ку й ма'тку". – "Ну, ланна, штоб йётыга бол'ш н'і было, - пр'ікызала так. – Добра'а".

Ну жуву'ц', жуву'ц' пу цубу'л'і. Ныда'йёла жыц' пу цубу'л'і. Йётыя сыны пайёхыл'і ны н'адз'ёл'у ў абоз, а н'ав'эстка надумалас' йайё жжыц' с' с'в'ёту. І вот гавор'а: "Адна схвац'і за хахол і б'і аб йёту с'ц'ёну, а тады – друго'я – г' друго'й с'ц'ан'ё б'і, а йа йазык пратыкн'у йго'лкуй". Ну й вот йаны ёта з'дз'ёлал'і. (А у йіх было тр'і двары, то'лк'і пыдз'ал'іцца.) Раз'б'іл'і йёту с'в'акру'ху, прыпарол'і йей йазык, п'ір'адз'ёл'і чыс'ц'ін'ка і палажыл'і за хвору'йу. Прый-іжджайуц' йётыі сыны, йёта мыладз'іцка выскачыла: "Божа, мой божа, ма'тка наша саўс'ім слаба. Прышла на пагон па ц'о'лык, і вот прастыла, дурный в'ец'ір праду'ў і йайё прыхвац'іла: л'ажыц' пр'і с'м'ёрц'і". Зна'чыц', сыны зыхвац'іл'і

йёл'е живуйу, гувар'іц' йіна н'і мыгла, пытаму што йазык йайе быў пратычан йіголкуй. Йіна тол'к'і пыказывала, што к адной с'ц'ан'е б'іл'і гылавой і г' другой. А йета ўжо мылыдаіа, што тыптала йайе на масту, гавор'а: “ Йета йіна зав'ішчайіц' йеты двор вам жыц', а к йетыму боку – вам. А мы ўжо йак маладыіа дólжны заступ'іц' м'еста с'в'акрух'іна”. Ну, так йанó й булó. С'в'акруха пам'óрла, а йаны разышл'іс' пы двырах. (в. Рабавічы Слаўгарадскага р-на)

II. Йікайа жыз' былá даўна? Раскажy. Ц'ажка рóб'іл'і, ну, ал'е ж галóнныйа саб'е н'і был'і, ні гьльдал'і. Рóб'іл'і саладyх'і так'йа з жытнай мук'і, сьхарынай зьсалóдз'ім і йадз'ім з бyл'бьчкай. Дóбра, смáшна. Тараны купл'ал'і, с'ал'óтк'і. Скарóмнага н'і йёл'і, ус'ó пóснайа. Мьлькá дз'в'е карóвы ац'ёл'уцца, ус'óз'л'івал'і дз'эжкам'і і ст'йáла да в'ал'ікан'н'а. Пóс'л'а в'ал'ікан'н'а ўжо йеш ат пyза гэта малакó к'іслайа. А прыдy кал'і-н'эбуц' с' с'іла, з' в'ічарынк'і, дак зьсьладжy вады сахарныньй і хл'эба накрышy, гэткуйу цурy зрóбл'у, падйём і л'áгу спац'. Мак с'эйел'і, мак ц'óрл'і, ц'óрл'іцы был'і так'йа ў рyпчык'і, máку натрэш гэтага, алáдак нап'ач'э máма, у мак ньмачайіс'с'а. Смáшна, смáшна булó. К'іс'ал'і раб'іл'і с аўсá. Ав'ос даўна напáрым гаршк'і, а тады ў п'еч вьсушым, а тады палáнкам'і, начóвачк'і так'йа, вьпалайіш, і тады ў стyп'і таyчóm. Чыстайа крупá зрóб'іцца з аўсá. І тады гэты ав'ос сатрóm у жорны на мукy, м'ілту * рóб'іл'і. А йак на к'іс'ёл' – учын'айім к'іс'ал'ók гэты. Аптаyчóm і тады з'м'ёл'ім мучыцу гэту і ўчин'айім. К'іс'н'а. Ук'іс'н'а, а тады працэдз'ім йагó – б'эльйа малачкó насатайáшчыйа. І вáрым. І гэтк'і к'іс'ёл' йёл'і. І ўс'ак'йа прадyкты был'і пóсныя, тол'к'і пóсныя. (в. Кімія Барысаўскага р-на)

3. Прачытаць тэксты; выявіць, як вымаўляюцца звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова, глухія перад звонкімі, ці ёсць асіміляцыйная мяккасць зычных, падаўжэнне зычных, з'явы асіміляцыі, метатэзы, эпентэзы, прыстаўныя зычныя. Выпісаць прыклады гэтых з'яў у сшытак.

I. Да вайны жыл'і слабавата, з'амлі валóка была, ал'е зарабóтак н'і булó. Мушчыны хадз'іл'і на рабóту ў л'ес абó хату камy ўпраўл'ац'. Прыв'азуц' вос дабра за рабóту, а грóшы ўс'о рóўна н'імá. Грóшай н'і булó. Ус'ó булó свайей рабóты, náда булó прас'ц'і, ткац'. Хоц' йак пакрас'уц' матк'і, а тады ўжо ткац' на спан'н'іцы так'і плац'эначак у кл'этк'і, п'экны. Аснуйóm, тады ччóm, а тыды шыл'і спан'н'іцы.

У хац'і на л'ейцах в'іс'іц' калыска, дóма ўжо, а йак náда йс'ц' на пól'а, náда ш брац' тyйу калыску. Аччэп'уц' йайе, і тады máма за пл'эчы тыйа л'ейцы, а йіна ззáду йак чвмайдáн балтайіцца. Н'ас'ец' п'ац' к'ілóm'етраў аш у Выхады тyйу калыску. І мы йдз'óm хоц' н'і жац', ал'е з' дз'іц'ám гул'ац'. Máма пакóрм'іц' йагó, а тады жн'ец'. І бóл'шайа, Вул'л'ána, с'істрá майá, тáйа ўжо памагáла жац'.

С'ейал'і жыта, ав'ос, йачм'эн'. І л'он. Калóпн'і с'ейал'і. Калап'эн' нас'ейуц', бо п'ін'ká náда. Náда в'арóўку сав'іц', л'ейцы п'ан'к'і. А н'і булó ш бац'інак, бац'інак, бац'ка с'пл'ац'ец' лапц'і з гэтай п'ан'к'і. Абyйіш йіх [смяецца], ідз'эш у шкóлу. І, здайецца, в'ес'ал'ей булó. А ц'ап'эр маладз'óш і надз'этайа і абyтайа, а н'екайа в'алайа, в'ес'алóс'ц'і н'імá.

І ў хац'і н'і булó тэй апстанóўк'і, йак ц'ап'эр. Ц'ап'эр на вóкны пав'ес'уц'і гарадз'іны й нашыйа н'эк'йа. А даўна бумáшку вьражыш, к акнy во кв'эрху прыкл'ейіш [смяецца] – і дóбра. Гэтайа с'ц'эны аммыйіш, трóшка пыл' абатрэш – і гэтак жыл'і.

Абó л'ес вал'іл'і. Зачэп'уц' в'ысака хоц' йак'і ланц'ух, трóх'і паткап'айуц' кал'á карэн'н'а, а тады ўчэп'уцца хоц' скóл'к'і мушч'ын і «Дуб'інушка, óхн'і». І ц'агайуц', і ц'агайуц', і гл'ан' - аб'эрнуц'. Н'а зразал'і, ба на́да ш і с карэн'н'ам кап.

II. З'іна йак на рабóту пушла, пуправ'ілас'а. Така́я т'уша ста́ла, што ў камаз'ін'і плац'ц'а н'і пудб'арэш. Учóра п'шл'а ў камаз'ін, йо мац'арй'ал харóшы, с'іччык, у раманы́ кругам'і. На пудадз'і'ял'н'ік йо харóшы, у й'іскарк'і, шыро́к'і.

«Дз'еўк'і, - прós'ац' тэ́я, - каб аддыхну́ц'». Йаны́ ж да́йжа н'і прысто́йл'с': йім рабóты мно́га.

Мн'е Йван мой ча́ста с'н'іцца, а што то́лку, што йа йагó ў с'н'е ўв'іджу. Йак атхадз'іў у ва́рм'ію (абóдва ра́зам йшл'і), ка́жыц': «В'арн'іс'а, ма́ма, наза́д. Н'і плач'ц'а, йашчэ ра́дуйц'ес'а, што мы го́дныя, н'і кал'эк'і, шта йдз'ом у Кра́снуйу Арм'ію служ'ыц'». А тут і вуйна́ нычыла́с'. І гало́ўку палаж'ыў, н'і в'арну́с' з вайны́. Йа йагó в'ів'іла на дарóгу, йак'у́ю йон хац'еў. Два го́ды вучы́с'а ў Мугул'óв'е, год у Во́ршы, і п'ерад са́мый вайно́й два го́ды ныста́ўн'ічаў у Глы́бачк'і. Ныста́ўн'ічаў, а тады с'аро́д н'адз'ел'і й'іўл'айіцца. Йа: «А мой ты сыно́к, чагó ж ты пры́йшоў, в'ерна, звóл'н'іл'і?» А йон: «Н'е, ма́ма, м'ан'е зда́лі». Йа спра́в'іла в'ечар, атпра́в'іла йагó ў ва́рм'ію. І йак 'тпра́в'іла, бо́л'і́й н'а ўв'ідз'іла, н'і в'арну́с'. Ц'ап'ер то́лк'і с'н'іцца.

4. Прачытаць тэксты. Выпісаць словы з фанемамі [p] і [p']. Якую з гаворак можна аднесці да цвёрдаэрай, а якую – да мяккаэрай? У цвёрдаэрых гаворках выявіць, які [p] этымалагічна цвёрды, а які быў этымалагічна мяккі, але зацвярдзеў. Як у мяккаэрых гаворках вымаўляюцца этымалагічныя [p] і [p']? Ці ёсць выпадкі вымаўлення мяккага [p'] на месцы этымалагічна цвёрдага [p]? У чым спецыфіка вымаўлення [p] і [p'] у палескіх гаворках?

I. У трыццац' шастом гаду́ жыл'і мы ў дз'арэўн'і. Была́ ў нас камуса́ца*: выган'ал'і л'удз'ей з дз'арэўн'і, дава́лі со́тк'і ў по́л'і, каб будава́лі там свайе́ хаты. У в'óсцы было́ па чатыры ха́ц'е на адным двары́, л'удз'і н'е хац'ел'і йс'ц'і на но́вайе м'еста. Тады́ каморн'ік'і дал'і адно́му чалав'е́ку сто рубл'ей, і йон спал'іў ус'у на́шу дз'арэўн'у. Хл'еп у стадо́лах пага́рэў, хаты пага́рэл'і, і с'в'ін'а ў катóрых пага́рэл'і. В'ыгна́лі нас у по́л'а, хаты паку́пл'івал'і па чужы́х в'óсках, бо ўс'а на́ша в'óска в'ыгара́ла, а ў па́на дз'эрава́ н'е даку́п'іс'с'а. Так жыл'і мы за По́л'шчай.

Хадз'іл'і да па́на на рабóту. А во́буйу н'і было́, адз'е́жы, у мага'і́нах была́, ал'е гро́шай н'і было́, н'і было́ й дз'е зараб'і́ц', н'і было́ за што куп'і́ц' – вот так і к'ідал'іс'а. Ара́л'і, жа́л'і ад ра́нку да ц'амна́, пака́ со́нца зойдз'е. Пры́йдз'еш дадо́му, а по́тым зноў ідз'еш, бо трэ́ба гро́шай зараб'і́ц', каб хоц' т'уфл'і куп'і́ц', у цэ́ркаў пайс'ц'і. Ідз'еш у цэ́ркаў або на база́р, а т'уфл'і н'ас'еш у рука́х, а там ужó абуйе́мс'а, а выхо́дз'іш з м'астэ́чка-зноў разува́йе́мс'а і йдз'ом бо́сыя. Ц'а́шка, в'ел'м'і ц'а́шка было́ жыц'. Жыс'ц' ц'ап'э́рака харо́шайа, той жы́з'н'і н'а хо́цацца ўспа́м'іна́ц'. (в. Харашкі́ Дзятлаўскага р-на)

II. У йётым гаду́ д'ужа мно́га гр'ібоў у л'ес'і. Йа хоц' і ста́р'ыя, а н'іл'ан'ус'а хадз'і́ц' у л'ес. І заўтра пайд'у. Л'ес ат на́ш'ы дз'ар'еўн'і за два к'ілам'э́тры. Паку́л' іду́ даро́г'ы, ус'о ўспо́мн'у: йак ра́ншы ўм'ес'ц'і з' дз'е́ц'м'і хадз'іл'і ў йа́гды, гр'ібы́, ар'эх'і. Д'ужа было́ в'ес'іла. Даво́л'ныя, ра́д'сьныя пр'іхадз'іл'і дамо́й. А ц'іп'ер' с'ку́шна адно́й до́ма с'адз'е́ц' і тады́ йду ў л'ес. Па л'ес'і йдз'еш с'м'эла, н'і байі́с'с'а. Во́здух так'і́й с'в'е́ж'ы, то́лка в'і́дна, йак

плавыйуц' павуц'інк'і. І дужа харашо думьйіцца. Ус'о п'ір'адумьйу. І так быстра ньсаб'іраіу гр'ібоў, аж самой н'а в'ер'іцца. І л'убуйус'а йім'і, думьйу, стар'іа пасуш'у на з'іму, а мьладьйа звар'у. І н'эскъл'ка разоў сходз'іш у л'ес за дз'ен', і н'а чустуйіш устал'ьс'ц'і. Вот тóл'ка ўс'ігда думьйу: штоб был'і ўс'е дз'ец'і пр'і мн'е, было б намнога в'іс'ал'ей, і з ап'іц'ітам йеу бы йетыя гр'ібы і радьваўс'а б жыз'н'і. (в. Стан Горацкага р-на)

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: *Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.*

1. Прааналізаваць узоры транскрыпцыі (с. 49–50), карту № 1 “Націскныя галосныя” (с. 58), карту № 12 “Ненаціскныя галосныя” (с. 65), карту № 13 “Недысімілятыўнае аканне” (с. 69), карту № 5 “Лідска-бабруйска-рэчыцкі пучок” (с. 34).

2. Заканспектаваць план фанетычнага аналізу тэкстаў (“Дадатак”, с. 276–277, 279–280), прааналізаваць пр. 157 (I, с. 200).

3. Выканаць практыкаванні. Асноўныя: практ. 47 (I), с. 59 (II); практ. 63, с. 72 (II); практ. 71 (I), с. 75; практ. 77 (с. 79–80). Дадатковыя: практ. 50 (I), 51 (с. 60–61); практ. 53 (с. 63); практ. 43 (I–III), с. 55–56; практ. 76 (I), с. 78.

4. Прааналізаваць карту № 14 “Зычныя” (с. 82), карту № 7 “Пашырэнне мяккага [р’]” (с. 43).

5. Выканаць практыкаванні. Асноўныя: практ. 81 (с. 86), практ. 91 (с. 93). Дадатковыя: практ. 83 (с. 89), практ. 84 (с. 90), практ. 88 (с. 92), практ. 94 (I, II, с. 97, 98).

6. Падрыхтаваць пытанні і заданні для самастойнай падрыхтоўкі і праверкі ведаў (с. 99–100), прааналізаваць практ. 157 (II, с. 201–202).

7. Выпісаць у асобныя слупкі словы, у якіх назіраецца асіміляцыя або дысіміляцыя зычных: *ражжывал’іс’і, с’в’ет, чашчэй, ланпа, мушкайа, жэрдка, какл’эта, чарн’ішн’ік, дохтур, клумацьц’, творыг, В’іц’іпск, анна, антобус, бул’ма, супшына, клушч, даццэ, зал’эза, шчас’ц’а, б’іл’з’ін.*

8. Выпісаць словы:

а) са з’явай дысіміляцыі:

Крушка, канб’інайт, н’іл’іцыл’ін, смайна, анна, канпрэс, зал’эза, рынка, транвай, шчас’ц’а.

б) са з’явай асіміляцыі:

Ланпа, дохтурка, какл’эта, супшына, н’іска, кан’ешна, с’н’ідан’н’а, канпан’іа, чашчэй, ражжывал’іс’і.

9. Выпісаць у асобныя слупкі словы з рознымі варыянтамі вымаўлення былога спалучэння «мяккі зычны + б́»: *п’авун’іа, палоз’е, ружжо, вугол’е, рал’л’а, з’ел’е, воў’іу, Пал’ес’е, збожжа, ноў’іу, калос’е, дыхан’н’е, плаціо, нас’ен’о, сув’ей’ц’а, удабрэн’іа.*

10. Выпісаць прыклады, у якіх захоўваецца спалучэнне «мяккі зычны + б́».

П’авун’н’а, гал’л’о, калос’е, дыхан’н’е, задан’е, Пал’ес’с’е, гул’ан’о, удабрэн’іо, воў’ен’іу, пал’ен’н’е.

11. Знайсці дыялектныя словы са з’явай метатэзы.

Нагав’іцы, гамаз’ін, Карэл’іа, гн’іла, калоін’і, в’адз’м’едз’, калаўрот.

12. Выпісаць словы:

а) з эпернтэтычным гукам [й]:

Чамайдан, мн'ата, вавйорка, згубл'іш, стаdz'іво́н, спл'ат, мйакка, йагада, шафйор, плэмн'анык.

б) з эпернтэтычным гукам [н]:

Пйац', мн'аса, радз'іва, ку́л'ім, войстрый, мйод, ко́рмл'ат, сэ́мн'а, прыўйо́з, т'ёмн'а.

13. Выпісаць словы:

а) у якіх у дыялектнай мове адбылася субстытуцыя гука [ф].

Флот, ф'ельчар, хв'ігура, фокус, хва́брыка, капта́н, П'іл'ін, Ага́фйа, Іо́сіф, Хро́л.

б) у якіх вымаўленне гука [ф] адпавядае літаратурнай норме.

Квасо́л'а, шка́ф, хварту́х, фо́рма, хро́нт, фасо́н, Хама́, Ма́рфа, Парф'іры́й, Сапро́н.

14. Выпісаць словы, у якіх адлюстравана ацвярдзенне губных. Вызначыць, у якой пазіцыі гэта адбылося?

Пал'емйо́ты, п'ёршайа, б'арэ́, мн'асо́, пйац', сурав'е́шка, ц'еп'е́рашн'і, замйорз, сэ́мн'а, вав'орка.

Літаратура

1. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – Мн., 1980.
2. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск, 1968. – 219 с.
3. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 1. Фанетыка. – Мінск, 2005. – 29 с.
4. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мн., 2003.
5. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – 318 с.
6. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. – Мн., 1979.
7. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
8. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Фанетыка). / І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – 176 с.

ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ

МАРФАЛОГІЯ

Ключавыя словы: марфалогія, часціны мовы, назоўнік, катэгорыі роду, ліку, склону, парны лік, клічны склон, скланенне, канчатак, дзеяслоў, інфінітыў, зваротныя дзеясловы, катэгорыі часу, ладу, спражэнне, асоба, лік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, прыслоўе.

Пытанні:

1. Назоўнік:

а) дыялектныя адрозненніў катэгорыі роду;

б) дыялектныя адрозненні ў катэгорыі ліку (рэшткі форм парнага ліку назоўнікаў);

в) клічная форма назоўнікаў;

г) дыялектныя канчаткі назоўнікаў адзіночнага ліку (I, II, III скланенні);

д) рознаскланяльныя назоўнікі;

е) дыялектныя канчаткі назоўнікаў множнага ліку.

2. Дзеяслоў:

а) формы інфінітыва, уласцівыя гаворкам;

б) варыянты часціцы **-ся** ў зваротных дзеясловах;

в) дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеясловаў;

г) спражэнне дзеясловаў (формы 3-й асобы цяперашняга і будучага простага часу адзіночнага ліку; формы 1-й асобы множнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу ў гаворках і ў літаратурнай мове);

д) асаблівасці ўтварэння форм дзеясловаў будучага складанага часу, прашлага часу, загаднага ладу.

3. Асаблівасці ўжывання прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў, прыслоўяў.

Заданні:

1. Прачытаць пра род назоўнікаў у кнігах Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» (Мн., 1980, с. 67–69), Ф. Янкоўскага «Гістарычная граматыка беларускай мовы» (Мн., 1989, с. 143–144) і знайсці адказы на пытанні: 1. Якія прычыны несупадзення назоўнікаў у родзе? 2. Ці маюць дублетныя формы назоўнікаў акрэсленую тэрыторыю пашырэння?

2. Прачытаць сказы і словазлучэнні. Выпісаць спалучэнні назоўнікаў з лічэбнікамі. Супаставіць з адпаведнымі спалучэннямі літаратурнай мовы. Вызначыць род і лік назоўнікаў у гэтых прыкладах. Раствлумачыць, як узніклі гэтыя формы, і назваць гаворкі, у якіх яны захаваліся.

Ф'іранк'і на аб'эдз'в'е акн'е; тры п'іс'м'е прыслаў мо й сын; йа ўжо дз'в'е рабoц'е зраб'іў; вымалачывайуц' да дн'а тры кап'е; выткала тры палатн'е танчэйшага; сын чатыры з'ім'е вучыўс'а ў шкoл'е; дз'в'е слoв'е чалав'ек пўтаіе; дз'в'е ц'ел'ац'і гадавала; аб'эдз'в'е кал'ас'е лoпнул'і; а кругом бўдз'а с'ёмдз'ес'ат чатыры в'арс'ц'е па сухoму; ш'ес'ц'дз'ес'ат тры хац'е згарэ ло; дз'в'е рабрын'е, дз'в'е дз'аўчын'е, тры пчал'е; хай жа за дз'в'е м'ес'ц'е йон плoц'іц', кал'і так'і таўсты; дз'в'е карoв'е прадаў; дз'в'е в'ас'эл'л'е ў нас было ў н'адз'эл'у; аб'эдз'в'е плац'ц'е; дз'в'е кас'е ўкладайуц' у кoшык на галав'е.

3. Прачытаць сказы і словазлучэнні з розных беларускіх гаворак. Выпісаць назоўнікі, якія маюць асаблівасць у катэгорыі роду. Раствлумачыць, чаму гэтыя назоўнікі не супадаюць у родзе з адпаведнымі назоўнікамі беларускай літаратурнай мовы.

Йос'ц' л'ітра м'ялакa; йа там йашчэ паўлітру паставіла; дз'в'е к'ілам'этры; дваццац' адна к'ілам'этра; м'этру н'ігачак дас'і; йак'ей тут м'етр, тут аршына н'а бўдз'іц'; к'ілом'етра два п'ірадавайа была; на, ваз'м'і бланку; спoрц'іў бланк; і на бланку расп'ісoўс'а; калa тaнк'і гул'ал'і дз'ец'і; в'ызвал'і дз'в'е тaнк'і; танк падб'іл'і; тарпa сухайа; тарпy вoз'ац'; тoрфам пaл'ім; пам'ідoру сарвала; пам'ідoра тpoхy чырван'ейа; адз'ін пам'ідoр згн'іў; арк'эстра ў клyб'і йграйа; ус'а цэнтра была ў дз'арэўн'і Накр'ышк'і; стайц' камoда; пат камoдам л'ажыц'; табaка кр'эпкайа; ул'oх у

эту табáку; купл'у капóту; капóт парваўс'а; цук'эрак салóтк'і; дай цук'эрку; гóн'ац' в'ал'ікуйу стаду гус'эй; карóва атóйдз'іц' ат стада і хóдз'іц' адна; адз'ійáлу сукóннуу; пад сукóнным адз'ійáлам. (З кнiгi М. А. Жыдовiч "Назоўнiк у беларускай мове". Мн., 1969).

4. Прачытаць тэкст і выканаць заданні да яго.

Мам'е ў пасáгу стары доў с'ем г'ектáраў з'амл'і. Там л'ес быў, в'ал'ік'і л'ес! Дубы был'і, хвóйі, йéлк'і . Дубы мо ў с'ем апхвáтаў, йак кáжуц', отó таўстýйа. Дубы, дубы стайáл'і, здарóвыйа, што гэты стол. А ў дубóх дубóх дўплы в'ал'ік'ійа, птýшк'і, вав'óрк'і ў гэтых дўплах. Ас'іны был'і. А тады надумаўс'а стары, прадóў л'ес, л'удз'і купл'áл'і на хáты, хáты руб'іл'і. Паўгáктáра былó лўгу. Травá благáйа была, с'івугá* была, йак у балóц'і ўс'о рóўна, н'эйк'і с'ів'эц.

Гаспадáрка ў дз'эда была мóцнайа. Была кабыла свайá, йакрác во йак гэта во кабыла, тóл'к'і была лýсайа, лýс'іна б'элайа ат вушэй да хрáпы. Дóбрайа кабыла была, ц'ап'эр так'іх н'імá. Дз'ет сам выб'ірóў кабылу, на н'эк'ім базáры купл'óў. Бáба казáла, карóву прадóў, кан'áку куп'іў. Гав'эчак былó мнóга, дз'ве карóвы, ц'áлушка, бык. С'в'ін'эй да хал'эры былó.

Йа малы шчэ быў, б'ас'с'іл'ны, ал'э бáц'ка навучыў малац'іц'. Цэлы дз'ен' малóц'іц'. Цэлы дз'ен' малóц'ім у такý, гэтым цэпам дайэш і дайэш. І йак узнагарóда пааб'ацáў уз'áц' на базáр. Йа рáды, н'і рáзу н'а быў на тым базáры, н'і рáзу н'а в'ідз'іў. Пайéхал'і ў Гарадóк рáнкам. Йа ў гэтых лапц'á, йак'і там каптáн'ікбыў, мáма пашыла была, адз'еўс'а. В'ідз'а стары, што м'эрзну, мо зáрас і кан'эц мн'е бóдз'а. Зарác сам з'л'ес, і ты, кáа, злас', в'ідз'іш, йа йду, кан'у ц'áшка ў гарý. Рас дз'ет з'л'ес, трéба й мн'е злáз'іц'. З'л'ес. І тут тóл'к'і на гарý ўз'йéхаў, сам кул'эц' на вос і па кан'і, па кан'і- і пайéхаў, пайéхаў. Ус'ó, думайу, пак'інуў. Пайéхаў, пайéхаў дал'óка, аш да Пажáрышч пашц'і. І пайéхаў адз'ін, і кан'á - пўгай, пўгай па гэтай кабыле, і пан'óс'с'а. Ус'ó, думайу, пак'інуў. Йак тут дамóў дайс'ц'і, в'арнóуца. Тады адйéхаўс'а пашц'і да Пажáрышч, стоў, чакáйа. А з' м'ан'э ўжо пáра пайшлá, в'эрн'а. «А што, кáа, сагрэўс'і?» - «Сагрэўс'і». - «Ну ц'ап'эр, кáа, садз'іс'а, бóдз'ім йéхац'». А йа ўжо думáў, ус'ó, к'інуў.

Ну, прыйéхал'і мы на базáр на гэты ў Гарадóк. «Ну, ідз'і ш ты, кáа, пахадз'і». Гл'аджý, кóн'і стайáц', карóвы л'удз'і прóдайуц', л'удз'і хóдз'áц',- йакрác йак на талкýсца. На прылáўках н'эхта прадайé кúры, парас'áта. Чагó тóл'к'і н'амá на гэтым базáры? Пахадз'іў, пахадз'іў, йес'ц'і захац'элас'а. Ну, дзе'т прадóў жыта, ц'і што там йон прóдаў, стáл'і з'б'ірацáца дамóў. Зайéхал'і шчэ ў чайнóуу, у сталóўку, дз'ет уз'оў мн'е катл'эт ц'і што, і мы пайéхал'і дамóў. А йес'ц'і ус'о рóўна хóчыцца, той катл'эт, што сабáку мúху глынуц'.

(в.Пугачы Валожынскага р-на)

Заданні і пытанні

1. Знайсці назоўнікі, граматычны род якіх у гаворцы і літаратурнай мове не супадае. Вызначыць род гэтых назоўнікаў і тып скланення.

2. Выпісаць назоўнікі меснага склону адзiночнага лiку, падкрэслiць канчаткi, назваць дыялектныя i агульнаўжывальныя, дыялектныя растлумачыць.

3. Якія канчаткi маюць у гаворцы назоўнікi ў назоўным i вiнавальным склонах множнага лiку? Цi ва ўсiх беларускiх гаворках гэтыя назоўнікi маюць такія канчаткi?

4. Прааналізаваць канчаткі назоўнікаў меснага склону множнага ліку, растлумачыць іх.

5. Ці даюць магчымасць дыялектныя формы назоўнікаў і дыялектныя фанетычныя рысы выявіць, да якога дыялекту ці групы гаворак належыць гаворка в.Пугачы? Калі магчыма, то назваць гэты дыялект ці групу гаворак?

5. Прачытаць тэксты, знайсці ў іх прыметнікі (неасабовыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі), вызначыць род, лік, склон. Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і растлумачыць іх паходжанне. Якія дыялектныя формы характэрны толькі для паўночна-ўсходніх гаворак, а якія – толькі паўднёва-заходніх і ўтвараюць супрацьпастаўленыя адрозненні ў беларускай мове?

I. Жыл'і с'ёмйам'і па дз'эс'іц' душ, па дз'в'інацц'ц'. Бл'іны п'акл'і йішм'энныі, аўс'аннныі, гр'эцк'ійі. Дз'ірж'ал'і скот пу п'ац', пу шэс' кароў, авэчк'і. Бэнныі хто, аннў кароўу дз'ьржаў. П'осн'яа й'эл'і, а з'амл'ў купл'ал'і. Хто чужым трудым жыў, г'давай п'ар'б'б'к быў, дз'ірж'ал'і, а б'энныі падз'энна хадз'іл'і на раб'оту. З лык лапц'і пл'ал'і, з н'ідз'эл'у пах'одз'іш, і йаны рассып'ал'іс'. А й'эс'л'і в'ар'ов'ч'кам'і падв'ір'ал'і, тады йаны кр'апч'эйшыі. У гр'аз' ног'і м'окрыйі, а йак с'уха- х'раш'о. (в. Веляшковічы Лёзенскага р-на)

II. У каг'о з'амл'і было ма'ло, йім тр'удно было жыц', ж'ыц'о ц'ашкайо было, бо кан'а, н'і мох прадз'эржац'. Тр'эба нан'ац' кан'а, тр'эба апс'э'яц' з'амл'ў, а быв'айа й с'ам'ан н'і хвата'йа. А было ўс'о дараг'ойо: адз'ожа дараг'айа, в'обуй дараг'і, а нашо было дз'аш'овайо. Пуд жыта в'асн'ойу- два зл'отых, о! А м'етр ш'эрс'ц'і хар'ошай – с'ем зл'отых. К'ол'кі г'это з'арна тр'эба было прад'ац' на с'ем зл'отых. А зараб'іц' н'і было дз'е, тольк'о жыл'і с' свайг'о хаз'а'йства. Тамў плац'о хар'ошайо было т'ол'ко па выхадных і ў ц'эркаў пайц'і, а ўжо на т'анцы адз'авал'і йак'ойо с'іц'цаво. А абувац'ца- бас'ак'ом хадз'іл'і. На т'анцы йак ідз'эш, от йак'ийан'ібуц' насун'аш, а хар'ошыйа т'уфл'і т'ол'ко на ф'эст. Так н'і было, йак вы ц'ап'эр, дз'этк'і, х'одз'іц'а, так н'і было, йак вы ц'ап'эр, дз'этк'і, х'одз'іц'а, так н'і было. Ус'о было свай'о, ус'о палатн'ано, ус'о свай'е раб'оты было і в'эрхн'о і сп'одн'о. А выхаднойо было купл'онэ. На б'удны дз'ен' н'іхт'о н'і нас'іў купл'онаго- свай'е раб'оты. (в.Залужжа Стаўбцоўскага р-на)

III. Началас'а вайна, дык мы ж был'і ашч'э падр'остк'і. П'омн'у, пас'в'іл'і на в'ыган'а гус'ей с'в'ін'ей. П'эрв'ыйа н'ёмцы прай'эхала раз'в'этка, дак гл'адз'эл'і на нас, йак на чарц'ей йак'іх. А мы, дз'эц'і, папуж'ал'іс'а да ўц'акац', а йаны раг'оц'.

Ну, а пот'ом ст'ал'і парц'ізаны арган'із'оўвац'ца. Ну, дак п'эрва л'эта йак арган'із'оўвал'іс'а, дак у л'эс'а быў йіх лаг'ар, да вад'ы н'і было п'іц'авой, штоб п'іц'. А бал'отн'а вад'а, дак йан'а ж гразна, да тр'эба было хл'еп п'ач'ы йім. Ну, дак йа хоц' падр'остак ашч'э быў, ал'э ў нас быў кон' свой, дак л'эта ўс'о в'оду туды ваз'іў, б'очку ваз'іў. Лаг'ар с'олка. Дац' в'оду ваз'іў парц'ізанам, йаны хл'еб п'акл'і, п'іл'і г'эту в'оду.

6. Прачытаць тэксты. Выпісаць дзеяслоўныя формы інф'інітыва, спрагальныя формы цяперашняга і будучага часу, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі. Адказаць, якія з іх агульнапашыраныя, якія – дыялектныя? Растлумачыць дыялектныя формы і вызначыць, якому дыялекту яны ўласцівы.

I. Вот йа вам раскажу, йак йа жыў. А жыў йа так. Тр'ойа к'он'ій. Й'еду на начл'эх. Дай'ец' мн'е ма'тка агурк'оў. На начл'эз'і раскладз'ом в'эл'к'і аг'он': камар'оў жа многа, кус'айуц' нас. Мы арм'ачк'і так'ійа панадз'ай'ом, кужух'і,

пас'ц'ілк'і б'эрым. Ляпчык йаловых пас'ц'эл'ім і пас'ц'ілк'і пас'ц'эл'ім пад бок. Тады нап'ачом бул'бы ў п'оп'іл'а і с агурк'ам'і йадз'ом. А кал'і ўжо пайадз'ом, пагл'адз'ім сходз'ім, дз'е нашы к'он'і. Кал'і дз'е ў шк'оду л'атуц', дык мы в'оз'м'ім адг'он'ім йіх, а с'ам'і начн'ом гул'ац' у турзу – аднаго прычэп'ім да й'олк'і за в'ар'оўку, а ўс'е л'отайуц' круг'ом й'олк'і. А што ш йон, прычэпл'іны гэтак паст'ух? Йон кат'орага ўл'ов'іц' на з'м'ен, і б'эрыцца гэтак друг'і. Гул'айім, гул'айім, а тады акружым круг'ом агн'у стар'ога, а йон нам б'ав'іц' б'ас'н'і. Мы с'адз'ім, с'адз'ім, а н'екат'оры в'оз'м'іц' і зас'н'эц'. А мы йамау вугал'ом, с'ажы нам'ажым і на лб'е і на руках, а йон с'п'іц' саб'э. Ну, а к'ончыц' стары б'ас'н'і б'ав'іц', а мы тады ізноў гул'айім у турзу, а н'е ў турзу, дык у х'ованк'і. А р'ан'іцай с'п'ім, а ўстав'ац' н'а х'очыцца, а ўс'е ў с'ажы павым'азаваўшыс'а. Ну, пайдз'ом жа к'он'і іскац'. Йішчым, йішчым гэтых к'он'і, к'он'і н'эту, зал'эзуц' у кусты й стайац'. А хал'одна, мар'оз'ік. Ну, дык зн'ойдз'ім к'он'і і й'эдз'ім дам'оў. Пас'п'ім тр'ошачк'і, ск'ол'к'і нам б'ац'ка ц'і м'атка дас'ц', тады будз'іц' на раб'оту. Ну гэтак і жыл'і мы даўн'эй (в. Зямцы Шаркаўшчынскага р-на)

II. У нас тут д'ужа многа рас'ц'эц' гр'ібоў, р'азных, р'азных, гр'ібоў: сырав'эжк'і, мысл'ата, л'іс'ічк'і, пыдб'ар'озав'ік'і, бырав'ік'і. Ж'аруц', в'аруц', а бырав'ік'і д'ужа хыраш'о сушыц' на з'іму. Нада йіх п'ір'абрац', пар'эзац' і пылажыц' на с'онца іл'і ў п'еч, штоб в'ысахл'і. А з'імоў д'ужа в'ыгядна йіх і с кап'устуйу, і с карт'ошк'іу тушыц', м'ожна вар'іц'боршч. М'ожна і са шч'аўл'ім свар'іц', д'ужа ўкусна. У нас шчэ растуц' ч'орныйя так'ія гр'ібы, у вас, у гырыдах, зав'уц' йіх груз'дз'і, а ў нас с'в'ін'н'і йіх зав'уц'. Йіх саб'ірайуц', м'ыйуц'. П'ір'аб'аруц', с'н'імуц'к'орку ч'орнайу, а то йіна д'ужа йадав'ітыйя, гав'ор'уц'. Тады йіх зал'івайуц' в'ар'ім, укладывайуц' у б'очку дуб'овайу і зыс'ал'івыйуц', прыкладывыйуц' д'онцым і л'ожуц' нав'эр'х бал'шы кам'ін'. І так астыўл'айуц' на з'іму. З'імоў гр'ібы йак нах'одка: йіх м'ожна йес'ц'і с карт'ошк'іу і с атварыный і с т'оўчыный. І рыжык'і т'ожа п'ір'аб'ірайуц', н'а м'ыйуц', мыц' йіх н'іл'з'а. Л'ожац' у йакуйу-н'ібуц' бал'шуйу кастр'ул'у, зыс'ал'івайуц', л'ожуц' нав'эр'х лаўр'овый л'іст, п'ерца, пр'іжымайуц', т'ол'ка н'а с'іл'на. Аўжо кал'і йес'ц', тады прамывайуц, штоб н'а д'ужа был'і с'ол'ныйя, прамывайуц' у н'эскал'к'іх в'одах. П'ір'ад тым йак пыст'ав'іц' на стол, нада см'азыц' м'аслым, дыбав'іц' л'уку ў йіх, п'ір'ам'ішац'эта ўс'о. Гр'ібы м'ожна пувар'іц', пракруц'іц' ц'эраз м'асар'убку і дыбыўл'ац' у п'іражк'і, у какл'эты. Й'эта хар'ошыя д'ужа бл'уда. (в. Канаўка Хоцімскага р-на).

7. Прачытаць у дапаможніку па дыялекталогіі «Беларуская дыялекталогія» (Мн., 1980, сс. 117-124) пра ўтварэнне прыслоўяў у дыялектнай мове.

У прыведзеных сказах выявіць дыялектныя прыслоўі, раскрыць іх значэнне і ўтварэнне.

1. Таб'э лацно ц'ап'эрака: с'в'акроў малых дагл'эдз'іц'. Зьр'ан'н'і ўстала с'он'н'а, зьр'ан'н'і ўправ'ілас'а. На стал'э н'ам'а, удулуках пыгл'адз'і м'ожа найдз'іш. Э, так атр'эчна зр'об'іў, гл'адз'эц' н'ам'ожна. Саўс'ім н'ійак зр'обл'іна, ізноў роп (Лабуюшчына Полацкага р-на). 2. Гэтак з дар'ог'і з'б'іл'іс'а, што н'і в'эдал'і, куды йс'ц'і. Йшл'і надаўг'ат і н'ек жа вышл'і. С'ц'іхн'і! А то йак урэжу наотл'еў! Чужыйе дз'эц'і хоц' малов'эл'е р'об'ац', а ты ш у нас н'ічога (Стараселле Клецкага р-на). 3. На вэс'іл'л'е трэба мус'ова й'эхаты. Йому грунт поступыты ў інстытут, а там будэ пом'алу вучытыса. Зложы пынджак'а наоп'ашкы ды выжэны кор'ову до ст'атку (Чамерын Пінскага р-на). 4. І гэтта пасадз'іла гурк'оў. Хай будуц'. Накл'ал'і в'эл'к'і

вос с'эна, то л'а, йон н'і ўдз'аржаўсо ды курал'ом і пал'ац'ёў. Прагаладаласа, то йес'ц' аш папобўн'іцы, йак у йайе йашчэ й пашчэнк'і ходз'ац' так хутко. От здатно плац'а ў ц'іб'э пашыта (Дубна Мастоўскага р-на).

8. Прааналізаваць прыслоўі *б'эгма, в'арма, гул'ма, дарма (дарма), жал'ма, крычма, л'эжма, роўма, с'эдз'ма, старчма* і адказаць на пытанні: 1. Ад якіх дзеяслоўных асноў яны ўтварыліся? 2. Якую прымету абазначаюць (Гл. пра гэтыя прыслоўі ў «Беларускай дыялекталогіі» (Мн., 1980, с.122) і «Беларускай граматыцы» (ч. 1. Мн., 1985, с. 346.)). 3. З якімі дзеясловамі гэтыя прыслоўі часцей за ўсё спалучаюцца? Прывесці аналагічныя прыслоўі з сваёй роднай гаворкі.

9. Прачытаць сказы. Выпісаць словаўтваральныя і фанетычныя варыянты аднаго і таго прыслоўя, паказаць розніцу ў іх утварэнні і гучанні.

1. Б'санош йшла, ус'э ног'і пакалола. Ног'і гудз'ац': ц'і жарты стол'к'і за дз'ен' п'эшк'і абыс'ц'і (Лабуноўшчына Полацкага р-на). 2. Таб'э не'л'га хадз'іц' уваласэх, трэба шапку адз'авац', бо зноў захварэйеш (Качановічы Нясвіжскага р-на). 3. Ёа с'одн'а цал'утк'і дз'ен' прахадз'іла давлосу, бо так было ц'опла на вул'іцы. Хадз'іла басанос, дак і праб'іла нагу. (Янкавічы Стаўбцоўскага р-на). 4. От даў йаму ногца, аж п'еракул'іўс'а. Цэлы збанок малака нагбом вып'іў (Ладавічы Клецкага р-на). 5. «Прын'ас'і кўпка вады нап'іцца». – «Напійес'с'а нагном». Ударыў йаго нохцам. Тут бл'іско, давай п'эша пойдз'ем. Пакладз'і нав'ідоку, кап доўго н'е шукац' (Стараселле Клецкага р-на). 6. Ча́ста прыходз'іцца хадз'іц' нап'ахату, бо дарога дрэнная, і аўтобус н'е ходз'іц'. (Вужы Ивацэвіцкага р-на). 7. Ёак трэсну нос'цем, дэк п'ер'екотыс'а (Дуброва Нараўлянскага р-на). 8. Набасано́ж уступ'і ў боты і б'ажы, а то споз'н'іс'с'а (Маркава Маладзечанскага р-на). 9. Ёак даў йаму носцыкам, ды аж п'еракул'іўс'а (Лоей Гомельскай вобл.). 10. Хай набас'ака з'б'эгайа, а то пакул' абу́йа чарав'ік'і, то йа й сама́ схаджу́ (Смалічы Клецкага р-на).

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: Мяцельская Е.С.,

Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.

1. Прачытаць у дапаможнікахт Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» (Мн., 1980, с. 95–96) і «Нарысы на беларускай дыялекталогіі» (Мн., 1964, с. 197–198, 202–203) пра формы множнага ліку прыметнікаў (неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў) у гаворках. Прааналізаваць карты 127–129, 138 ДАМБ. Адказаць на пытанні: 1. Якія канчаткі маюць прыметнікі (неасабовыя займеннікі і парадкавыя лічэбнікі) у назлўным, вінавальным, творным склонах? 2. Як тэратарыяльна размяркоўваюцца ў гаворках гэтыя канчаткі? 3. Якія канчаткі ўласцівы толькі паўночна-заходняму дыялекту, а якія – толькі паўднёва-заходняму?

2. Вызначыць, з дапамогай якіх суфіксаў утвараюцца ў гаворках ступені параўнання прыметнікаў? Якія з іх агульнаўжывальныя, а якія – дыялектныя? Якія дыялектныя асаблівасці маюць ступені параўнання прыметнікаў у беларускіх гаворках? (Э. Блінава, Е. Мяцельская «Беларуская дыялекталогія» (Мн., 1980, с. 96–97), «Нарысы па беларускай дыялекталогіі» (Мн., 1964, с. 204–205), а таксама ДАБМ, карты 130–131.) Знайсці ў тэксце ступені параўнання прыметнікаў і зрабіць іх аналіз.

Ужэ грыбоўн'імашака, адно вот тут і на пас'е. Пас – гэта даўн'ей пры Пól'шчы гран'іца была, і мы называл'і пас – гэта паласá в'ірубл'анага л'есу. Дык там, на том пас'і, бол'ш б'аро́заў грып. А б'аро́заў грып і чо́рны - в'ел'ка раз'н'іца. Б'аро́заў грып, йон гэткай сла́дас'ці н'і ма́йа. А ў гэтым чо́рным грыб'е, у йом ко́ран' м'ак'ан'к'і, рэжаш аш малако́, здэ́цца, пльв'е́. І ша́пка смачн'ейша, йон мно́га сало́чшы і мно́га смачн'ешы. Дак гэта быва́ла пры́дз'аш на базáр, дык ка́жуц': «Во т́йя б'ел'ан'к'і́я харо́шшы́я». Ёа кажу́: « Каб вы пан'іма́л'і гры́ба, вы б, кажу́ ц'амн'ейшы́я купл'а́л'і... і гэты́я б'ель́йя, ал'е ўжэ т́йя шчэ б'ал'ейшы́я. Кажу́, каб вы в'е́дал'і, йак'і́я купл'а́ц', вы б бра́л'і ц'амн'ейшы́я, а йак н'і пан'іма́йац'а, б'арэ́ц'а б'ал'ейшы́я. Ал'е ўжэ ц'і́п'ер ув'е́дал'і, ужэ ўв'е́дал'і. А-а пры́шла́ адна́ ка мн'е: «От жа ва́шы чу́ц' ц'амн'ейшы́я». А йа кажу́: «Каб вы папрóбувал'і ўкус гэ́тага і гэ́тага, пал'адз'ел'і б, йак'і́ смачн'ейшы́». (в. Мікалаеўшчына Стаўбцоўскага р-на)

Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і растлумачыць іх паходжанне, вызначыць род, лік, склон. Якія дыялектныя формы характэрны толькі для паўночна-ўсходніх гаворак, а якія – толькі паўднёва-заходніх і ўтвараюць супрацьпастаўленыя адрозненні ў беларускай мове?

3. Прачытаць пра клічную форму ў дапаможніках Э. Блінавай, Е. Мяцельскай «Беларуская дыялекталогія» (Мн., 1980, с. 71) «Нарысы па беларускай дыялекталогіі» (Мн., 1964, с. 152–154) і ў кнізе М. А. Жыдовіч. «Назоўнік у беларускай мове» (Мн., 1969, с. 114–120). Адказаць (пісьмова – у сшытках для самастойнай працы) на пытанні: 1. У якіх выпадках ужываецца клічная форма? 2. Дзе яна пашырана? 3. Якія канчаткі клічнай формы ўласцівы назоўнікам мужчынскага і жаночагароду ў дыялектнай мове (гл. ДАБМ, карты 93–94)? 4. Якія асабліасці яе ўжывання ў фальклорных творах? 5. Якая спецыфіка выкарыстання яе ў літаратурнай мове?

4. Прачытаць тэкст Выпісаць дзеяслоўныя формы інфінітыва, спрагальныя формы цяперашняга і будучага часу, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі. Адказаць, якія з іх агульнапашыраныя, якія – дыялектныя? Растлумачыць дыялектныя формы і вызначыць, якому дыялекту яны ўласцівы.

Бывало, йашчэ з'амал'а была свайа жал'і жыто. І ма́ма й па́пко ўста́нуц' за́ран'о каро́ву дайц', а м'іне'е і сон н'і б'арэ́. Хац'а́ кап па грыбэ́ паб'эхчы, так л'уб'іла грыбэ́ з'б'іра́ц'. Да грыбоў было́ ран'ей н'і сто́л'к'і, йак ц'ап'ер, бо́л'ш было́. Па грыбэ́ пайдү́ ран'у́тко, анно́ йак каро́вы ў по́л'і выган'а́ц', шчэ́ да схо́ду со́нца. Паб'агу́ ў л'ес.

5. Зака́нспектаваць план марфалагічнага аналізу тэкстаў (“Дадатак”, с. 274–275), разгледзець прыкладныя ўзоры аналізу марфалагічных рыс гаворкі (с. 277–278, 280), прааналізаваць практ. 157 (ІУ, с. 204–205).

6. Прааналізаваць табліцы № 1 “Канчаткі назоўнікаў І скланення” (с. 104), табл. № 2 “Канчаткі назоўнікаў ІІ скланення” (с. 105), табл. № 3 “Канчаткі назоўнікаў ІІІ скланення” (с. 106), табл. № 4 “Канчаткі назоўнікаў множнага ліку” (с. 110), карту № 15 “Формы Н.склону адз. ліку назоўнікаў *мыш, гусь*” (с. 106), карту № 16 “Назоўнік” (с. 108), карту № 17 “Займеннік” (с. 118), карту № 18 “Прыметнік” (с. 23), табл. № 5 “Скланенне прыметнікаў, неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў” (с. 122), карту № 4 “Указальныя займеннікі *йеты, гэты*” (с. 33), карту № 6 (с. 35).

7. Прааналізаваць табл. № 6 (с. 133) “Формы інфінітыва і іх пашырэнне”; № 7 (с. 134) “Формы зваротных дзеясловаў і іх пашырэнне”; карту № 19 “Дзеяслоў” (с. 135); карту № 20 “Зычны асновы дзеясловаў II спражэння на губны” (с. 137); табл. № 8 “Формы 3-й асобы дзеясловаў” (с. 138); карту № 21 “Націскны галосны ў канчатку 2-й асобы мн.ліку цяперашняга часу” (с. 139); карту № 8 “Пашырэнне форм 1-й асобы мн. ліку *будам, ідом* і т.п.”(с. 44); карту № 9 “Пашырэнне сакання” (с. 45).

Пытанні для праверкі ведаў

1. Ахарактарызаваць дыялектныя адрозненні беларускай мовы ў галіне марфалогіі.
2. Назваць асноўныя адрозненні па гаворках у склонавых формах назоўнікаў. Якія з іх характэрны для гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту, паўднёва-заходняга дыялекту, а якія – у аднолькавай ступені абодвух дыялектаў?
3. Якія дыялектныя адрозненні назіраюцца ў скланенні асабовых, зваротнага і указальных займеннікаў?
4. Якія дыялектныя адрозненні ў скланенні прыметнікаў, неасабовых займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў?
5. Якія дыялектныя адрозненні назіраюцца ў інфінітыве?
6. Назваць варыянты постфікса (часціцы) зваротных дзеясловах у гаворках. Якія з іх уласцівы гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту, а якія – паўднёва-заходняга дыялекту?
7. Якія асаблівасці ва ўтварэнні дзеяслоўных асноў характэрны для беларускіх гаворак? Растлумачыць іх.
8. Якія канчаткі характэрны для дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу адзіночнага і множнага ліку ў гаворках? Якія з іх утвараюць супрацьстаўленыя адрозненні ў дыялектах?
9. Растлумачыць як утварылася злітная форма будучага часу, і назваць тэрыторыю яе пашырэння.
10. Якія формы дзеепрыметнікаў уласцівы дыялектнай мове?
11. У чым адзінства марфалагічнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы?

СІНТАКСІС

Ключавыя словы: словазлучэнне, сказ, сінтаксічная сувязь, кіраванне, дапасаванне, складаныя сказы, аднастаўныя сказы, сродкі сінтаксічнай сувязі.

Пытанні

1. Асаблівасці прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых словазлучэнняў у беларускай дыялектнай мове.
2. Асаблівасці кіравання ў беларускай дыялектнай мове.
3. Асаблівасці спалучэнняў назоўнікаў і прыметнікаў з лічэбнікамі ў беларускай дыялектнай мове.
4. Аднастаўныя ў беларускай дыялектнай мове.
5. Двухстаўныя сказы ў беларускай дыялектнай мове. Сувязь дзейніка і выказніка. Няпоўныя сказы.
6. Асаблівасці складаных сказаў у беларускай дыялектнай мове.

Заданні

1. Прачытаць у дапаможніку Э. Блінавай, Е. Мяцельскай “Беларуская дыялекталогія” (Мн., 1980) раздзелы “Словазлучэнне” (с. 126–136), “Двух-састаўныя сказы” (с. 141–150).

З прыкладаў, што адпавядаюць ніжэй, выпісаць сінтаксічныя дыялектныя асаблівасці. Даць ім характарыстыку. У якіх групах гаворак, дыялектах яны сустракаюцца?

I. Мала павучылася, пак’інула. I за партн’іху н’е вучылася. Майстар сказаў: “Вучыса на кранаўшчыцу”. А мой токарам рób’іц’. А шчэ за шаф’ора вучыўса, ц’ап’ёр у вайёншчын’е камандз’іра вóз’іц’ (в. Быстрыца Капыльскага р-на).

II. Ыако́йе м’н’е н’ашчас’ц’е зраб’ілас’а. Захварэў сын на шкарл’атыну. Пóс’л’а прайшло там дн’ей скóл’ка, адна дачка захварэла, другáя. Захварэла й чац’в’ортайе дз’іц’а. От ус’е майе дз’е́ц’і на шкарл’атыну пахварэл’і (в. Калініна Дзяржынскага р-на).

III. Чогó-то тогды́ дз’е́ц’і пом’ірал’і. Заболéйе одрóm – пом’іра́йе. Зрób’іцца кóхл’ік – пом’іра́йе. Заболéйе воспóл’ён’йем – л’э́ку н’іма́, пом’іра́йе (в. Малая Слабодка Мазырскага р-на).

IV. Зобрал’іса оны́ ў час нóчы ўстаўшы йц’і ў йа́годы. Пошл’і мы ў тыйе йа́годы. А трéба йц’і п’эраз мóгл’іца... (в. Хатынічы Ганцавіцкага р-на).

V. А дуп к дубу, а дуп к дубу галóвачку клóн’іц’ (в. Пераможац Вілейскага р-на).

VI. А сус’едачк’і майе́, а хадз’іц’а вы ка мн’е. Н’е ка мн’е, а к дз’іц’а́ц’і да шл’уба выпраўл’а́ц’і (в. Аляксееўка Клічаўскага р-на).

VII. Мару́с’ка, йдз’і пат ц’óлку, а то пападз’е́ц’ ат ма́мк’і. Загадала малой мост памь́ц’, а сама́ ц’ал’аты пагна́ла. А во йду да до́ма: “Ма́ма, йа н’е памь́ла”. – “А чаго́ ж ты, гул’та́й, пад ц’ал’аты н’і падышла́?” Паўз Сож гасударства з’дз’елала к’і́рп’ічны завод, п’эчы калхóз пастро́йіў, к’і́рп’іч дз’э́лайуц’. Раго́чуц’ кал’а м’ін’е́. Бал’ейу с’э́рцам, п’эчан’ну. Го́рла бал’і́ц’ (в. Ліцвінавічы Кармянскага р-на).

VIII. Пал’іца́й быў так’і закал’о́ны*, так’і з’дз’ава́ц’ел’, так з’дз’ава́ўс’а з нас, гнаў да Л’уб’ана. Пабудава́лі поўз балóта дз’в’е́ ву́ліцы (в. Рэдкавічы Любанскага р-на).

IX. Іду́ по-над ко́навойу, хлопчу́кі загора́йут’. Сходы́тэ до то́го Гырасыму́ка, шо по-над колхóзным двуро́м жывэ́, він вам нагуво́рыт’ (в. Мельнікі Маларыцкага р-на).

X. Брат на фотаг’еадэз’іста выўчыўс’а, друг’ей у ав’іацыю пашо́ў, адз’ін на эл’эктрыка выўчыўс’а, на фа́бр’ік’і К’ІМ, ус’е вучаны́й, ус’е на свайім хл’е́б’і. Ма́л’цы ўс’м’іха́йуцца кьля́ м’ін’е́ (в. Аўтушкава Віцебскага р-на).

2. Прааналізаваць карту 22, адказаць на пытанні: 1. Якое словазлучэнне найбольш пашыранае ў гаворках? 2. Ці можна назваць гэтую рысу супрацьстаўленай сінтаксічнай асаблівасцю? 3. Якое словазлучэнне ўласціва літаратурнай мове? 4. Ці можна даказаць, чаму яно стала нормай літаратурнай мовы?

3. Вызначыць, у якім дыялекце (групе гаворак) ужываецца словазлучэнне *смяюцца каля (ля) яго*. Ці пашырана ў беларускіх гаворках словазлучэнне *смяюцца над ім*? Якое словазлучэнне з’яўляецца нормай літаратурнай мовы, чаму? Пры якіх яшчэ дзеясловах дапаўненне ўжываецца з прыназоўнікамі *з, кал’а (кала, кал’і, л’а, л’і), над* і ставіцца ў родным (або творным) склоне?

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: *Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.*

1. Праца з “Дыялекталагічным атласам беларускай мовы”. Практ. 99 (с. 103), каменціраванне карт № 82–83, 93–94, 206–207.
2. Выканаць практыкаванні. *Асноўныя*: практ. 97 (с.103–104); практ. 104 (I–VII) (с. 115); заданні на с. 117; практ. 106 (I) с.120; практ.110 (с. 130–131). *Дадатковыя*: практ. 101 (с. 111–112); практ. 108 (с. 126); практ.109 (I), с. 126.
3. Заканспектаваць план сінтаксічнага аналізу тэкстаў дыялектнай мовы і агульныя вывады (“Дадатак”, с. 275), разгледзець прыкладныя ўзоры сінтаксічнага аналізу гаворкі (с. 278, 280), паслоўнага аналізу (с.280–282). Выканаць сістэмны аналіз гаворкі – пр. 157 (IX, с. 213–215).
4. Прааналізаваць карту № 22 “Спалучэнне назоўнікаў з прыназоўнікамі *у, на, за*” (с. 157); карту № 23 “Спалучэнні з дзеясловамі тыпу *смяяцца*” (с. 158).
5. Выканаць практыкаванні: пр. 116 (III, V, с. 145); пр.120 (с. 147). прааналізаваць пр. 157 (VI, с. 208; IX, с. 210–211).

Пытанні для праверкі ведаў

1. Расказаць пра характэрныя для ўсіх гаворак сінтаксічныя асаблівасці, якія не ўтвараюць дыялектных адрозненняў. Чаму яны неўласцівыя літаратурна-пісьмовай мове і з’яўляюцца дыялектнымі?
2. Назваць уласцівыя гаворкам беспрыназоўнікавыя словазлучэнні, не характэрныя для літаратурнай мовы. Даць ім характарыстыку.
3. Назваць прыназоўнікавыя словазлучэнні, уласцівыя розным групам гаворак, дыялектам.
4. Якія спецыфічныя дыялектныя асаблівасці сустракаюцца ў выражэнні дзейніка і выказніка? Ці лакалізаваныя гэтыя з’явы ў беларускай дыялектнай мове?
5. Назваць тыя сінтаксічныя рысы беларускіх гаворак, якія ўтвараюць супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.
6. Якое месца ў сінтаксічнай сістэме гаворкі (дыялекту) займаюць агульнанародныя і дыялектныя рысы? Аргументуйце свой адказ прыкладамі з любога звязанага тэксту – узору дыялектнай мовы.

Літаратура

1. 4.Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – Мн., 1980.
2. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапам. для студ. філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. – Мн., 1992.
3. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І. А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 2. Марфалогія. - Мінск, 2008. – 47 с.
4. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мн., 2003.
5. Лінгвістычная геаграфія і групойка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – 318 с.
6. Мацкевіч, Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. / Ю.Ф. Мацкевіч.– Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1953. – 292 с.

7. Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. – Мн.: Выш. шк., 1991. (Выкананне заданняў праводзіць па дадзеным выданні).
8. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. – Мн., 1979.
9. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
10. Сцяцко П. У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Афіксальныя назоўнікі. – Мінск, 1977. – 320 с.
11. Сцяшковіч, Т.П. Займеннік у беларускай мове / Т.П. Сцяшковіч. – Мн., 1977. – 259 с.
12. Чабярук, А.І. Лічэбнік у беларускіх гаворках / А.І. Чабярук. – Мн., 1977. – 104 с.
13. Шуба, П.П. Дзеяслоў у беларускай мове / П.П. Шуба. – Мн., 1968. – 82 с.
14. Шуба, П.П. Лекцыі па беларускай марфалогіі / П.П. Шуба. – Мн., 1975. – 79 с.
15. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск, 1962. – 194 с.
16. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадзялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс). / І.Я.Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. - 103с.

ЛЕКСІКА І ФРАЗЕАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ

Ключавыя словы: лексіка, тыпы дыялектных адрозненняў, тыпы супрацьпастаўленых адрозненняў, лексіка-фанематычныя, лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя), лексіка-семантычныя (амонімы), уласналексічныя (сінонімы), матываванасць слоў, несупрацьпастаўленыя адрозненні, фразеалагічны склад гаворак, дыялектная лексікаграфія і фразеаграфія.

Пытанні

1. Дыялектная лексікаграфія. Слоўнікавы склад гаворак, асноўныя прыкметы дыялектнага слова, варыянтнасць слоў.
2. Вызначэнне асноўных тыпаў дыялектных адрозненняў у лексіцы, змен у семантыцы слоў:
 - а) супрацьпастаўленыя і несупрацьпастаўленыя адрозненні;
 - б) тыпы супрацьпастаўленых адрозненняў: лексіка-фанематычныя, лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя), лексіка-семантычныя (амонімы), уласналексічныя (сінонімы);
 - в) дэталізацыя паняццяў рэчаіснасці;
 - г) матываванасць слоў. Дэматывацыя.
3. Дыялектная фразеаграфія. Фразеалагічны склад гаворак. Варыянтнасць і сінанімічнасць, вобразны характар фразеалагізмаў.

Заданні

1. Назваць некалькі слоў з гаворкі вашай вёскі, у якіх ёсць мясцовыя асаблівасці. Параўнаць іх з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы і вызначыць дыялектныя рысы. Ці зафіксаваны гэтыя словы ў рэгіянальных дыялектных слоўніках?
2. Прачытаць дыялектныя словы, выбраныя са “Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча”. Раскрыць іх значэнне. Вы-

явіць лексіка-фанетычныя, лексіка-марфалагічныя і лексіка-семантычныя варыянты слоў і іх групы. Растлумачыць варыянтнасць.

Капальніца, капальшчыца, капач I, капач II, капачка I, капачка II, капіжон, кармаш, каровіна, крапля, краснапёра, лебядá, лободá, лівянь, ліван, лубянное, лубянішча, лубінішча, лубавенішча, лубавеніско, лысак, лысач, ігліца, гліца, імла, імгла, усторч, старчма, старчком.

3. Знайсці дыялектны варыянт у наступных парах (групам) аднакаранёвых слоў, вызначыць яго тып. Выпісаць 10–15 дыялектных варыянтаў з Рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны.

Аблівáха – аблóй, адвэдзіны – атвёткі, альвас – альяс, ажавіны – ажбыны, айчым – вóччым, пацук – пуцáк, бявэнца – бярнушка, бежки – бягом, быстрак – быстрына, гана – ганьба, махавік – машарнік, ядак – ядóк – ядун.

4. Прачытаць тэкст. Выпісаць словы, якія з’яўляюцца дэталізаванымі назвамі прадметаў, з’яў. Да якой семантычнай групы яны адносяцца? Чым выклікана дэталізацыя?

I. – Ёакуйу скац’іну вы трымал’і?

– Скац’іну на́да было́ ўс’акуйу дз’іржац’: і кын’а, і карóву, і кур’ей. Двор быў паўкру́глы. Стыйáла пун’а, у пун’і дл’і карóвы была́ адгарóжына карóун’іца, дл’і с’в’ін’ей – с’в’інáрка. З’імóй скац’іну ў ха́ц’е дз’іржа́л’і. У адных – кур’ей бра́л’і пад п’еч, а ў друг’іх над п’еччу прыб’іт быў шост, і йаны́ с’адз’ел’і там. Астыл’на́я скац’іна стыйáла ў падпóл’л’і. Падпóл’л’а было́ бал’шо́я. Выка́пвалас’а йáма пад палóm, дз’е стыйáл’і ц’іл’аты, ав’ечк’і мал’ін’к’і́я. Халóдна дужа было́ ў пун’і, а ўц’пл’а́ц’ н’ечым было́ і бра́л’і ў ха́ту: куды́ было́ дз’е́цца. Так і жыл’і ра́зым – скац’іна й л’удз’і. (в. Гарадзец Чавускага р-на)

II. У нас л’іны́ ўс’ак’іх сартóў. Чарóмушн’ік’і – са́мы бал’шы́ сорт л’іно́ў. Чарóмуха ц’в’іц’і́ц’, йаны́ іду́ц’ на но́раст. Чарóмушн’ік, йак і карás’, зашыва́йіцца ў бузу́, йаго́ ц’а́шка вы́лав’і́ц’. Ёак ко́лас выплыва́йіц’ у жы́ц’а, каласав’ік’і нарасту́йуц’, каласав’ік’і́ называ́йуцца. Нал’і́ч’і – са́мы́я дрóбн’ін’к’і́я л’іны́. Йаны́ нарасту́йуц’ са́ма паз’н’ей, йак с’п’ейі́ц’ жы́та. (в. Барэйкі Пастаўскага р-на)

III. Л’ашчы́ну вы́разаў на вуда́йіо. Хва́цкайа вуда́йіо вы́шла. Шчэ́ каб л’эску́ і кручо́к, хва́цкайа йалцо́ўка бу́дз’а. Ёалцо́ўка – вуда́ доўга́я, гну́ткайа, на йаку́йу лóв’ац’ йáл’ц. Ёал’цы́ – байаз’л’івыйа ры́бы. Каб йі́х злав’і́ц’, трэ́ба дал’о́ка вуду́ зак’іну́ц’. Шчу́па́цка вуда́ таўс’ц’ейша́я, кручо́к і л’эска́ то́жа таўс’ц’ейшы́я. Ву́дам’і ц’ап’е́р сла́ба лóв’ац’ – н’ева́дам або трыгу́б’іцай бо́л’ай. Хло́пцы з ры́бы йду́ц’ пусты́я, н’ічо́га н’і злав’і́л’і. (в. Мілакаеўшчына Стаўбцоўскага р-на)

5. Прачытаць сказы, выбраць дыялектныя словы, падзяліць іх на групы: уласналексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-словаўтваральныя, лексіка-фанематычныя.

1. Ёак абгón’іц’ вец’ер гэту ро́су ,то бу́дз’емоб’іра́ц’ смуро́дз’іну. 2. Ёа в’ел’ма ўду́шл’іва, л’етас’на запал’ён’е хварэ́ла, мо гадо́ў пйфц’ мн’е́ так ста́ла. 3. У м’ан’е́ тры дачк’і ўс’е́ заму́шк’і. 4. Мо́й сын на каро́ун’іку стайі́ц’, раб’і́ў уп’е́рат трахтары́стам, а м’еншы́ с’в’іну́х, на с’в’інарн’іку роб’і́ц’. 5. Быва́йе ўв’ечар н’е пав’ачэ́райу, то му́шу ўно́чы шта́ц’: так йес’ц’і хачу́. 6. На купа́лу зага́тк’і пазага́двайу́ц’. 7. Дз’а́ўчаты зага́двал’і́, бра́л’і пуп’і́шчачак*, а тыды́ йак за но́ч рас’ц’в’і́ц’е́, то заму́ш пойдз’е. 8. А стары́я ,ц’і жы́ц’бу́ду,

ц'і памру скора. 9. Н'ешта вы спаз'н'ако́м прыш'і, ужэ ц'омначы.
10. Клубн'іку йак выб'еруц', то ўсл'ёт в'азуц' здавац', каб н'е папсавалас'а.
11. Мужык тутака, а дз'іц'атка ўдо́ма. 12. Ма'ан'е шанавал'і й ганаравал'і на рабоц'і. 13. За м'асам н'ек б́л'ш адданыйа ўс'е, йак за малако́м.
14. Прап'ён'гаўс'а дз'ен', а добрага н'ічо́га н'е зраб'іў. 15. Йой н'ёка вада йе: н'іхто́ замуш н'е б'арэ. 16. Ц'арэ́нн'і шчэ гарэ́н'ац', а тыйа разы вы́с'п'айуц', то так'і́а сало́тк'і́а, а гэ́та ло́пайуца, а гарэ́н'ац'. 17. І вос' пашло́ трэ́ц'а ц'і чац'в'ор́та пато́мства, ал'е ўс'е ш с аднаго́ гру́нту: дз'ады й пра́дз'еды был'і ро́дныйа. 18. Пу́с'ц'іц' по́слаўку, бы́тта йаго́ прагна́лі з таго́ м'ёста. 19. А там трава-трава! То й мы ш йдз'ом туды́ пас'в'іц'. А нас чарго́ўні'каў, што чэ́рг'і пас'в'ац', чатыра́ццац'. 20. А сам саб'ё́ с'ёна́ будз'е гадава́ц' там. Во йак'і!

6. Прачытаць пары слоў, у якіх адно слова ад другога адрозніваецца фанемным складам. Даказаць, што гэтыя фанематычныя адрозненні не з'яўляюцца фанетычнымі або марфалагічнымі заканамернасцямі і толькі адыгрываюць ролю лексічных прымет.

Анда́ц' – адда́ц', аднаста́йна – аднаста́йн'а, гадлу́н – кашту́н, гал'ал'о́т – голо́л'о́д, гума́жн'ік – бума́жн'ік (кашалёк), жн'ава́рка – жн'айа́рка, жэ́бры – жа́бры, з'емн'а́ – з'амл'а́, качу́р – кача́р, к'е́шц'і – к'і́шц'і, к'ёты – к'ёды, кура́чн'ік – кура́тн'ік, мо́рг'ва – мо́рк'ва, па́п'ерац' – па́парац', п'іса́к – п'іса́г, рэ́дзг'іны – рэ́зг'іны, сырав'ё́шк'і – сырайё́жк'і.

7. Выпісаць сінонімы і абазначыць, якія з членаў сінанімічнага рада дыялектныя.

Ад яго́ нічо́га не ўто́ім, усё вы́ведае.

Цэ́лы год хадзі́ў і нарэ́шце такі вы́віжаваў.

Яму хо́ць у зямлю́ закапа́й, то ё́н усё роўна вы́нюхае.

Я ні прі́слядзі́ў, дык сля́дзі ты, мо́жа айдзе́ ўвídзіш.

Я ўжо хырашо́ і́зучы́ла, дык гля́джу, вачэ́й ні спуска́ю.

8. Прачытаць прыказкі і ўстойлівыя параўнанні, каламбуры, прыведзеныя са зборніка Ф. Янкоўскага «Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі» (Мн., 1957), у склад якіх уваходзяць дыялектызмы (лексічныя, марфалагічныя, фанематычныя, акцэнталагічныя). Раскрыць значэнні дыялектных лексем па дыялектных слоўніках (гл. Таксама «Заўвагі і тлумачэнні» да зборніка, с. 436-448), растлумачыць іншыя дыялектызмы.

У ворыве горэ́хі – у кішэ́ні прарэ́хі. Пайшоў на попел, ды́й чорт ухопі́ў. Кі́сялёва яда – да паро́гу хада. Няма таткі́, няма і па́пкі. Абы ўме́ў танчы́ць, а гарава́ць і гора́ навучы́ць. Вучы́ся гаспадары́ць яшчэ́ тавар пасучы́. Сядзі́ць, як блашчы́ца ў шчылі́не. Будзька набы́ўся, хвалько́ нахвалі́ўся, а Пранка павеслі́. Лепш бы́ць зухаваты́м, чым тхарава́тым. Убі́ўся ў вароны́ – карка́й, як ё́ны. Адзі́н друк – за дзе́сяць рук. Мара́ц адмарозі́ць пале́ц. Рахуба – не згуба. Рыбак ры́бку пячэ́, а мыслі́вы лапці́ пляце́. Хто поле́ троі́ць, той хлеб кроі́ць. Тавары́на без мовы́, не скажа́, што пі́ць хоча́. Калі́ ё́сць дзед, ё́сць і абед, няма́ дзеда – няма́ й абед́а. Свату́ падзяка́ або ку́льбака́. Жні́ пшані́чку прызеляне́нькую, аддавай да́чку маладзеньку́ю. Каб кіну́ў каменем, то не па́паў бы ў́ плот, ды ў́ род, а пера́начава́ць няма́ дзе. Стар любі́ць сквар, а мо́лад любі́ць холад. Добры́ касе́ц не шка́дуе, што шыро́кі са́ганец. «Не хачу́», «не хачу́», а пасля́ паплі́скаю́ не адгоні́ш. Пазна́лі б у лядзе́, а не па на́ра́дзе! Пазнаю́ць нашу да́чку і ў анда́рачку.

Мыла бруднае, а белаяе хўсце мые. І ў малую дарогу збіраючыся, бяры рэптух сена. На ўпар няма лекаў. Базарынкi нiшчыць скрынкi. Нашаму сядню сямёра ног. Байбўсам вырас, ды розуму не вынес.

9. Выпісаць нумары прыказак, прымавак, фразеалагізмаў з дыялектнымі словамі. Вызначыць тып дыялектызмаў.

1. Палічыць скабкі ‘пабіць каго-небудзь’.
2. Мыла бруднае, а белаяе хўсце мые.
3. Байбусам вырас, ды розуму не вынес.
4. Добры касеіц не шкадуе, што шырокі саганеіц.
5. Як рак у пролубцы ‘без толку (таўчыся дзе-небудзь)’.
6. Які ехаў, такі ўстрэў.
7. У камузэльку тыкацца ‘скардзіцца на свой лёс’.

Самастойная праца

Выкананне заданняў праводзіцца на аснове выдання: *Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.*

1. Заканспектаваць план лексічнага аналізу тэкстаў (“Дадатак”, с. 274), разгледзець прыкладныя ўзоры аналізу лексічных і фразеалагічных рыс гаворкі (с. 276, 279), прааналізаваць пр.157 (X, с. 212–213).

2. Прааналізаваць карту № 24 “Назвы бульбы” (с. 173); карту № 25 “Агульныя назвы буйной рагатай жывёлы”, схему № 1 “Дыялектныя лексічныя адрозненні” (с. 171); карту № 26 “Тэрыторыя, на якой сабраны матэрыял для шматтомных дыялектных слоўнікаў” (с. 183), лексічныя карты з “Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” і “Лексічнага атласа беларускіх народных гаворак” (паводле практ. 140, 141).

3. Праца з дыялектнымі слоўнікамі і Рэгіянальным слоўнікам Віцебшчыны.

Знайсіце ў слоўніках розных рэгіёнаў і выпісаць:

- Як называецца сярэдняя частка на печы: чарэнь, чарэнне, чарон...
- Як называецца комін: труба, дымнік, дымаход, комін...
- Як называецца адтуліна для выхаду дыму ў былых курных хатах: капцюх...
- Чым закрываюць комін: юшка, люшка, уюшка...
- Як называецца месца каля печы, дзе стаяць вілкі, качарга: качарожнік, качаргешнік, ажагі, валочнік...; віды печак: руская печ, стаяк, жалезная печка, мангал...
- Як называецца стаяк: стаяк, стаян, груба, грубка...

4. Выканаць лексічны аналіз тэксту № 1, с. 20 (гл. Грачыха Т.А. Дыялекталагічная практыка: метадычныя рэкамендацыі. Віцебск, 2009).

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. Мн., 1992.
2. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2-е выд. Мн., 1980.
3. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні дыялектнай лексікі Віцебшчыны. Віцебск, 1998.

4. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні матэрыялу для вывучэння фаўністычнай лексікі. Віцебск, 1995.
5. Грачыха Т.А. Праграма па зборы матэрыялаў для складання рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны Віцебск, 2002.
6. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн., 1963.
7. Дыялектныя слоўнікі (гл. спіс літаратуры).
8. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мн., 2003.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: у 5 т. Мн., 1993–1998.
10. Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. – Мн.: 1991.
11. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. – Мн., 1979.
12. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П.У. Сцяцко. – Мінск, 1972. – 287 с.

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ГЕАГРАФІЯ

Ключавыя словы: лінгвагеаграфія, праграма, апытальнік, ізагласа, арэал, лінгвістычныя карты, дыялекталагічныя атласы.

Пытанні

1. Прадмет і задачы лінгвагеаграфіі. Сістэма навуковых паняццяў: праграма, ізагласа, арэал, тыпы лінгвістычных карт.
2. Лінгвістычная геаграфія.
3. Дыялекталагічныя атласы.
4. Поўны аналіз тэкстаў дыялектнай мовы. Выяўленне фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных, фразеалагічных асаблівасцей.
5. Дыялектныя асаблівасці роднай гаворкі.

Заданні

1. Прачытаць у “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 2) с. 395 і ў кнізе А.А. Крывіцкага “Што такое лінгвагеаграфія” (Мн., 1986) раздзел “Панарама роднай мовы” (с. 50–68) пра “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы”. Даць адказы на пытанні: 1. Якая праца папярэднічала складанню атласа? 2. Што ўяўляе з сябе “Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” і якая яе роля ў збіранні матэрыялу для атласа? 3. Хто прымаў удзел у запісванні дыялектнага матэрыялу і хто ўдзельнічаў і каардынаваў працу дыялектолагаў? 4. Што з’яўляецца прадметам картаграфавання і як ствараюцца лінгвістычныя карты? 5. Колькі карт у ДАМБ і якія моўныя ўзроўні на іх адлюстраваны? (На два апошнія пытанні адказ даць пісьмова.)

2. Прачытаць артыкулы “Лінгвістычная геаграфія” ў “Беларускай Савецкай Энцыклапедыі” (т. 6, с. 372–373), “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 3, с. 258), у кнізе “Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя” (т. 4, с. 321–322) і адказаць на пытанні (пісьмова), што абазначаюць паняцці “лінгвістычная геаграфія”, “ізагласа”, “пучок ізаглос”, “арэал моўнай з’явы”.

3. Прааналізаваць “Этнаграфічную карту беларускага племені”, складзеную Я.Ф. Карскім (ДАБМ, карта VII) і адказаць на пытанні: 1. Дзе і калі ўпершыню

была змешчана гэта карта? 2. Якія дыялектныя з’явы паказаны на ёй? 3. На якія дыялектныя групы падзяляў Я.Ф. Карскі беларускую мову? 4. Якое значэнне мая карта ў гісторыі беларускай лінгвістыкі? (Карыстацца “Дыялекталагічным атласам беларускай мовы: Ч. 2. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт”. Мн., 1963, с. 22–24.)

4. Прачытаць параграфы з “Праграмы для збору асаблівасцей беларускіх гаворак” Я.Ф. Карскага. Адказаць на пытанні: 1. Якія дыялектныя з’явы запісалі збіральнікі, адказваючы на гэтыя параграфы праграмы? 2. Ці адлюстраваны яны на “Этнаграфічнай карце беларускага племені” Я.Ф. Карскага (ДАБМ, карта VII)? 3. Якім дыялектам беларускай мовы ўласцівы гэтыя асаблівасці?

5. Прачытайце пра дзейнасць Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі ў “Дыялектычным атласе беларускай мовы: Ч. 2. Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментарыі да карт” (Мн. 1963, с.24–25), у кнізе А. А. Крывіцкага “Што такое лінгвакраінаграфія” (Мн., 1986, с. 40–44). Адказаць на пытанні: 1. Якое значэнне мела дзейнасць камісіі ў вывучэнні беларускіх гаворак? 2. Як называецца праца, складзеная камісіяй, і калі яна выйшла? Разгледзець і прааналізаваць “Дыялекталагічную карту рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII), супаставіць яе з картай “Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі” (гл. карту 1), вызначыць, што ў іх агульнае і што іх адрознівае.

6. Супаставіць “Дыялекталагічную карту рускай мовы ў Еўропе” 1914 г. (ДАБМ, карта VIII) і “Групоўку гаворак на тэрыторыі Беларусі” (гл. карту 1) і адказаць, на якой карце групоўка гаворак беларускай мовы даецца на больш шырокай тэрыторыі, якія групы гаворак, паказаныя на адной карце, засталіся за межамі групоўкі на другой карце і чаму.

7. Параўнаць дзве карты: лінгвістычную “Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі” А.А. Крывіцкага, А.І. Падлужнага і этнаграфічную “Гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны Беларусі” В.С. Цітова (карты 1–2). Ці супадаюць групы і падгрупы гаворак з этнаграфічнымі рэгіёнамі? Які можна зрабіць вывад, прааналізаваўшы гэтыя карты?

8. Разгледзець ізагласы на любой карце ДАБМ (на выбар) і назваць асноўныя з’явы, характэрныя для гэтай групы гаворак. Арэал якой групы гаворак акрэсліваюць ізагласы?

Самастойная праца

1. Прачытаць пра вядомага лінгвіста П.А. Бузука ў БелСЭ (т. 2, с. 455–456), “Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі” (т. 1, с. 508–509), у кнізе Я. Рамановіч, А. Юрэвіч “П.А. Бузук” (Мн., 1969, с. 29–56). Адказаць на пытанні: 1. У якія гады жыў і працаваў вучоны? 2. Якімі праблемамі лінгвістыкі займаўся? 3. Што зрабіў у вывучэнні гаворак беларускай мовы? 4. Якое значэнне мае яго праца “Спраба лінгвістычнае геаграфіі Беларусі” (ч. 1, вып. 1, Мн., 1928)?

2. Напісаць рэферат на тэму “Пётр Апанасавіч Бузук – выдатны вучоны-дыялектолаг”, у якім адказаць на прапанаваныя пытанні.

Пытанні для праверкі ведаў

1. Раскрыць сутнасць паняцця “лінгвістычная геаграфія”.
2. Што такое ізагласа, арэал?

3. Якія моўныя з’явы з’яўляюцца аб’ектам картаграфавання?
4. Якія вядомы тыпы лінгвістычных карт?
5. Вызначыць ролю праграм пры збіранні дыялектнага матэрыялу і іх структуру. Назваць праграмы.
6. Ахарактарызаваць паняцце “дыялект” з пункту гледжання лінгвістычнай геаграфіі.
7. Хто і калі склаў першую лінгвістычную карту беларускай мовы?
8. Як называецца першы беларускі лінгвістычны атлас і хто яго аўтар?
9. Расказаць пра “Дыялектычны атлас беларускай мовы”.
10. Як звязана лінгвагеаграфія з групой гаворак?

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ / В.А. Гуліцкая, Л.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А. Рудакоўская. Мн., 1992.
2. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія. – 2-е выд. Мн., 1980.
3. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
4. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні дыялектнай лексікі Віцебшчыны. Віцебск, 1998.
5. Грачыха Т.А. Праграма па збіранні матэрыялу для вывучэння фаўністычнай лексікі. Віцебск, 1995.
6. Грачыха Т.А. Праграма па зборы матэрыялаў для складання рэгіянальнага слоўніка Віцебшчыны Віцебск, 2002.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн., 1963.
8. Крывіцкі А.А. Што такое лінгваграфія. Мн., 1986.
9. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 2003. – 294 с.
10. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак: У 5-ці т. Мн., 1993–1998.
11. Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет. Мн., 1995.
12. Лінгвістычная геаграфія і групы гаворак беларускіх гаворак. Мн., 1968; Мн., 1969.

ДАДАТАК

Даведка

Асноўныя паняцці дыялекталогіі. У дыялекталогіі ўжываюцца спецыяльныя тэрміны: *гаворка*, *група гаворак*, *дыялект*, ці *дыялектны масіў*, *дыялектная мова*, *дыялектнае адрозненне*.

Гаворка – самая дробная, мінімальная дыялектная адзінка, сістэма моўных асаблівасцяў аднаго ці некалькіх населеных пунктаў аднатыповых у моўных адносінах. З некалькіх асобных гаворак з блізкімі або аднолькавымі моўнымі асаблівасцямі (фанетычнымі, граматычнымі, лексічнымі, фразеалагічнымі) утвараюцца *групы гаворак*. Групы падобных, аднародных гаворак супольнай тэрыторыі складаюць самае буйное тэрытарыяльнае моўнае ўтварэнне – пэўны *дыялект* ці *дыялектны масіў*. Гэта разнавіднасць мовы, распаўсюджаная ў якасці сродка зносін мясцовых жыхароў на пэўнай тэрыторыі, якая характарызуецца адносным адзінствам моўнай сістэмы.

Дыялекты на сённяшні дзень – жывая з’ява. У сельскіх мясцовасцях Беларусі яны захоўваюцца як сродак зносін і духоўнага самавыражэння. *Дыялектная мова* – сукупнасць усіх мясцовых, тэрытарыяльных разнавіднасцяў нацыянальнай мовы.

Але нельга сказаць, што дыялектная мова складаецца з дыялектаў. Дыялектная мова – гэта не аб’яднанне, а своеасаблівы набор дыялектных рыс, які рэалізуецца ў канкрэтным пункце як цэласная сістэма. Арганізаваныя тым ці іншым чынам дыялектныя рысы ўтвараюць сістэму канкрэтных дыялектаў. Для дыялектаў і гаворак устанаўліваюцца тэрытарыяльныя межы, як межы паміж асобнымі замкнутымі сістэмамі. А для дыялектнай мовы характэрны межы паміж асобнымі моўнымі з’явамі і рысамі. Дыялекты і гаворкі да таго ж на сінхронным зрэзе характарызуюцца комплексам рыс і не класіфікуюцца. Дыялектная ж мова можа быць раскласіфікаваная па розных параметрах, калі за аснову бяруцца тыя ці іншыя асобныя моўныя рысы (оканне/аканне, цвёрды/мяккі [р] і г. д.).

Дыялекталагічная практыка

Задачы практыкі

Вывучэнне курса дыялекталогіі завяршаецца дыялекталагічнай (палявой) практыкай у адной з вёсак рэспублікі. Мэта практыкі – пазнаёміць студэнтаў з жывой дыялектнай мовай мясцовага насельніцтва, у тым ліку і мовай вучняў сельскай школы. Практыка вырашае тры асноўныя задачы: вучэбную, прафесійную і навуковую. Вучэбная задача – спрыяць паглыбленню ведаў па беларускай дыялекталогіі; прафесійная – выпрацоўваць навыкі збірання і апрацоўкі дыялектнага матэрыялу; навуковая – выклікаць цікавасць да дыялектнай мовы, вучыць рабіць першыя назіранні над жывой мовай, сістэматызаваць і класіфікаваць матэрыял, рабіць аналіз, вывады.

Падрыхтоўка і правядзенне практыкі

Падрыхтоўка да практыкі пачынаецца на першых занятках па дыялекталогіі пры азнамленні з праграмай і задачамі курса. Неабходная ўмова падрыхтоўкі – грунтоўныя веды па ўсіх раздзелах дыялекталогіі. На практычных занятках студэнты звяртаюць увагу і на дыялектныя асаблівасці той гаворкі, якая стане ў час практыкі аб'ектам назірання (месца будучай практыкі выкладчык аб'яўляе зараней).

Тэарэтычная падрыхтоўкай да практыкі прадугледжваецца таксама папярэдняе знаёмства з гісторыяй, культурай, побытам, прыроднымі ўмовамі вобласці, раёна, вёскі, дзе адбудзецца практыка. Такія звесткі студэнт можа знайсці ў энцыклапедычных даведніках (“Беларуская Савецкая Энцыклапедыя”, “Беларуская ССР. Кароткая энцыклапедыя” і інш.).

У першы дзень практыкі вырашаюцца арганізацыйныя пытанні (жыллёва-бытавыя, рэжым дня, расклад заняткаў, культурна-масавыя мерапрыемствы і інш.), вылучаюцца рабочыя групы студэнтаў.

Штодня групавы кіраўнік акрэслівае віды працы, аб'ём яе, вядзе заняткі з усёй групай, каб прааналізаваць сабраны матэрыял, дапамагчы аформіць яго, праантраляваць студэнцкія запісы, намячае план на наступны дзень.

Завяршаецца практыка падвядзеннем вынікаў: кантрольнай пісьмовай працы, вуснымі адказамі, здачай матэрыялаў – узораў жывой мовы (звязных тэкстаў), картка па лексіцы і фразеалогіі, індывідуальнай справаздачай.

Методыка збірання дыялектнага матэрыялу

Сур'ёзны і адказны момант практыкі – выбар асоб (інфарматараў, рэспандэнтаў) з мясцовых жыхароў, мова якіх будзе вывучацца. Запісваць трэба ад прадстаўнікоў розных сацыяльных і ўзроставых груп насельніцтва, падбіраць такіх інфарматараў, мова якіх тыповая для гаворкі, выразная і якія не маюць недахопаў вымаўлення (шапялявасці, заікання і інш.) Пажадана выбіраць людзей з добрай памяццю, з моўным чуццём, якія ведаюць побыт, вусную народную творчасць, матэрыяльную культуру і звычкі вёскі. З інфарматарамі, асабліва старэйшага пакалення, студэнты павінны быць ветлівыя, тактоўныя, з павагай адносіцца да іх звычаяў, побыту, этычных і рэлігійных перакананняў.

Запісваць матэрыял пажадана ад людзей, у мове якіх найбольш поўна захоўваюцца традыцыйныя рысы гаворкі – фанетычныя, граматычныя, лексічныя і фразеалагічныя. Такімі інфарматарамі часцей за ўсё бываюць пажылыя жанчыны, якія ўвесь час пражылі ў сваёй вёсцы, не перасяляліся ў другую мясцовасць. Практычна дыялектны матэрыял можна сабраць і ад мужчын, аднак трэба ўлічваць, што мужчыны маглі пакідаць вёску (служба ў войску, выезд на заробаткі і г. д.), а таму ў мове некаторых з іх, у тым ліку пажылых, назіраюцца адхіленні ад мясцовай гаворкі.

Трэба мець на ўвазе, што найбольш выразныя дыялектныя рысы захоўваюцца ў гутарцы людзей паміж сабою. Запісы гутарак, зробленыя практыкантам як пабочным назіральнікам, асабліва каштоўныя. Такі матэрыял максімальна адлюстроўвае штодзённую, натуральную гаворку з усімі яе мясцовымі асаблівасцямі.

Практыкуецца таксама запіс гутаркі з выбраным інфарматарам або групай мясцовых жыхароў. Не трэба гнацца за вялікай колькасцю інфарматараў, дастаткова выбраць тры – пяць чалавек і працаваць з імі ўвесь час.

Адзін студэнт вядзе гутарку на абраную тэму, а двое ці некалькі запісваюць. Пасля заканчэння патрэбна звернуць запісы, выправіць недакладнасці ў фіксацыі матэрыялу.

Калі ставіцца задача вывучаюць сучасны стан дыялектнай мовы, яе ўзаемадзеянне з літаратурнай мовай, запісваюць матэрыял ад прадстаўнікоў сярэдняга і малодшага пакалення. У іх мове адлюстроўваюцца рысы мясцовай гаворкі і рысы літаратурнай мовы.

Неабходна занатаваць прозвішча, імя і імя па бацьку асоб, мова якіх вывучаецца, узрост, адукацыю, прафесію і род заняткаў.

Гутарка можа быць *тэматычная і свабодная*. Тэматычныя гутаркі пажадана весці на вытворчыя тэмы, звязаныя з працай у полі, на агародзе, у жывёлагадоўлі; на бытавыя тэмы (аб прадметах хатняга ўжытку, відах адзення, абутку і г. д.); на спецыяльныя тэмы (пра ткацтва, пчалярства, рыбалоўства, апрацоўку лёну і інш.). Іх праводзяць паводле папярэдне распрацаванага плана. Гэта дае магчымасць весці гаворку ў патрэбным кірунку, поўна раскрыць тэму, пазбегнуць няёмкіх паўз.

Свабодная гутарка лепш удаецца на тэмы, якія асабліва хвалююць, закрываюць суб'яднае: пра падзеі Вялікай Айчыннай вайны, пра мінулае вёскі і яе жыхароў, мясцовыя падзеі і народныя абрады, цікавыя моманты з асабістага жыцця і г. д. Запіс казак, песень, легенд, паданняў і іншых відаў вуснай народнай творчасці – удзячны матэрыял, каб вывучыць мясцовую гаворку.

Больш поўны і дакладны матэрыял можна атрымаць у гутарцы з некалькімі жыхарамі вёскі: людзі дапаўняюць адказы адзін аднаго, удакладняюць, папраўляюць. Самыя дакладныя і каштоўныя запісы ўзораў дыялектнай мовы – гэта дыктафонныя.

Студэнт у сваім рабочым (чарнавым) сшытку вядзе запісы спрошчанай фанетычнай транскрыпцыяй. Чарнавыя запісы апрацоўваюцца ў той самы дзень.

У першыя два дні працы ў палявых умовах студэнт вызначае прыналежнасць гаворкі вёскі да пэўнага дыялекту. З гэтай мэтай неабходна сабраць як мага больш матэрыялу (звязных тэкстаў, сказаў, словазлучэнняў, слоў), па магчымасці запісаць яго на дыктафон. Разам з выкладчыкам група студэнтаў павінна прааналізаваць сабраны матэрыял і вызначыць найбольш тыповыя рысы мясцовай мовы, аднесці яе да пэўнага дыялекту і групы гаворак. Такім чынам, з самага пачатку практыкі будуць папярэджаны памылкі пры запісванні і афармленні матэрыялу. Вывад аб прыналежнасці гаворкі вёскі да пэўнага дыялекту, групы гаворак практыкант павінен пацвердзіць прыкладамі з свайго рабочага сшытка.

Збіранне і афармленне лексічнага і фразеалагічнага матэрыялу

Сабраць лексічны і фразеалагічны матэрыял за два–тры дні немагчыма. А таму студэнты запісваюць лексіку і фразеалогію гаворкі з першых дзён практыкі і да апошніх.

Вывучаць слоўнікавы склад гаворкі можна ў розных планах: запісваць словы выбарчна, толькі дыялектныя, або ўсе словы пэўнай тэматычнай групы, дыялектныя і агульнаўжывальныя, калі, напрыклад, пастаўлена мэта сабраць прафесійную лексіку (пчальярскую, ткацкую, бандарскую, цялярскую і інш.).

Асаблівая ўвага на практыцы звяртаецца на выяўленне дыялектных слоў і фразеалагізмаў. За час практыкі студэнт збірае і афармляе на картках не менш як 15–20 дыялектных лексем, 10–15 параўнанняў, 30–40 парэмій (прыказак, прымавак, фразеалагізмаў; аб тым, якія словы і фразеалагізмы лічацца дыялектнымі, трэба прачытаць у раздзелах “Лексіка” і “Фразеалогія”), 15–20 мікратапонімаў, 10–15 звязных тэкстаў.

Збіраць дыялектную лексіку практыканту дапамогуць праграмы і інструкцыі: “Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы” (Мн., 1950); “Інструкцыі па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы” (вып. 1, Мн., 1959; вып. 2, Мн., 1960; вып. 3, Мн., 1966), “Інструкцыя па збіранню матэрыялаў для складання лексічнага атласа беларускай мовы” (Мн., 1971), у якіх пытанні па лексіцы аб’яднаны ў тэматычныя групы. З іх неабходна ўзяць толькі пэўныя раздзелы або часткі, якія накіруюць на вывучэнне дыялектнай лексікі.

Праграма для збірання лексічнага матэрыялу ўключае два віды пытанняў: 1) Як у вас называюць ... (такі і такі прадмет)? і 2) Ці ўжываецца ў вас слова ... і якое яго значэнне?

Пытанні першага тыпу трэба фармуляваць так, каб у іх не было слова, якое мяркуецца пачуць ад інфарматара. Так, нельга пытаць: “Як у вас называецца чапля?” Рэкамендуецца ставіць пытанне: “Як у вас называецца прылада, якой вымаюць патэльнію з печы?”

Другі від пытанняў патрабуе называць слова так, як яно гучыць у гэтай гаворцы. Напрыклад: “Ці ўжываецца ў вас слова *ергіня*?” (літ. *вяргіня*).

Акрамя дыялектных слоў і словазлучэнняў, студэнты запісваюць словы, якія прыйшлі ў гаворку з літаратурнай мовы і атрымалі ў ёй своеасаблівае гучанне. Часцей за ўсё гэта словы запазычаныя, тыпу *фёршал*, *калідор*, *мінцанёр*, *універсіцэт* і інш. Вядома, што гукавыя змены і іншыя трансфармацыі ў запазычаных словах адбываюцца ў гаворцы па лінгвістычных законах асіміляцыі, дысіміляцыі, спрашчэння, перастаноўкі гукаў і г. д. Гэтыя факты жывой народнай мовы служаць лепшай ілюстрацыяй тых моўных заканамернасцей, якія студэнты вывучалі ў раздзеле “Фанетыка”.

Устанавіць дакладнае значэнне слова – самая істотная задача лексікаграфічнага вывучэння гаворкі. Фармулёўка значэння павінна быць такой, каб судносіны назвы і рэаліі былі яснымі і зразумелымі кожнаму, хто знаёміцца са слоўнікам гаворкі або будзе працаваць над матэрыяламі. Неабходна імкнуцца да ўсебаковага апісання прадмета (з’явы), яго знешняга выгляду і ўнутраных якасцей, прызначэння і г. д. Такая дэталізацыя асабліва важная, калі назва прадмета вар’іруецца ў залежнасці ад формы, ад матэрыялу, з якога ён зроблены, ад прызначэння.

Неабходна выявіць і запісаць усе ўласцівыя слову значэнні – прамыя і пераносныя, свабодныя і фразеалагізаваныя, праілюстраваць кожнае з іх прыкладамі. Павінна быць дастатковая колькасць звязных тэкстаў, сказаў, словазлучэнняў, якія раскрывалі б значэнне і ўжыванне дыялектных слоў, бо толькі кантэкст паказвае ўсе семантычныя адценні слова, яго стылістычную функцыю і сінанімічныя сувязі. Дыктафонныя запісы дапамогуць атрымаць найбольш поўныя матэрыялы. Таму на практыцы рэкамендуецца як мага шырэй выкарыстоўваць дыктафон, а потым запісанае перавесці на паперу – затранскрыбіраваць.

Пажадана таксама рабіць фотаздымкі, малюнкi, схемы мясцовых прадметаў з указаннем іх памеру, іншых уласцівасцей, каб атрымаць канкрэтнае ўяўленне аб прадмеце.

Вялікую ўвагу трэба ўдзяляць дыялектнай фразеалогіі, бо яна складае істотную частку багацця нацыянальнай мовы. Устойлівыя выразы, параўнанні, прыказкі нельга выявіць шляхам апытання, іх можна пачуць у размове, а таму патрэбна цярдліва накопліваць матэрыял, падкрэсліваць устойлівыя выразы ў сваіх запісах. Прыказкі пажадана запісваць у шырокім кантэксце: расказ і падагульненне прыказкай або прыказка і расказ, які тлумачыць, у сувязі з чым яна ўжываецца. Напрыклад: *У Валодзі ш чатыры кóмнаце, а Вáля на кварціры мўчыцца. Алé ш не памóжа сястры: ты брат мóй, а хлéп ёш свóй* (в. Гольчыцы Слуцкага р-на).

Лексічны, а таксама фразеалагічны матэрыял, прыказкі, параўнанні разносяць на карткі. На кожнае слова, фразеалагізм – асобная картка (для зручнасці карыстання іх пажадана рабіць аднаго памеру). Афармляць карткі трэба аднатыпна:

<p>Паўгасаць, зак. Памлець. Бувáло за дзень і рўкі паўгасаюць жы́то жаўшы. Ката́ем дзяце́й у ката́нцы дапаку́ль рўкі не паўгасаюць. в. Шыпілавiчы Любанскага р-на</p>	<p>Вочы аб'есці. Надакучыць. Мне гóты кот ужé вóчы аб'éў. в. Ванелевiчы Капыльскага р-на</p>
<p>Асóвик, м. бат. Падасiнавик Уся́кiя грыб́ы ёсцeка: i справядлiвiя, i сыраёшкi, i асóвiкi. Асóвiкi зáрас парасьлi, ды й баравiкi пракiдаюцца. Вот лётась у нашым лесе бу́ло мно́го асóвiкаў, па цэлым кашы прыно́сiлi. в. Рэдкавiчы Любанскага р-на</p>	<p>Чапяткi, прым. Хуткi, шустры. Нáша сусётка – жанчы́на чапяткáя-чапяткáя: тут, глядзiш, у гарóдзе кóрпаецца, а там – ужó ў мага́зiн ляцiць. в. Рэдкавiчы Любанскага р-на</p>

а) уверсе злева – загаловачнае слова ў пачатковай форме;

б) пасля загаловачнага слова – граматычныя паметы. Для назоўніка – род (м., ж., н.), калі ён ужываецца ў форме толькі адзіночнага ці множнага ліку – памета *адз.* або *мн.* Для дзеяслова – трыванне (*зак.* або *незак.*). Пры іншых словах – іх прыналежнасць да той ці іншай часціны мовы прыметнік: *прым.*, займеннік –

займ., лічэбнік – *ліч.*, прыслоўе – *прысл.*, злучнік – *злуч.*, часціца – *часц.*, прыназоўнік – *прыназ.*, выклічнік – *выкл.*;

в) пасля граматычных памет – стылістычныя; эмацыянальна-экспрэсіўныя: абразлівае – *абразл.*, асуджальнае – *асудж.*, грубае – *груб.*, жартаўлівае – *жарт.*, зневажальнае – *зневаж.*, ласкальнае – *ласк.* і інш.; спецыяльныя: ганчарнае – *ганч.*, паляўнічае – *пал.*, пчалярства – *пчал.*, рыбалоўства – *рыб.*, ткацтва – *ткац.* і інш.;

г) тлумачэнне слова; значэнне дыялектнага слова раскрыць адпаведным сінонімам з літаратурнай мовы (*в'ес'н'іцы* ‘вароты’) або апісальна, калі ў літаратурнай мове няма адпаведніка (*верац'ейка* ‘астравок сярод балота’). Калі многазначнае слова, апрача дыялектнага, мае значэнне (значэнні), вядомае і літаратурнай мове, тлумачыць і ілюструе прыкладамі ўсе значэнні;

д) значэнне і ўжыванне слова раскрываць у кантэксце (сказ або некалькі сказаў);

е) унізе карткі пісаць назву вёскі і раёна.

Збіранне матэрыялу па фанетыцы і граматыцы

Фанетычныя дыялектныя асаблівасці выяўляюць у свабоднай гутарцы. Нельга ставіць пытанні тыпу: “Як у вас кажуць: *кот* ці *куот*, *дуб* ці *дуп*?”, бо на іх немагчыма атрымаць правільныя адказы. Адказы на пытанні праграмы практыкант знойдзе ў сваім рабочым сшытку (чарнавіку). Чым больш у ім розных запісаў, тым больш магчымасцей дакладна вызначыць характар вымаўлення галосных і зычных, іх пазіцыйныя змены.

Матэрыял для вывучэння фанетыкі – гэта не толькі звязныя тэксты, асобныя сказы, але і асобныя словы. Так, слова *пóгран* ‘пограб’, *скаварада́* ‘скаварада’, *бурэ́чк'і* ‘парэчкі’ сведчаць пра з’яву метатэзы ў гаворцы і азванчэння зычных перад галоснымі.

Лепш за ўсё вывучаць фанетычныя рысы гаворкі па запісах на дыктафоне, якія трэба пераслухоўваць, перапісваць у сшытак і аналізаваць групай, каб пазбегнуць памылак і недакладнасцей у вызначэнні дыялектных асаблівасцей.

Марфалагічныя рысы гаворкі, як і фанетычныя, таксама лепш выяўляць у свабоднай гутарцы. Але не ўсе патрэбныя граматычныя формы слова можна пачуць у размове. З мэтай запісаць іх неабходна ставіць пытанні, якія вымусяць інфарматара ўжываць слова ў розных формах. Напрыклад, каб даведацца, якую форму мае назоўнік *мыш* у творным склоне адзіночнага ліку (*мы́шшу* ці *мы́шай*), варта пачаць размову пра грызуноў Калі ў гутарцы жыхары вёскі не скажуць гэтай формы, можна спытаць, не ўжываючы слова *мы́шшу*: “А ці ёсць у вас такі выраз: носіцца як кот з..?” Звычайна жыхары самі падказваюць канец выслоўя і называюць адпаведную форму.

Адказы на пытанні раздзела “Сінтаксіс” практыканты знаходзіць у сваіх запісах звязнай мовы. Толькі ў абсалютна дакладных запісах можна вызначыць віды простых і складаных сказаў, спосабы злучэння слоў і словазлучэнняў, парадак слоў і інш. Таму нельга змяняць сказы, дапісваць, апускаць, перастаўляць словы. Дакладны матэрыял з сінтаксісу дыялектнай мовы даюць запісы яе ўзораў на дыктафоне.

Праграма дыялекталагічнай практыкі

Звесткі пра вёску і яе жыхароў

1. Прывесці дакладную назву населенага пункта, сельсавета, раёна, вобласці. Калі вёска мае дзве назвы – афіцыйную і мясцовую, запісаць абедзве (абазначыць націск у назве). Так, афіцыйная назва *Капацэвічы* (у Салігорскім р-не), мясцовая – *Капачы́*, афіцыйная *Раднікі́* (Валожынскага р-на), мясцовая – *Казарэ́зы*, афіцыйныя *Івяне́ц*, *Радашкóвічы*, *Смаргóнь*, мясцовыя – *Івэ́нец* (або *Вэ́нец*), *Радашкавічы*, *Смургóні*. Прывесці таксама назву гаспадаркі.

2. Як тлумачаць жыхары паходжанне назвы населенага пункта? Пажадана запісаць легенды, паданні, звязаныя з узнікненнем населенага пункта і яго назвы.

3. Як называюцца часткі вёскі?

4. Ці ёсць рака, возера? Як яны называюцца? Як тлумачаць жыхары паходжанне назвы ракі, возера?

5. Ці ёсць у ваколіцах лес? Як ён называецца?

6. Даць кароткія звесткі пра населены пункт: месца знаходжання, колькасць двароў, культурныя і грамадскія ўстановы, па магчымасці – час узнікнення вёскі і яе гісторыя (высветліць у старажылаў, мясцовым краязнаўчым музеі, па друкаваных крыніцах).

7. Як жыхары называюць самі сябе? Як іх называюць жыхары суседніх вёсак (*палешукі*, *літоўцы* або па назве вёскі – *залесаўцы* (вёска *Залессе*)?

ЛЕКСІКА

Слоўнікавы склад гаворкі

Л е к с і к а п р ы р о д ы

1. Метэаралогія, каляндар: назвы надвор'я (добрага – кепскага, сухога – дажджлівага, веснавога – летняга – зімовага – восеньскага); характарыстыка атмасферных з'яў (хмары, воблакі, дождж, снег, раса, туман, вятры); каляндар (суткі і часы сутак, тыдзень і дні тыдня, месяцы, поры года, перыяды святаў).

2. Назвы раслін: дрэў, кустоў, ягад, грыбоў, траў, кветак.

3. Назвы звяроў, птушак, рыб, насякомых.

Ч а л а в е к і с я м ' я

1. Характарыстыка людзей паводле фізічных і духоўных прымет (моцны – слабы, худы – тоўсты, разумны – дурны, хітры, прагны, злосны, працавіты – гультай і г.д.).

2. Роднасныя адносіны (кроўная роднасць: бацька, унук, дзед; някроўная роднасць, сваяцтва: нявестка, свякроў, цесць, швагер).

В ы т в о р ч а я і с а ц ы я л ь н а - б ы т а в а я л е к с і к а

1. Назвы поля, сенажаці, пашы (паводле велічыні, якасці, характару апрацоўкі).

2. Працэсы апрацоўкі зямлі (ворыва, баранаванне), прылады апрацоўкі зямлі і ўборкі ўраджаю.

3. Назвы асноўных сельскагаспадарчых і тэхнічных культур. Назвы садавіны, гародніны.

4. Лексіка, звязаная з жывёлагадоўляй і птушкагадоўляй. Назвы свойскіх жывёл (паводле ўзросту, полу),

5. Назвы хатняга абсталявання і начыння (посуд для страў, захавання прадуктаў).

6. Назвы ежы (агульная назва), яе відаў (па часе прыёму стравы: сьнеданне, абед, полудзень, вячэра; па якасці: гарачая – халодная, густая – рэдкая і г. д.). Назвы даўнейшых страў і спосабаў іх гатавання.

7. Назвы адзення (мужчынскага, жаночага, дзіцячага; верхняга — сподняга, святочнага – будзённага, зімовага – летняга); галаўных убораў, абутку, упрыгожанняў.

Назіранні над лексікай гаворкі

ў параўнанні з лексікай літаратурнай мовы

1. Якія дыялектныя словы вы запісалі? Прывесці прыклады ўласналексічных, лекака-семантычных і лексіка-словаўтваральных дыялектных слоў.

2. Якія з гэтых слоў сведчаць аб прыналежнасці гаворкі вёскі да пэўнага дыялекту (паўднёва-заходняга ці паўночна-ўсходняга) ?

3. У якіх тэматычных групах сустрэлася больш дыялектных слоў?

4. Якія выявілі мнагазначныя словы, словы-амонімы?

5. Назваць словы-сінонімы, уласцівыя гаворцы.

6. Ці ёсць выпадкі, калі агульнаўжывальныя словы, вядомыя гаворцы літаратурнай мове, звучылі або пашырылі сваё значэнне?

7. Ці ёсць выпадкі, калі старыя словы атрымалі ў гаворцы новыя значэнні?

8. Якія словы літаратурнай мовы ўжываюць пажылыя мясцовыя жыхары?

ФАНЕТЫКА

Фанетычная сістэма гаворкі

1. Галосныя ў націскных складах:

а) ці ёсць у гаворцы націскныя галосныя, якіх няма ў літаратурнай мове (*хл'ёб, хл'іеб, вол, вуол*);

б) ці змяняюцца галосныя пад уплывам суседніх гукаў (*быў, буў, м'шы, мушы, в'п'іў, в'п'іў, пр'ода, доў, с'н'авоў* і інш.);

в) ці ёсць змяненне [e] на [o] (*дал'эко, дал'ока, кан'ём, кан'ом*).

2. Галосныя ў ненаціскных складах:

а) прааналізаваць вымаўленне галосных [a], [o], [e] ў першым складзе перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, а таксама ў іншых пераднаціскных і паслянаціскных складах. Што назіраецца ў гаворцы – аканне або оканне? Калі аканне, то вызначыць яго тып – недасімілятыўнае (*вада́, галава́, вадой́, галав'э́* і г. д.) ці дысімілятыўнае (*в'да́, г'льва́, вадой́, г'лав'э́* і г. д.). Які падтып недысімілятыўнага акання – поўнае ці няпоўнае;

б) прааналізаваць вымаўленне галосных [a], [o], [e], у першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных. Што назіраецца ў гаворцы – яканне або еканне? Калі яканне, то вызначыць яго тып – недысімілятыўнае (*б'ада́, с'астра́, б'адз'э́, с'астрой́, б'ады́*) ці дысімілятыўнае (*б'іда́, с'істра́, б'адз'э́, с'астрой́, б'ады́*). Вызначыць падтып якання – дысімілятыўнае віцебскае (*б'іда́, б'ідз'э́, б'ады́, б'аду́, б'адой́*), недысімілятыўнае няпоўнае (*в'асна́, в'ераб'эй, с'ерада́, у хаў'е(-і), в'еў'ер*), недысімілятыўнае поўнае (*в'асна́, в'араб'эй, с'арада́, у хаў'а, в'еў'ар*);

в) якія іншыя змены назіраюцца ў ненаціскных складах: лабіялізацыя (*була́*), сінгарманізм (*пата́н'н'е*, *бала́*, *рабало́ў*), элізія (адпазненне гукаў у пачатку слова) (*на 'гн'і – на агн'і*) і інш.

3. Зычныя:

а) як вымаўляецца этымалагічны мяккі [р'] (*крук*, *кр'ук*, *б'аро́за*, *б'ар'о́за*), этымалагічны цвёрды [р] (*красны*, *кр'асны*, *ра́мачка*, *р'амачка*);

б) ці замяняюцца гукі [ф] і [ф'] іншымі гукамі або спалучэннямі гукаў (*хунт*, *ко́хта*, *квасо́ла*, *хварту́х*);

в) ці ёсць словы, у якіх вымаўляюцца [г'], [г] выбухныя;

г) як вымаўляюцца губныя зычныя перад галоснымі [а], [о] (*н'ац'*, *м'аса*, *п'яц'*, *м'ясо*, *мн'асо*, *пам'ор*, *вав'орка*, *пам'ор*, *вав'орка*), перад галоснымі [е], [і] (*н'іва*, *м'іска*, *п'іво*, *мы́ска*);

д) ці ёсць у гаворцы прыстаўныя зычныя і якія (*во́кны*, *го́кны*, *ву́ліца*, *гу́ліца* ці *о́кны*, *у́ліца*);

е) як вымаўляюцца зычныя на месцы старажытнага спалучэння «мяккі зычны + ъ» у інтэрвакальным становішчы (паміж галоснымі), г. зн. ці ёсць у гаворцы падаўжэнне мяккіх і зацвярдзелых зычных (*в'ас'эл'л'е*, *су́чча*, *ружжэ́*); якія зычныя падаўжаюцца; калі падаўжэння няма, то якія гукі вымаўляюцца;

ё) прывесці прыклады асіміляцыі, дысіміляцыі, метатэзы, эпентэзы, якія сустракаюцца ў гаворцы.

Назіранні над фанетычнай сістэмай гаворкі

ў параўнанні з фанетычнай сістэмай літаратурнай мовы

1. Якія дыялектныя фанетычныя з'явы найбольш уласцівыя гаворцы: а) у галіне зычных, б) у галіне галосных? Якімі з іх яна адрозніваецца ад літаратурнай мовы?

2. Ці можна па асаблівасцях націскага і ненаціскага вакалізму аднесці гаворку да пэўнага дыялекту, групы гаворак?

3. Ці адрозніваецца ў фанетычных адносінах мова пажылых людзей ад мовы маладых, мова мясцовай інтэлігенцыі ад мовы сялян – носьбітаў традыцыйнай гаворкі?

4. Ці вымаўляюцца словы, што прыйшлі ў дыялектную мову з літаратурнай (тыпу *тэлеві́зар*, *дырэ́ктар*, *інстыту́т*, *экза́мен* і інш.), паводле фанетычных заканамернасцей гаворкі (*ц'іл'ів'із'ер*, *дз'ірэ́ктар*, *ін'с'ц'іту́т*, *аг'за́м'ен* ці як-небудзь інакш)?

5. Якія фанетычныя дыялектныя рысы сустракаюцца ў мове вучняў I–IV і V–IX класаў?

МАРФАЛОГІЯ

Марфалагічная сістэма гаворкі

Назоўнік

1. Ці ёсць назоўнікі, якія адрозніваюцца ад літаратурных формамі роду: *ло́жак*, *ло́жка*, *ло́жко*; *паса́г*, *паса́га*, *б'арло́г*, *б'арло́га*; *м'етр*, *м'этра*; *бланк*, *бля́нка*? Якога роду словы *мыш*, *пуць*, *гусь*, *боль*, *шынель*?

2. Ці захаваліся ў гаворцы формы парнага ліку ў назоўніках жаночага і ніякага роду ў колькасна-іменных спалучэннях: *дз'в'е хаў'е, дз'в'е з'ім'е, чатыры в'адрэ?*

3. Ці ўжываецца ў зваротку клічная форма: *сын'е, браў'е, сынку, Тарас'е, дз'адз'ко, тато, мамо, Зойо?*

4. Якія канчаткі маюць назоўнікі ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *жыта, масла, праса, сапа* ці *жыто, масло, прасо, сапа?*

5. Якія канчаткі маюць назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку – **-а(-я)** ці **-у(-ю)**: назвы канкрэтных прадметаў: *воза* ці *возу*, *добра* ці *дому*; назвы арганізацый і ўстаноў: *с'ел'сав'эта, района, саўгаса* ці *с'ел'сав'ету, району, саўгасу*; геаграфічныя назвы: з *Мінска, Слуўка* ці з *Мінску, Слуўку?*

6. Якія канчаткі мае давальны склон назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду **-у (-ю)** ці **-ов'і(-овы), -ев'і(-евы)**: *сыну, браўу, с'алу* ці *сынов'і (сыновы), браўов'і (браўовы), сылов'і (сылковы)?*

7. Якія канчаткі ўласцівы назоўнікам мужчынскага і ніякага роду ў месным склоне: *у саўгас'е, у горадз'е, у с'ал'е* ці ў *калгас'а, у горадз'а; у калгас'і, у горадз'і* ці ў *саўгасовы, у сыловы?*

8. З формай якога склону – назоўнага ці роднага – супадае форма вінавальнага склону неадусаўлёных назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду: *падаравала шал'ік* ці *шал'іка; прынас'і кош* ці *каш'а*; вінавальнага склону адусаўлёных назоўнікаў множнага ліку: *пагадавала сыноў* ці *сыны, куп'іла парас'ат* ці *парас'ата?*

9. Як скланяюцца назоўнікі *баўцька, дзядзька, суддзя, старшыня*? Запісаць парадыгму іх скланення.

10. Як скланяюцца назоўнікі жаночага роду на **-а(-я)** ў родным (у *с'астры* ці ў *с'астрэ*), месным (на *ф'эрм'е, на ф'эрм'а, на ф'эрм'і*) і творным (*м'ажой, м'ажэйу, м'ажойу; брыгад'ы, хатуўу*) склонах?

11. Якія канчаткі маюць назоўнікі жаночага роду 2-га скланення? Даць парадыгму скланення.

12. Якія формы маюць назоўнікі жаночага роду *мыш* і *гусь*? Ці кажуць *мыш'а, гус'а* або *мышына, гус'іна*? Да якога скланення належаць у гаворцы гэтыя назоўнікі?

13. Якую форму назоўнага склону маюць у адзіночным ліку назоўнікі, што абазначаюць маладых істот: *дз'іц'а (дз'іц'о), дз'іц'онак; шчан'а (шчан'о), шчан'онак, шчан'ук?*

14. Якія канчаткі маюць назоўнікі ўсіх родаў у множным ліку:

Р. *хат, груш, с'асц'ор, аз'ор* ці *хатаў, грушаў, с'остраў, аз'ораў*;

Д. *сынам, баўкам* або *сыном, баўком*;

Т. *сынам'і* ці *сынамы, сынм'і, сына́м*;

М. *у кустах, у хустках, на пал'ах* ці ў *кустох, у хусткох, на палох?*

П р ы м е т н і к

15. Якія канчаткі маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку прыметнікі, несабовыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі мужчынскага роду: *малады,*

маладый, маладэй, маладой (дуб), *гэты, гэтый, гэтой* (год); *шосты, шостый, шостэй, шостой* (раз); жаночага роду: *старайаці стара (стараа)* (кабета); *гэтайа ці гэта* (хата); *чац'в'ортага ці чац'в'орта (чацв'ерта)* (дача); ніякага роду: *малое (малойа)ці малэ (мало)* (кацяня); *гэтайе (гэтайа) ці гэтойе (гэтэйе), гэтэ* (цяля, тыля); *п'атайа, п'ато, п'атэ* (дзіця)?

16. Якія канчаткі маюць прыметнікі і несабовыя займеннікі жаночага роду адзіночнага ліку:

Р. у *маладой* ці ў *маладойе, у маладойі* ці ў *маладэй* (удавы); у *той, у тайе, у тайей, у тойе, у тэйа, у тый* (хаты);

В. *маладуйу* ці *маладу (маладуу)* (жонку); *гэтуйу* ці *гэту* (нядзелю);

Т. з *маладой, маладойуці маладэй* (дзеўкай);

Д.–М. (у, на, пры) *л'етн'ай, жоўтай* ці *л'етн'уй, жоўтуй* (сукенцы), *гэтай, гэтуй* (бярозе), *п'атай, п'атуй* (групе); мужчынскага роду: *л'етн'ім, гэтым* ці *л'етн'ом, л'етнум, гэтом, гэтум* (касцюме), *п'атым* ці *п'атом, п'атум* (класе).

17. Форма вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *старэйшы, старэй, старэйе; шырэйшы, шыршы, шырай; найл'епшы, самы л'епшы* ці *л'ёпшы за ус'іх, л'епшы ад ус'іх, л'епшы над ус'іх*.

18. Якую форму мае ўказальны займеннік: *гэты* ці *йеты, гэны* ці *йены; йетат, ц'іты*?

19. Якія займеннікі ўласцівы гаворцы: *кожны (кожний), кажны, кажды (каждый); йіншы, г'іншы (г'інший), йінный*?

З а й м е н н і к

20. Якія формы маюць асабовыя займеннікі *я, ты, мы, вы* і зваротны *сябе* ў назоўным і родным склонах: *мы, вы* ці *му, ву, в'і; м'ан'е, ц'аб'е, с'аб'е* ці *ц'іб'е, с'іб'е, м'ен'е, ц'еб'е, с'еб'е, мэнэ, тэбэ, сэбэ* і інш.?

21. Пры дапамозе якіх часціц утвараюцца неазначальныя займеннікі: *с'ц'і (хтос'ц'і), -с'ц' (хтос'ц'), -с'а (хтас'а), -л' (хтол'), -небудз' (хто-небудз'), был' а- (был'а-хто)*?

Л і ч э б н і к

22. Якія формы маюць лічэбнікі *два, дзве, абодва, абедзве, тры, чатыры* ў родным, давальным, творным склонах? Ці адрозніваюцца яны па родах?

23. Ці ўжываюцца зборныя лічэбнікі, утвораныя ад складаных колькасных лічэбнікаў тыпу *адз'наццац'ера, шаснаццац'ера, дваццац'ера*?

24. Якія з дробавых лічэбнікаў ужываюцца: *паўтара, паўтары, паўтраца, паўчварта, паўп'ата, паўшаста* і г. д.?

Д з е я с л о ў

25. Як утвараецца форма інфінітыва дзеясловау з асновай: а) на галосны: *гаварыц', чытац'* ці *гаварыц'і, чытац'і*; б) на зычны: *м'ес'ц'і, клас'ці* ці *м'ес'ц' (м'ес'), клас'ц' (клас')*; в) на заднеязычны: *п'ачы, с'ачы* ці *п'екц'і, п'екчы, п'еч, с'екц'і, с'екчы, с'еч*?

26. З дапамогай якіх постфіксаў утвараюцца зваротныя дзеясловы: *садз'іл'іс'а, садз'іл'іса, садз'іл'іс, садз'іл'іс'і, садз'іл'ас'о, садз'іласо, садз'іл'іс'е, садз'іл'іс'э*?

27. Якія формы дзеясловаў 3-й асобы цяперашняга (будучага простага) часу адзіночнага ліку ўласцівы гаворцы: І спражэнне – *ідз'е, н'ас'е, кажа* ці

ідз'ець, кажыц' (кажац'). II спражэнне – *гаворыц', прос'іц', роб'іц'* ці *гавора, прос'а, роб'а?*

28. Якія канчаткі маюць дзеясловы цяперашняга (будучага прастата) часу множнага ліку: а) у 1-й асобе пад націскам: *ідз'ом, б'аром, гл'адз'ім, л'ац'ім; ідз'ем, б'арэм, гл'адз' ем, л'ац'ем* ці *ідз'емо, б'ерамо, гл'адз'імо, л'ацімо;* б) у 1-й асобе не пад націскам: *пол'ем (-емо), кол'ем (-емо), пол'ам (-амо), кол'ам (-амо);* в) у 2-й асобе: *ідз'ац'е, б'ерац'е, ідз'ац'о, б'ерац'о;* г) у 3-й асобе: *н'асуц', б'аруц', кол'уц', шыйуц'?*

29. Як утвараюцца формы будучага часу: *буду раб'іц', майу раб'іц', раб'іц'му?*

30. Як утвараюцца формы загаднага ладу: а) у 2-й асобе адзіночнага ліку: *палажы, намажы* ці *палож, памож;* б) у 2-й асобе множнага ліку: *ідз'іц'е, б'арыц'е (ідз'іц'а, б'арыц'а)* ці *ідз'ец'а, б'арэц'а;* в) у 1-й асобе множнага ліку: *жн'ом, ідз'ом, с'п'ім* ці *жн'ем, ідз'ем, с'п'ем (жн'емо, ідз'емо, с'п'ем), с'адз'іма (-о), гл'ан'ма (-о)?*

31. Як утвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу: *замкнуты* ці *замкн'оны, пазб'іраны* ці *пазб'іраты, зак'ідаты* ці *зак'ін'аны* і інш.?

П р ы с л о ў е

32. Ці ёсць прыслоўі, невядомыя літаратурнай мове, тыпу: *х'іжо* 'хутка', *ракама* 'заўтра', *дол'е* 'ўнізе'?

33. Ці ўжываюцца прыслоўі, што адрозніваюцца ад прыслоўяў літаратурнай мовы гучаннем і ўтварэннем, тыпу: *воммал* 'вобмал', *с'ан'на* 'сёння', *с'ілом* 'сілай', *тудака* 'тут', *ц'ап'ерака* 'цяпер'?

34. к утвараюцца вышэйшая і найвышэйшая ступень параўнання прыслоўяў: *л'епш, л'еп'ей, л'еп'і, луччы, шырэй, шырай; найглыб'ей, найглыбчай, в'ел'м'і глыбока, натта глыбока, дужа глыбока?*

35. Якія сустракаюцца формы суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў: *танкавата, танчэзна, паўн'ус'ен'ка, паўн'утка, дабрэнна, багац'енна, багачэзна?*

С л у ж б о в ы я ч а с ц і н ы м о в ы

36. Ці ёсць у гаворцы службовыя словы, якія чым-небудзь (значэннем, гучаннем, утварэннем) адрозніваюцца ад службовых слоў літаратурнай мовы:

прыназоўнікі: *дл'а, л'а* (дарогі) 'каля', *кай* (сцяны) 'каля', *памыз* (бок) 'паўз', *выз* (клуба) 'каля', *ік* (хаце) 'к', *пыд* (плотам) 'пад', *вэдлук* (*навэдлук*) 'у параўнанні', *акром* 'акрамя' і інш.;

злучнікі: *к'еб, коб* 'каб', *бытта, бутта* 'быццам', *пакам'іс* 'пакуль';

часціцы: *н'е-а, ото, анно, он, г'е, н'аго, чы, ун'о.*

Назіранні над марфалагічнай сістэмай гаворкі

ў параўнанні з марфалагічнай сістэмай літаратурнай мовы

1. Якія дыялектныя марфалагічныя рысы найбольш характэрныя для гаворкі: а) у скланенні назоўнікаў адзіночнага і множнага ліку; б) у скланенні прыметнікаў і займеннікаў; в) у формах дзеяслова? Якія з іх сведчаць аб прыналежнасці гаворкі да пэўнага дыялекту?

2. Ці ўжываюцца словы нетрадыцыйнай лексікі, якія прыйшлі ў гаворкі праз літаратурную мову, з дыялектнымі канчаткамі: *дз'в'е бомб'е, тры шахце, у калгас'а, на трактарох* і г. д.? Калі ўжываюцца, то які вывад можна зрабіць?

3. Ці ёсць прыклады паралельнага ўжывання дыялектных і літаратурных варыянтаў канчаткаў у мове адной асобы і розных асоб паводле ўзросту і сацыяльнай прыналежнасці (сялян, рабочых, інтэлігентаў) ?

4. Ці сустракаюцца дыялектныя марфалагічныя рысы ў мове мясцовай інтэлегенцыі ? Якія з іх ужываюцца часцей?

5. Якія дыялектныя марфалагічныя рысы ўжываюць вучні I–IV і V–IX класаў?

СІНТАКСІС

Сінтаксічная сістэма гаворкі

1. З якімі прыназоўнікамі ўжываецца дапаўненне пры дзеясловах: *схадз'іў на брыгадз'іра* ці *за брыгадз'ірам*, *зб'егай на бац'ку* (*бац'ка*) ці *за бац'кам*; *пайшлі на йагады*, *у йагады*, *за йагадамі*; *хадз'іл'і на грыбы*, *у грыбы*, *за грыбам'і*, *на ваду*, *за вадой*?

2. Які прыназоўнік – *да* ці *к* – ужываецца пры дзеясловах, якія выражаюць накіраванасць дзеяння да асобы або да прадмета: *пайшоў да брыгадз'іра* ці *к брыгадз'іру*, *пайшоў да сус'еда* ці *к сус'еду*, *пайехаў да брата* ці *к брату*, *да м'ан'е* ці *ка мн'е*, *пайехаў да л'еса* ці *к л'есу*, *падв'оз да горада* ці *к гораду*, *падб'ег да рэчк'і* ці *к рэццы*, *падышоў да стала* ці *к сталу*?

3. Як кажуць: *забыл'іс'а пра йаго*, *на йаго*, *аб ім*; *пытал'і пра л'он*, *аб л'он* ці *аб л'н'е*?

4. Якім прыназоўнікам ужываецца дапаўненне, выражанае асабовым займеннікам адзіночнага і множнага ліку: *з йаго с'м'айуцца*, *кал'а йаго с'м'айуцца*, *над ім с'м'айуцца*, *кал'а ііх с'м'айуцца*, *над ім'і с'м'айуцца*?

5. Ці назіраюцца ў гаворцы адрозненні ад літаратурнай мовы ў выражэнні:
а) дзейніка тыпу *дз'в'е брыгадз'е пайехал'і на с'ена*, *н'ек'іх двох начал'нікаў прыйехалі* і г. д.; б) выказіка: *йа н'еч запал'іўшы*; *нос раскрас'н'еўшы*, *распохшы*; *матка дома за хаз'айку* і інш.

6. Які склон назоўніка (займенніка) з прыназоўнікам ці без прыназоўніка ўжываецца пры выказніку, што выражаны вышэйшай ступенню параўнання прыметніка: *йон дужэй за м'ан'е*, *ад м'ан'е*, *над м'ан'е*, *прыгажэйшы м'ан'е*; *саладз'ейшы за м'од*, *ад м'оду*, *над м'од* ці *саладз'ейшы м'оду*, *б'ал'ейшы за с'н'ех*, *ад с'н'егу*, *над с'н'ег*, *б'ал'ейшы с'н'егу*?

7. Які тыпы аднастаўных сказаў ужываюцца ў гаворцы?

8. Якія віды складаных сказаў (складаназлучаных, складаназалежных, бяззлучнікавых) найбольш часта сустракаюцца ў гаворках? Прывесці прыклады.

Назіранні над сінтаксічнай сістэмай гаворкі

ў параўнанні з сінтаксічнай сістэмай літаратурнай мовы

1. Якія дыялектныя сінтаксічныя асаблівасці назіраюцца ў будове словазлучэнняў? Параўнаць іх з адпаведнымі словазлучэннямі літаратурнай мовы. Якому дыялекту і групе гаворак уласцівы гэтыя словазлучэнні?

2. Ці ёсць дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі, якія ўжываюць усе жыхары вёскі, незалежна ад узросту і адукаванасці, накіраваны: *йана пайехаўшы*, *настаўн'іца прайшоўшы*?

3. Якія ў гаворцы асаблівасці ў будове і ўжыванні тыпаў сказаў у параўнанні з літаратурнай мовай? Якія тыпы сказаў сустракаюцца часцей?

План аналізу гаворкі на тэксце. Лексічны аналіз

1. Якія тэматычныя групы слоў пераважаюць у тэксце (бытавая лексіка, сельскагаспадарчая, тэрміналагічная, спецыяльная і інш.) ?

2. Якія словы – дыялектныя? Пры дапамозе дыялектных слоўнікаў растлумачыць іх значэнне. Да якіх з гэтых слоў можна падабраць адпаведнікі з літаратурнай мовы, да якіх нельга і чаму ?

3. Ці ёсць у тэксце лексіка-семантычныя дыялектызмы? Калі ёсць, раскрыць іх значэнне.

4. Ці сустракаюцца лексіка-словаўтваральныя дыялектызмы? Калі ёсць, растлумачыць іх значэнне і паказаць, як яны ўтварыліся.

5. Якія словы ўтвараюць супрацьстаўленні ў гаворках, а якія – не?

6. Ці ёсць у тэксце фразеалагізмы ? Калі ёсць, вызначыць, якія з іх дыялектныя, якія – агульнаўжывальныя.

Фанетычны аналіз

1. Колькі ў гаворцы націскных галосных фанем? Ахарактарызаваць іх. Ці ёсць у гаворцы фанемы, неўласцівыя літаратурнай мове, якія?

2. Ці назіраецца ў гаворцы пераход [а], [ы] ў [у] ? У якой пазіцыі адбываецца такі пераход і чаму? Як называецца гэта з’ява?

3. Ці ёсць у гаворцы змяненне [е] на [о]?

4. Якая з’ява ўласціва гаворцы – аканне ці оканне? Калі аканне, то вызначыць яго тып і падтып.

5. Якая з’ява ўласціва гаворцы – яканне ці еканне? Калі яканне, то вызначыць тып і падтып.

6. Ці ёсць адрозненні ў сістэме зычных гаворкі і літаратурнай мовы?

Прааналізаваць склад і якасць зычных фанем.

7. Як вымаўляюцца звонкія зычныя ў пазіцыі перад глухімі і на канцы слова?

8. Як вымаўляюцца звонкія зычныя на месцы былога спалучэння “мяккі зычны +ь” у інтэрвакальным становішчы?

9. Ці назіраюцца ў тэксце словы з дысіміляцыяй, метатэзай, эпентэзай?

10. Ці ўласцівы гаворцы прыстаўныя гукі і якія?

11. Ці ёсць адрозненні ад літаратурнай мовы, звязаныя з месцам націску?

Марфалагічны аналіз

1. Якія асаблівасці мае гаворка ў катэгорыях роду, ліку, склону назоўнікаў?

2. Якія назіраюцца дыялектныя канчаткі назоўнікаў адзіночнага і множнага ліку ўсіх тыпаў скланення?

3. Ці ёсць дыялектныя асаблівасці ва ўжыванні асабовых і ўказальных займеннікаў? Калі ёсць, даць іх тлумачэнне.

4. Якія сустракаюцца дыялектныя канчаткі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў? Даць тлумачэнне.

5. Якія формы інфінітыва ўласцівы гаворцы?

6. Якія дыялектныя разнавіднасці постфікса (часціцы) - *ся* назіраюцца ў зваротных дзеясловах?

7. Ці ёсць дыялектныя асаблівасці ў асновах дзеясловаў?

8. Якія канчаткі ўласцівы дзеясловам цяперашняга часу абвеснага ладу 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку?

9. Ці адрозніваюцца канчаткі дзеясловаў цяперашняга часу абвеснага ладу 1-й асобы множнага ліку ў гаворцы і літаратурнай мове?

10. Як утвараюцца формы будучага складанага часу?

11. Ці ёсць у тэксце дыялектныя формы дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў?

Сінтаксічны аналіз

1. Ці ёсць у тэксце сінтаксічныя дыялектныя асаблівасці? Калі ёсць, ахарактарызаваць іх.

2. Ці адрозніваюцца дыялектныя беспрыназоўнікавыя і прыназоўнікавыя канструкцыі ад канструкцыі, уласцівых літаратурнай мове?

3. Ці ёсць дыялектныя адрозненні ў выражэнні дзейніка і выказніка?

4. Якія тыпы простых і складаных сказаў характэрны для гаворкі?

Вывады

1. Да якога дыялекту і яго групы належыць гаворка?

2. Якія фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы дазваляюць зрабіць такі вывад? Якія фанетычныя, граматычныя і лексічныя рысы супрацьстаўляюцца ім у іншым дыялекце?

3. Якія дыялектныя з'явы, уласцівыя гаворцы, не з'яўляюцца агульнымі для ўсяго дыялекту?

КАНТРОЛЬ САМАСТОЙНОЙ ПРАЦЫ

Пытання

1. Чаму пры вывучэнні дыялекталогіі выкарыстоўваецца фанетычная транскрыпцыя?
2. Чым адрозніваецца фанетычная транскрыпцыя ад арфаграфічнага пісьма?
3. Якія ёсць віды фанетычнай транскрыпцыі?
4. Якія назіраюцца ў беларускіх гаворках адрозненні ў складзе галосных фанем? Ахарактарызаваць фанемы, не ўласцівыя літаратурнай мове, назваць тэрыторыю іх пашырэння.
5. Ці назіраецца ў гаворках пераход [а] ў [о], [ы] ў [у]? У якой пазіцыі адбываецца такі пераход і чаму?
6. Што такое лабіялізацыя? Якім гаворкам яна ўласціва?
7. Ахарактарызаваць тыпы ненаціскага вакалізму пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у беларускіх гаворках – аканне і оканне, назваць тэрыторыю іх пашырэння.
8. Ахарактарызаваць тыпы ненаціскага вакалізму пасля мяккіх зычных у беларускіх гаворках – яканне і еканне, назваць тэрыторыю іх пашырэння.
9. Як вымаўлюцца ў паслянаціскных складах фанемы [а], [о], [е] ў гаворках з розным тыпам вакалізму: дысімілятыўным аканнем мяккасцю – яканнем, недысімілятыўным аканнем – яканнем, поўным і няпоўным, оканнем і еканнем?
10. Якія дыялектныя адрозненні, звязаныя з цвёрдасцю – мяккасцю зычных фанем, назіраюцца ў сістэме кансанантызму беларускіх гаворак?
11. Што такое цоканне і якім гаворкам яно ўласціва?
12. Ахарактарызаваць з’явы эпентэзы і метатэзы.
13. Расказаць пра фанемы [ф] і [ф’] у беларускіх гаворках, растлумачыць замену іх іншымі фанемамі.
14. Як звязана з’ява асіміляцыі з падаўжэннем зычных у гаворках? Ці ўсім беларускім гаворкам уласціва падаўжэнне зычных? Калі не, то чаму?
15. Ахарактарызаваць з’яву асіміляцыі па глухасці —звонкасці ў гаворках, даць гістарычны каментарый.
16. Якія спецыфічныя асаблівасці ўжывання прыстаўных зычных у гаворках?
17. Чым адрозніваецца сістэма кансанантызму гаворак Заходняга Палесся ад сістэмы кансанантызму осноўнага дыялектнага масіву беларускіх гаворак?
18. Пералічыць рысы кансанантызму дыялектнай мовы, агульныя з рысамі кансанантызму вуснай разнавіднасці літаратурнай мовы.

Заданні

1. Прачытаць тэксты. Назваць дыялектныя рысы, якія заўважылі. Вызначыць, да якога дыялекту належаць гаворкі.
I. Ёа магу сан’і дз’элац’. У нас капън’ік’і дз’эльйуц’. Йду ў л’ес, пьдб’іраіу йолку, штоб быў харошый корън’, пьзвъл’аў нъ галоўк’і, штоб йолка была н’атоўстыа, прым’эна санц’і м’ітрау п’ітнаццац’. А йес’л’і н’іл’з’а вьбрац’

такуйу, дык і таўшчэй. Патом абц'асывайу палазы, пьдгын'айу адз'інакьвыя, падход адз'інакьвы, от. Раз'м'ічайу. Кьпылы, кан'ешна, зьгьтаўл'ивайу раншы, кьда йес' свабоднья ўрэм'а. Раз'м'ічайу й выб'ивайу дырк'і ў пьльзэх, ньб'ивайу кьпылы. Раншы жал'еза н'е была, дз'ельл'і в'азы з мьладых дубоў, гнул'і, а с'ічас нарзайу рэйк'і роўна на чатыры кьпылы. Дз'ельйу сán'і на чатыры, на п'ац', знáчыц' на п'ац'. Но бóл'ша йак на п'ац' кьпылоў н'а дз'ельйу і м'енш йак на чатыры тóжа. Канцы акóвывайу жал'езьм, што ньдз'ивац' нь кьпылы. І штóбы ўстойчывы бьл'і, дз'ельйу пьдв'аз'н'ік'і. На п'арэдн'ія йа стаўл'у пьдв'аз'н'ік'і на задн'ія, - эта ўпрьчн'айіц' сán'і.

II. На базáры палос'йе прóдал'і, а мнóг'ія сáм'і дрáл'і лазу. Йак з'дз'арэ, то й адразу накручывае на руку ў кац'олачку, каб н'е засóхло. Рóб'іц' кац'олачак'і, йак абарáнк'і. Йак н'е пл'ас'ц'і, то на в'арóвачку кац'олачк'і зн'ізвaйе і в'ешайе, а йак пл'ас'ц'і, то ў ц'оплу вóду намóчац', йаны намóкнуц', м'акк'ія зрóб'аца. Тады выц'ірайуц' і пл'атуц'. Лáпц'і патшывал'і скуркайу, а то йаны йак бач парвúца, гатóў бóсы прыйёхац', йак н'е патшытые.

Н'е кóжны ўм'еў дóбро лáпц'і пл'ес'ц'і. А мóй тáто дóбро пл'оў. Прыдуц' к йаму: “Дз'ац'ко, пачн'ец'е мн'е лáпц'і”.

А валóк'і раб'іл'і бóл'шас'ц' в'ераўчáныя, бóл'шасц' з' в'арóўк'і, ал'е был'і й рам'ённыя, шыракаватыя валóк'і, з рам'эн'у.

III. Йак йа маладáя была, працавац' было ц'ажóла. Трэба было с'арпáмы жац', трэ' было л'он ірвац' рукамы, трэ' было прáн'ікамы аб'ивац', а тады шчэ рукамы м'ац'. А тады шчэ трэ' была рукамы прас'ц'і. І ткац'. А тады шчэ й б'ал'іц' трэ' была. А ц'ап'эр мнóга пал'ахчэла, ус'е рóб'ац' машыны. Мóжна пас'адз'ец', ц'іл'ав'ізар пагл'адз'ец', аддыхнуц'.

Йак калгóз стоў цяп'эр, рóб'ім ус'е разам, в'ес'ала раб'іц'. Старáймс'а, кап калгóз пабагац'еў і л'удз'ам л'еп'ай было. Маладз'óж ус'а ў гóрадз'а, ал'е мы, старыя, ус'а ‘дно старáймс'а. А ў калгóз'а зразу карóў мала было, а ц'ап'эр мóжа бóл'ай за тыс'ачу. Йак пачынаўс'а, йак'іх трыццац' карóў было, тры дайáрк'і, дайіл'і рукамы, а ц'ап'эр дайáрк'і хóдз'ац' і п'ес'н'і п'айуц': ус'о машынамы рóб'ац'. Кóн'мы арáл'і, кóшыкамы садз'іл'і за кóн'мы картóшку, плугáмы арáл'і. А капáл'і тóжа гэтаксама: кан'áмы арáл'і, рукамы выб'ірáл'і, кóшык'і нас'іл'і, ссыпáл'і ў м'ах'і. А ц'ап'эр камбáй прыдз'а, вькапáя ўс'о – і парáдак.

2. Прааналізаваць прыклады, запісаныя ў розных гаворках Беларусі, і вызначыць супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні. Выпісаць іх па групах: фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя, лексічныя.

Узор: вóкна (Ганцавіцкі р-н) – вóкны (Полацкі р-н).

Вóкна, в'óдра, ц'ал'áта (Ганцавіцкі р-н), бóц'ан' (Слуцкі р-н), доў, проўда, сказоў, зóўтра (Слонімскі р-н), забылас'а на йагó (Любанскі р-н), дал'эко, ав'ес (Брагінскі р-н), н'абóж (Салігорскі р-н), ідз'э, п'айэ, в'адз'э (Капыльскі р-н), па л'асóх, у грыбóх, у гасц'óх (Клецкі р-н), йёхаў на вóз'е, йёхаў на кан'і (Чэрвеньскі р-н), нагá, вадá, багáты (Мінскі р-н), дал'óка, ав'ос, м'од (Маладзечанскі р-н), кардóпл'і (Старадарожскі р-н), ногá, водá, богáты (Столінскі р-н), дубó, снапэ, м'ашк'э (Бераставіцкі р-н), пл'ам'эн'н'ік (Круглянскі р-н), пл'емн'án'н'ік (Маларыцкі р-н), забылас' аб йім (Акцябрьскі р-

н), ідз'эц', п'айэц', в'адз'эц' (Аршанскі р-н), даў, праўда, сказаў, заўтра (Рэчыцкі р-н), йехаў вóзам, йехаў кан'óm (Шчучынскі р-н), бус'кó (Пінскі р-н), нгá, вьдá, бьгáтый (Гарадоцкі р-н), вóкны, в'óдры, ц'ал'áты (Полацкі р-н), б'ус'ел (Мінскі р-н), дубы, снапы, м'ашк'í (Слуцкі р-н), б'ул'ба (Воранаўскі р-н), заб'ылас'а аб йагó (Клічаўскі р-н), картóпл'í (Капыльскі р-н).

3. Прачытаць словы, прыведзеныя з “Слоўніка бларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча”. Супрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні падзяліць простыя і складаныя. Адказаць, чым адрозніваюцца словы ўнутры групы.

Жал'эза – зал'эзо – з'ал'эза, кіп'аток – к'іп'ен' – вар – варáтак, кáчар – кач'ур, пчал'ар – з'ам'эц, жыр – тлушч – клушч, араб'íна – гараб'íна, жыта – жыто, пóграб – пóграб, буйак'í – бугай'í – балабóны – дурн'íцы, падас'íнав'ík – падас'ín'ík – асóв'ík – краснагалóв'ík – крас'н'úk, рамóнак – рамóн'ка – рамáшка – рум'áнак – рум'ána, ст'удз'ан' – ст'удз'ан'íца – квашан'íна – квáшан'íна – халадз'эц.

4. Выканаць наступныя заданні:

Варыант 1

1. Вызначыць, якім гаворкам (сярэднебеларускім ці палескім) уласцівы наступныя марфалагічныя формы дзеясловаў.

Кося, гамо́ня, робя, мало́ця, любя, во́зя.

2. Выпісаць спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі парнага ліку і ўказаць гаворкі, дзе яны ўжываюцца.

Тры гру́пе, дзве раке́це, дзве то́ны, абедзве брыга́дзе, тры пярэ́, абедзве дзяўчы́ны, абодва калясе́, дзве рукі́, чатыры машы́не, два акна́, шэсць сталоў́, дзве газе́ты, дзве то́не.

3. Выпісаць назоўнікі, якія не супадаюць з літаратурнай нормай у родзе.

За пасага́й ганя́ліся, вялікі мухамо́р, мо́цны заві́й, прыго́жая ці́гра, ця́жкая гры́па, малады́ шваге́р, мядзьве́жы бяро́г, мо́цная таба́ка, птушы́ную ду́плю найшо́ў, за пуце́ю ве́ска, падняла́ пы́л вялі́кую, невыно́сная боль, адно́ крэ́сла, гэ́то не вялі́кі фальш́.

4. Выпісаць назоўнікі I скланення з дыялектнымі канчаткамі.

Бы́ на дажджэ́, на сне́зе, у катухе́, жы́ у шалашэ́, у мінулы́м го́дзе, у цёмным ле́сі, гаспада́рчае мы́ло, кіну́ў каме́ньчыка, прыня́сі нож, дай агу́рка, прада́ла гаража́, свежа́е ма́сла.

5. Выпісаць сцягнутыя формы прыметнікаў.

Вялі́к, поўна́, свежа́, рад, сма́чна, ле́тня, жы́ў, няду́ж, харо́ш, шыро́ка.

6. Выпісаць дыялектныя формы прыметнікаў вышэйшай ступені параўнання. Як утвораны такія формы?

Больш згаво́рлівы, найле́пшы, то́нчый, да́льшы, са́мы бры́дкі, най-харо́шшы, шырэ́йшы.

7. Выпісаць лакальныя формы інфінітыва.

Хадзі́ць, жы́ці, даста́ць, месь, прасе́ць, бірэ́ч, сеч, ле́гчы, берахці́, пякці́.

8. Вызначыць, якая парадыгма спражэння дзеяслова з асновай на заднеязычны не адпавядае літаратурнай норме. Для якіх гаворак гэта характэрна?

1) Берагу́, беражэ́ш, беражэ́, беражом, беражаце́, берагу́ць.

2) Сяку́, сакеш, сяке́ць, сяком, сякіце́, сяку́ць.

9. Выпісаць зваротныя дзеясловы, постфіксы якіх ужываюцца ў гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту.

Каталася, вулнувалася, напіўса, зрабіласо, купаўсі, вучу́сю, народы́всэ, называ́вса, поверну́са, ражжыва́лісі.

10. Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў і растлумачыць іх асноўныя адрозненні ад літаратурных адпаведнікаў.

Жнём, ідзём, жном, мято́м, ідо́м, живо́м, пасо́м, живём, пакладо́м, пасём, пакладзём, лавю́, даўлю́, мяцём.

11. Выпісаць складаную аналітычную форму будучага складанага часу дзеясловаў. Растлумачыць, як утварылася такая форма.

Маём забра́ць, жыць буду́ць, маю рабі́ць, вызыва́тыму, будам гавары́ць, не уме́ціме, піса́цьмам.

12. Выпісаць дыялектныя формы займеннікаў, указаць тэрыторыю іх распаўсюджання.

Мяне́, вона́, твій, майго́, свойо́го, той, гэны, каторы, [□]сваю́й, шо.

Варыянт 2

1. Вызначыць, якой групе гаворак уласцівы наступныя марфалагічныя формы назоўнікаў і дзеясловаў.

Зямлею́, раднею́, у лясо́х, у гарадо́х, ходзі́ць, ляці́ць, бярэ́, ка́жа, вяне́.

2. Выпісаць спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі парнага ліку і ўказаць гаворкі, дзе яны ўжываюцца.

Тры цвіка́, чатыры́ зіме́, дзве вядрэ́, дзве яйце́, пяць гарбузоў, дзве ракеты́, тры капе́, абедзве галаве́, два рубля́, тры зме́не, абедзве жанчы́ны, чатыры паштоўкі́, пяць аўтобусаў, дзве газе́це.

3. Выпісаць назоўнікі, якія не супадаюць з літаратурнай нормай у родзе.

На піяні́ну тую, матацы́кла паяві́лася, лі́тра вады́, вялі́кая заве́я, бы́ў саба́ка, гэтая ра́дзіва, адзін метр, разлі́лася карасі́на, мая бро́ва, сма́чная бара́нка, гры́ва густая́, запоў́нены зал, увесь цэ́нтр разбі́ты.

4. Выпісаць назоўнікі I скланення з дыялектнымі канчаткамі.

З’еш са́ла, вялі́кага до́му, калга́снага во́зу, вы́капалі пень, зайгра́й ва́льса, вы́нясі стол, засушы́ў грыб, засну́ў на лу́це, у нашым ле́ся, у но́вым го́радзе, знайшо́ў у ду́шлі, спе́лае жы́то.

5. Выпісаць сцягнутыя формы прыметнікаў.

По́вен, бе́ла, гол, вінава́т, сі́ня, добрэ́, сухэ́, ву́зка, спако́ін, це́пла.

6. Выпісаць дыялектныя формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў. Растлумачыць іх адрозненне ад літаратурных форм.

Вышэйшы́, харо́шэйшы, спялейшы́, больш ціка́вы, найглы́бшая, глыбейшы́, даро́жэйшы.

7. Выпісаць лакальныя формы інфінітыва.

Е́хаць, скака́ць, класць, се́сці, памо́ч, ганя́ць, таўкці́, гуля́ць, пра́сты, даста́ці, се́кці, дане́сць.

8. Вызначыць, якая парадыгма спражэння дзеяслова з асновай на губны не адпавядае літаратурнай норме. Для якіх гаворак гэта характэрна?

1) Куплю́, куплеш, куплет, куплемо, куплетэ, куплять.

2) Люблю́, любіш, любіць, любім, любіце, любяць.

9. Выпісаць зваротныя дзеясловы, постфіксы якіх ужываюцца ў гаворках паўднёва-заходняга дыялекту.

Зрабіласо, білісі, дазналаса, баюсь, дзіўлюсю, баялісі, астало́сь, каціласе, жаніўса, збіраўса, запріга́лісь.

10. Выпісаць дыялектныя формы дзеясловаў і растлумачыць іх асноўныя адрозненні ад літаратурных адпаведнікаў.

Беражэ́ш, сяко́м, бераго́м, бягі́м, сячо́м, бягі́ць, запрагу́ць, запражу́т, бяжы́ць, бяжы́м.

11. Выпісаць злітнюю, сінтэтычную форму будучага складанага часу дзеясловаў. Растлумачыць, як утварылася такая форма?

Будам чы́сціць, пока́ могці́му, пыса́ты буду́, буду́ е́сці, ісці́ме, ма́ецца вы́пісацца, буду́ ході́ты.

12. Выпісаць дыялектныя формы займеннікаў, указаць тэрыторыю іх распаўсюджання.

Цібе́, яго́, муй, твайму́, сваею́, гэты, тый, усялякі, шчо, ка́ждый.

КАНТРОЛЬНАЯ ПРАЦА

Метадычныя парады да выканання заданняў пададзены ў наступных вучэбных дапаможніках: Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія. Кантрольныя працы (Мінск, 1987. С. 5–15, с. 64); Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. (Мн., 1991. С. 274–282); Дыялекталагічная практыка: метадычныя рэкамендацыі / склад. Т.А. Грачыха (Віцебск, 2008. С. 25–37).

Заданне I. Прааналізаваць адну з прапанаваных лексічных карт, змешчаных у “Дыялекталагічным атласе беларускай мовы” і “Лексічным атласе беларускіх народных гаворак”:

1. Вызначыць тэрыторыю, на якой ужываюцца словы, паказаныя на карце.
2. Адказаць, чым адрозніваюцца варыянты і сінанімы, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння аднаго і таго ж паняцця.
3. Адзначыць, якія словы ўжываюцца ў літаратурнай мове. Для гэтага карыстацца “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы”. Калі ў ТСБМ слова падаецца з паметай разм., адзначыць гэта.

Заданне II. Выканаць поўны пісьмовы аналіз гаворкі на аснове аднаго з прапанаваных тэкстаў дыялектнай мовы:

1. Вызначыць фанетычныя дыялектныя асаблівасці, якія засведчаны ў тэксце.
2. Вызначыць марфалагічныя дыялектныя асаблівасці, якія адзначаюцца ў тэксце.
3. Вызначыць сінтаксічныя дыялектныя асаблівасці, якія занатаваны ў тэксце.
4. Вызначыць лексічныя і фразеалагічныя дыялектныя асаблівасці, якія сустракаюцца ў тэксце.
5. Зрабіць вывад, да якога дыялекту і яго групы належаць гаворка. Якія дыялектныя рысы дазваляюць зрабіць такі вывад?

Літаратура

1. Беларуская і руская дыялекталогія: Дапаможнік для студэнтаў філфакаў ВНУ/ В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І.Злобін, З.А. Рудакоўская. Мн.: Выш. шк., 1992.
2. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
3. Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія. Кантрольныя працы. Мн, 1987.
4. Блінава Э.Д., Мяцельская Е.С. Беларуская дыялекталогія – 2 выд., дапрац. і дапоўн. Мн., 1980.
5. Вайтовіч Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак. Мн., 1968. С. 10–27, 56–63, 69–76.
6. Вусная мова: Хрэстаматыя. Мн., 1990.
7. Гапоненка, І.А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2002. – 22 с.

8. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія. Вучэбна-метадычны комплекс / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2008. – 222 с.
9. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 1. Фанетыка. – Мінск, 2005. – 29 с.
10. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 2. Марфалогія. – Мінск, 2008. – 47 с.
11. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.
12. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. Мн., 2003.
13. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. Мн., 1993–1998. Т. 1–5.
14. Мяцельская Е.С., Блінава Э.Д. Беларуская дыялекталогія: Практыкум. Мн., 1991.
15. Мяцельская Е.С., Камароўскі Я.М. Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя. Мн., 1979.
16. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5-ці т. Мн., 1979–1986.
17. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Мн., 1977–1984.
18. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Мн., 1962.

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ (ЗАЛІКУ)

1. Дыялекталогія. Раздзелы дыялекталогіі, прадмет вывучэння кожнага раздзела. Сувязі дыялекталогіі і сучаснай літаратурнай мовы.
2. Гаворка, група гаворак. Дыялект, дыялектная мова, дыялектнае маўленне. Дыялекты беларускай мовы.
3. Асноўныя этапы развіцця беларускай дыялекталогіі.
4. Лінгвагеаграфія як раздзел мовазнаўства, яе прадмет і задачы.
5. Дыялектная зона. Дыялектныя зоны на лінгвістычнай прасторы беларускай мовы. Ізагласа, пучкі ізаглас, арэал.
6. Лінгвістычныя атласы, іх тыпы, структура і змест. Чатыры пакаленні лінгвістычных атласаў.
7. “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” (1963).
8. “Лексічны атлас беларускіх народных гаворак” (1993 – 1998).
9. Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Варыянтнасць слоў. Лексічная полісемія. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы.
10. Тыпы дыялектных лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленія і несупрацьстаўленія, уласналексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-словаўтваральныя, лексіка-фанетычныя дыялектныя адрозненні.
11. Дыялектная фразеалогія.
12. Фанетычныя асаблівасці паўночна-ўсходняга дыялекту.
13. Сутнасць дысімільнага акання і якання і іх падтыпы. Тэрыторыя пашырэння гэтых фанетычных асаблівасцяў.
14. Цоканне, тэрыторыя яго пашырэння.
15. Фанетычныя асаблівасці паўднёва-заходняга дыялекту.
16. Сутнасць недысімільнага акання і якання, іх падтыпы. Тэрыторыя пашырэння гэтых фанетычных асаблівасцяў.
17. Адрозненні ў складзе галосных фанем у беларускіх гаворках.
18. Асаблівасці кансанантызму беларускіх гаворак.
19. Асноўныя фанетычныя і марфалагічныя рысы сярэднебеларускіх гаворак.
20. Асноўныя фанетычныя і марфалагічныя рысы заходнепалескіх гаворак.
21. Оканне, тэрыторыя пашырэння гэтай фанетычнай з’явы.
22. Еканне, тэрыторыя пашырэння гэтай фанетычнай з’явы.
23. Асноўныя марфалагічныя рысы паўночна-ўсходняга дыялекту.
24. Асноўныя марфалагічныя рысы паўднёва-заходняга дыялекту.
25. Адрозненні па склонавых формах назоўнікаў 1 скланення, тэрыторыя іх пашырэння.
26. Адрозненні па склонавых формах назоўнікаў 2 скланення, тэрыторыя іх пашырэння.
27. Адрозненні па склонавых формах назоўнікаў 3 скланення, тэрыторыя іх пашырэння.
28. Дыялектныя адрозненні ў інфінітыве, тэрыторыя іх пашырэння. Варыянты постфікса зваротных дзеясловаў у гаворках. Злітная форма будучага часу, тэрыторыя яе пашырэння.

29. Канчаткі дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу адзіночнага і множнага ліку ў беларускіх гаворках.
30. Асаблівасці ўжывання назоўнікаў у беларускіх народных гаворках.
31. Асаблівасці ўжывання прыметнікаў у беларускіх народных гаворках.
32. Асаблівасці ўжывання лічэбнікаў і займеннікаў у беларускіх народных гаворках.
33. Асаблівасці ўжывання дзеясловаў у беларускіх народных гаворках.
34. Асаблівасці ўжывання прыслоўяў і службовых слоў у беларускіх народных гаворках.
35. Сінтаксічныя рысы беларускіх дыялектаў.
36. Дыялектная лексікаграфія. Лексікаграфічныя працы па беларускіх народных гаворках.
37. Дыялектаграфічны этап у гісторыі дыялектнай лексікаграфіі.
38. Этнаграфічны этап у гісторыі беларускай дыялектнай лексікаграфіі.
39. Этнолінгвістычны этап у гісторыі дыялектнай лексікаграфіі.
40. Дыялектная фразеаграфія, дыялектныя фразеалагічныя слоўнікі.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Абабурка, М. Дыялектызмы ў творах беларускіх савецкіх пісьменнікаў. / М. Абабурка. – Мн.: Вышэйшая школа, 1979. – 143 с.
2. Аксамітаў, А.С. Беларуская фразеалогія. / А.С. Аксамітаў. – Мн.: Вышэйшая школа, 1978. – 224 с.
3. Беларуская і руская дыялекталогія. – Мінск, 1992 – 248 с.
4. Беларуская мова і мовазнаўства. Вып. IV. – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1976. – С. 134–272.
5. Беларуская мова. Вып. V. – Мн.: Выд-ва БДУ імя У.І. Леніна, 1977. – С. 98–181; Вып. VI. – Мн., 1978. – С. 120–235; Вып. VII. – Мн., 1980. – С. 138–175; Вып. VIII. – Мн., 1980. – С. 120–187; Вып. IX. – Мн., 1981. – С. 107–175; Вып. X. – Мн., 1982. – С. 110–159.
6. Блінава, Э.Д. Беларуская дыялекталогія / Э.Д. Блінава, Е.С. Мяцельская. 2-е выд. – Мінск, 1980. – 304 с.
7. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: заданні для выканання лабараторных работ для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 05 01 “Беларуская філалогія” / У.А. Бобрык; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – 39 с.
8. Бобрык, У.А. Беларуская дыялекталогія: вучэбна-метадычны комплекс / У.А. Бобрык, Л.П. Дземідзенка. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 153 с.
9. Булахаў, М.Г. Прыметнік у дыялектнай мове. / М.Г. Булахаў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.
10. Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік Усходняй Магілёўшчыны. / І.К. Бялькевіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 511 с.
11. Вайтовіч, Н.Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі. / Н.Т. Вайтовіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.
12. Гапоненка, І.А. Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2002. – 22 с.
13. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія. Вучэбна-метадычны комплекс / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. – Мінск, 2008. – 222 с.
14. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 1. Фанетыка. – Мінск, 2005. – 29 с.
15. Гапоненка, І.А. Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І.А. Гапоненка, В.П. Трайкоўская. Ч. 2. Марфалогія. – Мінск, 2008. – 47 с.
16. Груца, А.П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове. / А.П.Груца.– Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 270 с.
17. Гуліцкая, В.А. Беларуская і руская дыялекталогія. / В.А. Гуліцкая, М.Ф. Гуліцкі, Л.І. Злобін, З.А.Рудакоўская. – Мн.: Вышэйшая школа, 1992. – 248 с.
18. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі. / М.Ф.Гуліцкі. – Мн.: Вышэйшая школа, 1978. – 120 с.
19. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мн.: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1963. – 338 с.
20. Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя / аўт.-склад.: А. Даніловіч, Н.К. Памецька. – Гродна, 2007. – 260 с.

21. Дыялектны слоўнік Брэстчыны. Склад. Аляхновіч М.М. і інш. – Мн.: Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
22. Жывое народнае слова: Дыялекталагічны зборнік. – Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.
23. Жывое слова. Рэд. Ю.Ф. Мацкевіч, І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1978. – 288 с.
24. Жыдовіч, М.А. Назоўнік у беларускай мове. / М.А. Жыдовіч. – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1969. – 230 с.
25. З жыцця роднага слова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – 179 с.
26. З народнага слоўніка. Рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1975. – 350 с.
27. Карский, Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. I. / Е.Ф. Карский. – Мн.: Изд. АН СССР, 1956. – 475 с.
28. Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. / М.І. Каспяровіч. – Віцебск, 1927. – 369 с.
29. Крывіцкі, А.А. Дыялекталогія беларускай мовы. / А.А. Крывіцкі. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
30. Крывіцкі, А.А. Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 1961. – 40 с.
31. Крывіцкі, А.А. Што такое лексікаграфія / А.А. Крывіцкі. – Мінск, 1986. – 71 с.
32. Крывіцкі, А.А. Фанетыка беларускай мовы. / А.А. Крывіцкі, А.І. Падлужны. – Мн.: Вышэйшая школа, 1984. – 269 с.
33. Кучук, І.М. Палескі слоўнік. Лельчыцкі раён. / І.М. Кучук, А.К. Малюк. – Мазыр, 2000. – 156 с.
34. Леванцэвіч, Л.В. Беларуская дыялекталогія: вучэбна-метадычны комплекс / Л.В. Леванцэвіч; Брэст. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст: БрДУ, 2014. – 123 с.
35. Лексика Полесья. Матэрыялы для полесского диалектного словаря. Отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1968. – 476 с.
36. Лексіка Палесся ў прасторы і часе. Рэд. В.У. Мартынаў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1971. – 214 с.
37. Лексічны атлас беларускай мовы. У 5 тамах. – Мінск, 1993–1997.
38. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мінск, 1969. – 318 с.
39. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. – Мн.: Навука і тэхніка, 1968. – 320 с.
40. Манаенкова, А.Ф. Лексика русских говоров Белоруссии. / А.Ф. Манаенкова. – Мн., Вышэйшая школа, 1973. – 184 с.
41. Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. Укл. М.В. Абабурка, Л.І. Аляксеева, М.П. Бузук і інш. Рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1981. – 128 с.
42. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. У зб.: Беларуская мова і мовазнаўства. Вып. III. – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1975. – С. 161–260.

43. Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак. / Пад рэд. М.А. Жыдовіч.– Мн.: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, вып. I 1970. – 152 с., вып. II 1974. – 192 с.; вып. III 1977. – 144 с.
44. Мацкевіч, Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. / Ю.Ф. Мацкевіч.– Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1953. – 292 с.
45. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е.С. Мяцельская, Э.Д. Блінава. – Мінск, 1991. – 287 с.
46. Мяцельская, Е.С. Беларуская дыялекталогія. Хрэстаматыя. / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1979. – 320 с.
47. Народнае слова. Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – 360 с.
48. Народная лексіка. Рэд. А.А. Крывіцкі, Ю.Ф. Мацкевіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 288 с.
49. Народная словатворчасць. Рэд. А.А. Крывіцкі, І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979. – 336 с.
50. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. – Мн.: Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
51. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы. / І.І. Насовіч. – Мн.: БелСЭ, 1983. – 792 с.
52. Панюціч, К.М. Лексіка народных гаворак. / К.М. Панюціч. – Мн.: Вышэйшая школа, 1976. – 128 с.
53. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А. Плотнікаў, Л.А. Антанюк. – Мінск, 2003. – 671 с.
54. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.
55. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / склад.: Г.К. Семянькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с.
56. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5-ці т. / Уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш. Т. 1. – Мн.: Навука і тэхніка, 1979. – 512 с.; Т. 2. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 728 с.; Т. 3. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 536 с.; Т. 4. – Мн.: Навука і тэхніка, 1984. – 616 с.; Т. 5. – Мн.: Навука і тэхніка, 1986. – 563 с.
57. Сцяцко, П. Дыялектны слоўнік. / П. Сцяцко. – Мн.: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1970. – 184 с.
58. Сцяцко, П. Народная лексіка. / П. Сцяцко. – Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
59. Сцяцко, П.У. Народная лексіка і словаўтварэнне. / П.У. Сцяцко.– Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 287 с.
60. Сцяшковіч, Т.Ф. Займеннік у беларускай мове. / Т.Ф. Сцяшковіч.– Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 259 с.
61. Сцяшковіч, Т.Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972. – 620 с.
62. Сцяшковіч, Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. / Т.Ф. Сцяшковіч. – Мн.: Навука і тэхніка, 1983. – 671 с.

63. Тураўскі слоўнік у 5 т. /Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін і інш. Т. 1. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 255 с.; Т. 2. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 271 с.; Т. 3. – Мн.: Навука і тэхніка, 1984. – 311 с.; Т. 4. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – 360 с.; Т. 5. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 423 с.
64. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. – Мінск, 1962. – 350 с.
65. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. Цэнтральная зона. – Мінск, 2009.
66. Чабярук, А.І. Лічэбнік у беларускай мове. / А.І. Чабярук.– Мн.: Навука і тэхніка, 1977. – 104 с.
67. Шаталава, Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. / Л.Ф. Шаталава – Мн.: Навука і тэхніка, 1975. – 208 с.
68. Шатэрнік, М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны. / М.В. Шатэрнік. – Мн.: 1929.
69. Юрчанка, Г. Дыялектны слоўнік. / Г. Юрчанка. – Мн.: Навука і тэхніка, 1966. – 228 с.
70. Янкова, Т.С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. / Т.С. Янкова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.
71. Янкоўскі, Ф. Дыялектны слоўнік. Вып. I. / Ф. Янкоўскі. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1959. – 230 с.; вып. II. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1960. – 235 с.; вып. III. – Мн.: Выдавецтва АН БССР, 1970. – 173 с.
72. Янкоўскі, Ф.М. Роднае слова. / Ф.М.Янкоўскі. – Мн.: Вышэйшая школа, 1972. – 448 с.
73. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Марфалогія. Сінтаксіс). / І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1980. – 103 с.
74. Яшкін, І.Я. Узаемадзеянне рознадыялектных сістэм (Фанетыка). / І.Я. Яшкін. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – 176 с.

ЗМЕСТ

УСТУП	3
ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА	4
УВОДЗІНЫ	4
Дыялекты і сучасная беларуская літаратурная мова	8
Дыялектныя адрозненні	10
Значэнне дыялекталогіі	11
Групоўка дыялектаў на тэрыторыі Беларусі.	12
ФАНЕТЫКА	17
Вакалізм. Націскны вакалізм	17
Ненаціскны вакалізм	20
Кансанантызм. Агульная характарыстыка зычных	23
МАРФАЛОГІЯ	28
Папярэднія заўвагі	28
Назоўнік	28
Займеннік, прыметнік, лічэбнік	34
Дзеяслоў	39
Прыслоўе	44
СІНТАКСІС	48
ЛЕКСІКА	51
ФРАЗЕАЛОГІЯ	62
Лінгвістычная геаграфія	65
Дыялекталагічныя праграмы	81
ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА	84
УВОДЗІНЫ	84
Дыялекталогія як раздзел мовазнаўства. Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі	84
ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ	87
Вакалізм	87
Кансанантызм	97
ГРАМАТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЫ	102
Марфалогія	102
Сінтаксіс	109
Лексіка і фразеалогія беларускай дыялектнай мовы	112
Лінгвістычная геаграфія	116
ДАДАТАК	119
Даведка	119
Дыялекталагічная практыка	119
КАНТРОЛЬ САМАСТОЙНАЙ ПРАЦЫ	134
КАНТРОЛЬНАЯ ПРАЦА	139
ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ (ЗАЛІКУ)	141
СПІС ЛІТАРАТУРЫ	143

Вучэбнае выданне

**БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ
ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦІ І СТУПЕНІ
ВЫШЭЙШАЙ АДУКАЦЫІ
1-21 05 01 БЕЛАРУСКАЯ ФІЛАЛОГІЯ**

Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне

Складальнік

ЗІМАНСКІ Вадзім Элдаравіч

Тэхнічны рэдактар

Г.У. Разбоева

Камп'ютарны дызайн

Л.І. Ячмянёва

Падпісана ў друк 2021. Фармат 60x84^{1/16}. Папера афсетная.

Ум. друк. арк. 8,60. Ул.-выд. арк. 10,27. Тыраж . Заказ .

Выдавец і паліграфічнае выкананне – установа адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі ў якасці выдаўца, вытворцы,

распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/255 ад 31.03.2014.

Надрукавана на рызографе ўстанова адукацыі

“Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”.

210038, г. Віцебск, Маскоўскі праспект, 33.